34.261.4
T 59

B. To'xliyev, M. Shamsiyeva,
T. Ziyodova

O'ZBEK TILI O'QITISH METODIKASI

74.261.4
T59

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA
O‘RTA MAXSUS TA’LIM VAZIRLIGI

NIZOMIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

B. TO‘XLIYEV, M. SHAMSIYEVA,
T. ZIYODOVA

O‘ZBEK TILI O‘QITISH METODIKASI

Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi tomonidan oliy o‘quv yurtlarining pedagogika universitetlari va institutlarining filologiya yo‘nalishi talabalari uchun o‘quv qo‘llanma sifatida tavsiya etilgan

16757

O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti
Toshkent – 2006

B.TO‘XLIYEV, M.ShAMSIYEVA, T.ZIYODOVA. O‘zbek tili o‘qitish metodikasi. O‘quv qo‘llanma. O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, T.: 2006. 192 b.

O‘zbek tili o‘qitish metodikasi kursi uchun bakalavriat yo‘nalishi bo‘yicha yaratilgan mazkur o‘quv qo‘llanmasida “Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi”, “Ona tili ta’limi konsepsiyasi”, “Ona tilidan davlat ta’lim standarti” talablariga muvofiq talabalar va o‘quvchilarning kommunikativ savodxonligini oshirish, ona tili mashg‘ulotlarini yangi pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish, til darslari samaradorligini hozirgi zamon talablari darajasiga olib chiqish va dars jarayoniga tatbiq qilishning usul hamda vositalari haqida baholi qudrat tavsiyalar berildi. Unda zamonaviy yo‘nalishlar bo‘yicha yaratilgan qo‘llanmalar, darsliklar, maqola va ma’ruza matnlariga tayanildi.

O‘quv qo‘llanmasi pedagogika universitetlari va institutlarining filologiya fakultetlari talabalari uchun mo‘ljallangan.

Ma’sul muharrir: **T.Niyazmetova**
filologiya fanlari nomzodi, dosent.

Adabiy muharrir: **Mahmud Sa’diy**

Taqrizchilar: **N.Mahkamov**
filologiya fanlari nomzodi,O‘zRFA Til va adabiyot instituti ilmiy xodimi;
I.Azimov,
filologiya fanlari nomzodi, dosent.

© **O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 2006.**

KIRISH

Mustaqillik sharofati bilan o'zbek diyorida ham yangilanish, rivojlanish davri boshlanib, ijtimoiy hayotimiz umumjahon andozalariga mos taraqqiyot yo'nalishlariga jadal sur'atlar bilan kirib bormoqda. Xalq xo'jaligining barcha sohalari, shu jumladan, ta'lim sohasida ulkan islohotlar amalga oshirilmoqda.

Mustaqillikning dastlabki kunlaridanoq mamlakatimizda yosh avlod tarbiyasiga jiddiy e'tibor berila boshlandi. "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun, "Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi", "Davlat ta'lim standartlari"ning chop etilishi ushbu jarayonlardagi eng muhim bosqichlardir.

O'zbek tili o'qitish metodikasi – fani hozirgi kungacha boy tajriba to'pladi. U pedagogika fanlari sistemasidagi mustaqil fan sifatida shakllandi, rivojlandi, rivojlanishda davom etmoqda. Uning mazmuni ona tili ta'limining izchil sistemasini ishlab chiqish, ona tili darslarini tashkil qilishga oid metodik tavsiyalarni tanlash va amaliyotga joriy etishgina emas, balki ***metodika sohasining*** *zamonaviy pedagogik texnologiyalar, til o'rganishning interaktiv metodlarini o'zida ifodalagan* ***ilmiy asoslarini*** *ishlab chiqish hamdir.*

O'zbek tili o'qitish metodikasi, birinchi navbatda, falsafa va umumiy tilshunoslik hamda tilshunoslikning nazariy asoslari bilan chambarchas bog'liqdir. Yaxshi bilamizki, til va nutq ajralmas yaxlitlikni tashkil etadi. Shunga qaramay, ular ayni bir xil hodisa ham emas. Ular nutqiy faoliyatning asosini tashkil qiladi. Insonning nutqiy faoliyati zimmasidagi vazifalar nihoyatda ko'p. Shulardan biri kommunikativlik vazifasidir. Bu uning kishilar orasidagi aloqa, munosabat – muomalani ta'minlashi bilan bog'liq. Bunda axborotlarni boshqalarga yetkazish, o'zaro fikr almashish amalga oshadi. Uning vositalari esa turli ko'rinishlarga ega. Xususan, og'zaki, yozma, shuningdek, tilshunoslikda paralingvistik deb nom olgan vositalar bo'lishi mumkin. Oxirgi turkumga har xil imo-ishoralar, mimikalar kiradi. Bunda bevosita nutqning o'zi ishtirok etishi ham, ishtirok etmasligi ham mumkin.

Og'zaki nutq, odatda, bevosita nutq jarayonini tashkil qiladi. Yozma nutqda esa, muayyan masofaning bo'lishi nazarga olinadi. Shunga ko'ra, ularning izchilligi, to'liq yoki notugalligi ham har xil bo'lishi tabiiy.

Nutqning yana bir vazifasi uning tafakkur quroli ekanligidadir. So'z bilan "o'lukni tiriltirish" va, aksincha, tirikni o'ldirish mumkin (Navoiy). So'zning inson tafakkuriga, ruhiyatiga, kayfiyatiga kuchli ta'siri haqiqatdir. Busiz badiiy adabiyotning bo'lishi mumkin emas edi.

O'zbek tili o'qitish metodikasi fani ta'limning turli bosqichlarida tilning nazariy va amaliy tomonlarini o'rganishning o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq etishi bilan muhim ahamiyatga egadir.

O'zbek tili o'qitishga tegishli grammatik terminlarning allaqachon shakllanganligi va ularning ta'lim amaliyotida faol iste'molda ekanligini ta'kidlash joiz. Shunga qaramay, bu sohada hali anchagina notugalliklar, har xilliklar, hatto ichki ziddiyatlar mavjudligini e'tirof etishga to'g'ri keladi.

O'zbek tili o'qitish metodikasi fanining boshqa bir qancha nazariy hamda amaliy predmetlar bilan aloqadorligidan kelib chiqadigan termin va tushunchalar ham mavjud. Bunda ayniqsa, didaktika, tarbiya nazariyasi, pedagogik psixologiya fanlaridan o'tgan termin va tushunchalar, bevosita fanning predmeti va unga yondosh sohalardan, tilshunoslik va adabiyotshunoslikdan o'tgan termin hamda tushunchalar ham asosiy mavqega ega. Nihoyat, bularning eng katta qismini bevosita til o'qitish nazariyasi va amaliyotiga oid sof metodik tushuncha va terminlar tashkil etishini eslash mumkin. Mazkur qo'llanmada o'rni-o'rni bilan mana shunday termin va tushunchalarning ta'riflari, tavsif va izohlari ham berib ketildi.

Tilni sistemali o'rganishga asoslangan ona tili o'qitish metodikasi talabalarni ***mustaqil va ijodiy fikrlashga o'rgatish, ularning lug'at boyligini oshirish, o'zgalar nutqini tinglay va anglay olish, fikrni aniq, ixcham ifodalash, so'z tanlash va uni o'rinli qo'llash, og'zaki va yozma nutq malakalarini shakllantirish, fikr ifodalashda shakl***

va mazmun uyg'unligiga, mantiqiy mukammallikka erishish, "talaba – ta'lim – o'qituvchi" munosabatlarini to'g'ri tashkil etish – ta'lim samaradorligini oshirishning muhim omili ekanligini nazariy va amaliy jihatdan asoslab berishga xizmat qiladi.

O'zbek tili o'qitish metodikasi fani egallangan bilimlarni pedagogik amaliyotga joriy etish, ilg'or pedagogik texnologiyalardan unumli foydalanishga yo'naltirilgan. U ijodiy tafakkur sohibini shakllantirishning lingvodidaktik (lisoniy-ta'limiy) asoslarini o'rganadi.

Ijodiy tafakkur sohibini, ya'ni o'sayotgan, rivojlanayotgan va taraqqiyot sari yuz tutayotgan mamlakatimiz uchun zarur bo'lgan ***ijodkor va mustaqil fikrlay oladigan shaxs****ni tarbiyalab, voyaga yetkazish ona tili ta'limi oldida turgan eng muhim va dolzarb vazifa hisoblanadi.*

Yangi zamonaviy texnologiyalarga asoslanib tuzilgan, ta'limning jahon andozalariga mos keladigan dastur va darsliklar yaratish – davr talabi. Aynan shu nuqtai nazardan olganda, hozirgi o'zbek adabiy tili qurilishining ilmiy talqinlari ham, lug'aviy—grammatik munosabatlar sistema ham yangilandi va rivojlantirildi. Shu sababli pedagogika institutlari hamda universitetlarini bitirib chiqayotgan yoshlar maxsus tayyorgarliksiz ona tili mashg'ulotlarini talab darajasida o'tkazishga qiynaladilar. Mazkur kitobda ona tili o'qitishning yangilangan mazmuni, texnologiyasini – ***ongli verbal – kognitiv ta'lim*** *sistemasiga tayanilgan holda izohlab berishga, bu haqda qisqacha tushuncha berishga harakat qilindi.*

Uzluksiz konkurensiyaga (raqobatchilikka) tayangan bozor iqtisodiyoti tezkor, tadbirkor, sharoitga ko'ra ish tuta biladigan, maqsadga erishish vositalarini jadallik bilan yangilay oladigan faol shaxslarga muhtoj bo'ladi. Shuning uchun G'arb davlatlarida tarbiya sistemasida ***bixevioristik*** *yondashuvdan* ***kognitiv*** *yondashuvga qarab siljish sezilarli bo'ldi. Inson faoliyatini baholashda* ***kognitivizm*** *(ing.cognitive—ta'limiy, o'rganilgan, o'zlashtirilgan) ning 60-*

yillarigacha pedagogika va psixologiyada hukmron bo'lgan bixevioristik yondashuvdan quyidagicha farqlanadi:

a) bixevioristik yondashuvda inson xatti-harakatlari tashqi muhit ta'siri bilan belgilanadigan, ko'p hollarda ***ongsiz*** *reaksiyalar majmuasi sifatida tushuniladi;*

b) kognitiv yondashuvda bu xatti-harakatlarda ***onglilik*** *– ta'lim asosida hosil qilingan malaka va ko'nikmalar ustunligi tan olinadi.*

Ko'rinib turibdiki, bixevioristik yondashuvda inson va tarbiya ***sust,*** *kognitiv yondashuvda esa ular* ***faol****dir. Ma'lumki, bozor iqtisodiyot sharoitida yashash sharti insoniy faollikdir. Shuning uchun AQSh va G'arbda XX asrning 60-yillaridayoq kognitivizm zudlik bilan pedagogika, didaktikaga kirib kela boshladi. Bu oqim o'sha davrda ancha ommalashgan ta'limning verbal (ya'ni kommunikativ muloqotda ta'lim oluvchining faolligi va o'zligini namoyon qilishga intilishi) usullari bilan birlashib,* ***ongli verbal – kognitiv ta'lim*** *yo'nalishini shakllantiradi. Mashhur pedagog–metodist D. Ozbel bu yo'nalishga asos solib, ta'lim jarayonida yetakchi usul–* ***kashfiyot*** *(ing.discovery) ekanligini alohida ta'kidladi.* ***Kashfiyot ta'lim usuli****ning mohiyati shundaki, ta'lim oluvchi har bir topshiriqni bajarish jarayonida yangi-yangi materiallarni kashf etish yoki nimadir yaratish bilan shug'ullanadi. Shu bois uchun ta'lim jarayonida* ***onglilik*** *yetakchilik qiladi.*

Sho'ro pedagogikasi ijodkor shaxsni emas, balki bilimdon ***ijrochini*** *tarbiyalashga qaratilganligi sababli, ongli verbal– kognitiv ta'lim* ***usuli*** *tarbiya sistemasida ommalashtirilmadi. Istiqlol sharofati bilan bunday to'siqlar barham topdi. Muhtaram Prezidentimiz O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Birinchi chaqiriq IX sessiyasida so'zlagan nutqida shunday ta'kidlagan edilar: "O'qituvchining bosh vazifasi– o'quvchilarda mustaqil fikr yuritish ko'nikmalarini hosil qilishdan iboratligini ko'pincha yaxshi tushinamiz, lekin, afsuski, amalda, tajribamizda unga rioya qilmaymiz".*

Ta'lim jarayonida tafakkur mahsulini voqelantirishning bunday pedagogik– psixologik omillari, usul va vositalari juda ko'p va rang-

barangdir. Ulardan asosiylari sifatida, quyidagilarni sanab o'tishimiz mumkin:

– Talaba har bir mashg'ulotda darslik talabi asosida unga berilgan, yetkazilgan bilimlarni takrorlash emas, balki uning yo'llanmasi bilan yangi bilim, ko'nikma va malakalar hosil qilishi, o'zi uchun biror yangilikni kashf etishi lozim. Bu kognitivlikning bosh omilidir.

– Talaba passiv tinglovchi (ko'chiruvchi, takrorlovchi, bajaruvchi) emas, balki izlovchi, qiyoslovchi, kashfiyotchi bo'lishi kerak. Shuning uchun uning og'zidan (qalami ostidan) chiqqan har bir so'z, fikr, hukm, bayon uning o'ziniki (aytilgan, berilgan, eshitilganning takrori emas!) bo'lmog'i shart. Albatta, talabadan tug'ilgan bu fikr olamshumul kashfiyot yoki biror chigal muammoning yechimi emas, lekin o'qituvchi (darslik) bergan axborotning jo'ngina takrori ham emas. Bunday ta'lim usuli (verballik) talabada mustaqillik, mas'uliyat, o'z menligini anglash, ijod, bunyod qilish ruhini tarbiyalashga xizmat qiladi. Bunda talaba bilan tinglovchilar (jumladan, o'qituvchi) orasidagi aloqa-munosabat (fikr almashish) juda ko'p hollarda jonli og'zaki munozara, qolaversa, bahs tusini oladi.

– O'qituvchi (darslik)ning ta'lim oluvchiga beradigan yo'llanmasi shunday tuzilmog'i lozimki, talabalarning izlanish va ijod mazmuni mohiyatan bir yo'nalishda, lekin ular shaklan va mazmunan rang-barang bo'lmog'i kerak. Shundagina har bir ta'lim oluvchi o'zligini, ilmiy iqtidorini mumkin qadar erkinroq ifoda etish imkoniyatiga ega bo'ladi. Darsda musobaqa, bahslashuv ruhi hukmronlik qiladi.

– Talaba dars jarayoni (uy vazifasini bajarish va uni tahlil etish)da o'qituvchi yo'llanmasi (darslik topshirig'i) asosida izlanar, fikr qilar, muammoni topar, biror hukmga kelar ekan, o'z fikrini asoslash, isbotlash va himoya qilishga intilmog'i zarur. Mashg'ulotning tashkil etilishi va o'quv materiali bunga keng yo'l ochib bermog'i, o'rganuvchining yosh psixologiyasi va aqliy fiziologik qobiliyatiga mos bo'lmog'i zarur. Ta'limning o n g l i l i k omili mana shularda namoyon bo'ladi.

Endilikda amaliyotga joriy etilgan Davlat ta'lim standartlari asosida boshqa fanlar qatorida "Ona tili" o'quv dasturi va shu dastur asosida yangi ona tili darsliklarining tuzilishi, ko'rinishi, shakli, o'quv topshiriqlari va materiallarini yuqorida sanab o'tilgan omillar nuqtai nazaridan psixolog va didaktik sifatida ko'zdan kechirish, yangi avlod darsliklarida, asosan, ongli verbal– kognitiv ta'lim prinsipi ustivor bo'lib borayotganligini ko'rsatmoqda.

Bunday omillar asosida muayyan bir o'quv predmetini to'laligicha sistemali yo'lga qo'yish til o'qitish metodikasi uchun yangilikdir. Zeroki, oldingi davrlarda bunday ta'lim usulining elementlari muammoli ta'lim sifatida ayrim mavzularni o'rganish jarayonidagina qo'llanilardi. Hozirgi zamonaviy darsliklar esa, ko'proq shunday ta'lim usuliga tayanadi. O'z-o'zidan tushunarliki, bunday yondashuv til o'qitish metodikasi oldiga qator yangi vazifalarni qo'yadi.

Ma'lumki, so'z va tasavvurlar asosida mantiqiy fikrlash qobiliyati bolalarning 11-12, 15-16 yoshlarida ko'proq rivojlanadi. Bu davr V–IX sinflarga to'g'ri keladi. O'quv materiali va topshiriqlarning berilishida bosqichli ketma-ketlik hamda har bir mavzuni o'rganish jarayonida talabaning ko'p turdagi aqliy faoliyatini rivojlantirish, amaliyotning mavzudan–mavzuga, sinfdan–sinfga murakkablasha borish yo'llari ham, o'rganish jarayoninig faol kuzatishdan boshlanib, amaliy qo'llash bilan yakunlanishi ham ongli verbal– kognitiv – psixodidaktik asoslarga to'la mosdir. Bunday ta'lim usulini amaliyotda izchil qo'llash, bu yo'nalishdagi ilk tajribalar bo'yicha ayrim mulohazalarni bayon etish mumkin:

***I.** Darsliklarda berilgan ma'rifiy materiallardagi uslubiy nuqsonlar, tahririy kamchiliklarni, topshiriqlar, matnlar, mashqlar shartidagi g'aliz-liklarni zudlik bilan bartaraf etish;*

***II.** "Ona tili" mashg'ulotlarida ongli verbal – kognitiv ta'lim – (OVKT) usulini qo'llashni o'rganish va rivojlantirish. Buning uchun birinchi galdagi vazifalarimiz sifatida quyidagilarni sanab o'tishimiz lozim.*

*1. **OVKT usuli** (bugungi kunda ona tili ta'limining yangi pedagogik*

texnologiyasi)ni o'qituvchilar orasida ommalashtirish eng muhim vazifalarimizdan biri sanalishi lozim. O'qituvchilarimiz zamonaviy kompyuter o'quv dasturlarini, interaktiv faoliyatni, kashfiyotga asoslangan ta'lim usulidan amaliy foydalanishni o'rganib olmas ekanlar, ta'lim natijalarida katta samaradorlikka erisha olmaydilar.

2. Yangi avlod darsliklari va OVKT usuli bilan o'tkaziladigan mashg'ulotlarning samaradorligini oshirish uchun talaba (o'quvchilar) qo'shimcha axborot (izlanish, topish va saralash) ***manba****lari bilan ta'minlangan bo'lishlari shart: hozircha bu manbalar darslikning o'zi, talabaning xotirasidagi, kundalik turmush, boshqa o'quv fanlaridan, atrofdagilardan so'rab-surishtirib olinadigan ma'lumotlardan iborat. Bu, albatta, yetarli emas. O'qituvchilar ona tili boyliklarini talabalarga yetkaza oladigan qomusiy ma'lumotnoma(axborotnomalar), turli xildagi (izohli, uyadosh so'zlar, ma'nodosh so'zlar, zid ma'noli so'zlar, tarixiy so'zlar, yangi so'zlar, tasviriy ifodalar, iboralar, turg'un birikmalar, so'zlarda ma'noviy darajalanish, olinma so'zlar, ters lug'atlar, o'zakdosh so'zlar lug'ati, ohangdosh so'zlar lug'ati, qo'shimchadosh so'zlar lug'ati, shakldosh so'zlar lug'ati ...) lug'atlar bilan ta'minlangan bo'lishlari (ular kitob shaklida hamda disket shaklida berilishi mumkin) shart. Shunda darsliklarning hozirgi hajmi hamda moddiy xarajatlar keskin qisqarib, ular asosan, har bir mavzuni o'rganish (har bir mavzu doirasida* ***maqsadli va ijodiy fikrlash*** *– hamda* ***matn yaratish*** *topshiriqlari) algoritmidan iborat bo'lar edi. Albatta, bu juda katta ish. Uzluksiz ta'limda ongli verbal – kognitiv ta'lim usuliga qadam qo'yish,* ***ijodkor shaxs*** *tarbiyasini bosh maqsad qilib qo'yish demakdir.*

III. *Boshlang'ich sinflar dasturi va darsliklarini qayta ko'rib chiqish, ularni ham ongli verbal– kognitiv ta'lim asosida qayta qurish lozimdek ko'rinadi. Chunki, dasturda ko'rsatilgan boshlang'ich ta'limdan olinadigan tayanch bilimlardan ko'ra boshlang'ich ta'limda beriladigan grammatik bilimlar miqdori ancha ko'pdir. Umuman olganda, sxolastik-grammatik bilimlar miqdori boshlang'ich ta'limda*

ham, V–IX sinflarda ham mumkin qadar cheklanishi lozim. Mashq va topshiriq shartlari hamda ayrim ko'rsatmalar, ixcham ramziy belgilar bilan almashtirilsa (chunonchi: "Bilib oling!" o'rniga ! (undov belgisi), muammo va savollar o'rniga ?(so'roq belgisi), "Matn yaratishning bosqichli sistemasi ustida ishlash" o'rniga "MM" yoki MYaBT-4 kabi), talabalarda mustaqil va ijodiy fikrlash jarayoni tezlashgan bo'lar edi.

– Bundan tashqari, darsliklar, elektron o'quv adabiyotlarida berilgan matnlar, testlar, mustaqil ishlarni ijodiylashtirish hamda takomillashtirish ustida o'ylash va izlanish lozim. Buning uchun darsliklarimizda o'z aksini topgan sharqona testlar, topqirlar bellashuvi, quvnoqlar va zukkolar musobaqasi uchun zarur bo'lgan savol va topshiriqlar miqdorini oshirish maqsadga muvofiqdir.

– "O'zbek tili" mashg'ulotlarida o'quv materiallari muayyan izchillikda maqsadli yo'naltirilishi, mavzuiy– muammoli sistemada, ya'ni muayyan bir mavzu (lug'aviy–grammatik maydon) doirasida tilimizning barcha imkoniyatlaridan, ifoda va tasviriy vositalaridan bir yo'la, o'zaro bog'lanishda o'rganishga o'tish (chunonchi, fonetika, leksikologiya, morfologiya, sintaksis) bo'limini o'rganishda MYaBT-4 (matn yaratishning bosqchli sistemasidan foydalanish) zamon talabidir.

Hozirgi o'zbek adabiy tilini o'qitish metodikasi ijodkor, komil-u fozil shaxsni tarbiyalash sohasida hamkorlik pedagogikasiga hamda ongli verbal – kognitiv ta'limga tayanadigan yo'lni tanladi.

Ona tili o'qitish metodikasi fani yosh avlodga ona tilidan ***nimalarni? qancha? qanday?*** *o'rgatishi kerak degan savollarga javob beradi. To'g'ri tanlangan mazmun esa, maqsadga erishishga yordamlashadi. Til o'qitish metodikasini o'rganish – turli ta'lim bosqichlariga mos, qulay metodlarni izlash, tanlash, amaliyotda qo'llay ilishdir. U ilg'or tajribalarni umumlashtirish, o'qitishning zamonaviy texnologiyasini ishlab chiqish va undan samarali foydalanishga asoslanadi.*

BIRINCHI QISM.
O‘ZBEK TILI O‘QITISH MAZMUNI

Ta’lim mazmuni masalasi pedagogika tarixida eng qadimiy va ayni paytda eng dolzarb masalalardan biri bo‘lib turibdi. Pedagog olimlar jamiyat taraqqiyotining barcha davrlarida “Nimani o‘qitish kerak?” degan savolga javob izlash bilan shug‘ullandilar va hali-hamon bu savolga to‘liq, har tomonlama mukammal javobni topa olganlaricha yo‘q. Ta’lim mazmuni bo‘yicha berilgan va berilayotgan barcha ma’lumotlar jamiyat va taraqqiyot uchun nisbiyligicha qolaveradi. Chunki odamlar yashaydigan jamiyat doimiy rivojlanishda, takomillashishda davom etadi va ijtimoiy taraqqiyot qonunlari asosida beto‘xtov ilgarilab boradi.

Ta’lim mazmuni davlat va jamiyat talablariga ko‘ra, pedagogik texnologiyalarning eng so‘nggi yutuqlari asosida belgilanadi, shakllanadi.

Ta’lim mazmunini shakllantirish zamonaviy pedagogikada 4 muhim tarkibiy qism hisobiga amalga oshiriladi:

I. **Talabalar egallashi zarur bo‘lgan bilimlar sistemasi** (til faktlari, tushunchalar, qoidalar, ta’riflar);

II. Tanlangan ilmiy-nazariy bilimlarga muvofiq keladigan **amaliy ko‘nikma va malakalar sistemasi;**

Ko‘nikma – egallangan tajribalar asosida muayyan faoliyatni amalga oshirish qobiliyati, ***malaka*** esa muayyan harakatlarni bajarish va boshqarish jarayonlarining avtomatlashuvidir.

III.Talabalarni ijodiy faoliyat usullariga o‘rgatish. Faoliyat qayta xotirlash, qisman ijodiy va ilmiy-ijodiy darajada bo‘lishi mumkin;

Qayta xotirlash faoliyati – o‘qituvchi tomonidan ko‘rsatilgan yoki darslikda berilgan namunaga qarab mashq bajarish faoliyatidir. Bu esa, o‘rganuvchining faollik darajasini chegaralaydi. U izlanishga, kashf etishga ehtiyoj sezmaydi.

Qisman izlanuvchanlik faoliyatida talaba yo‘naltiruvchi

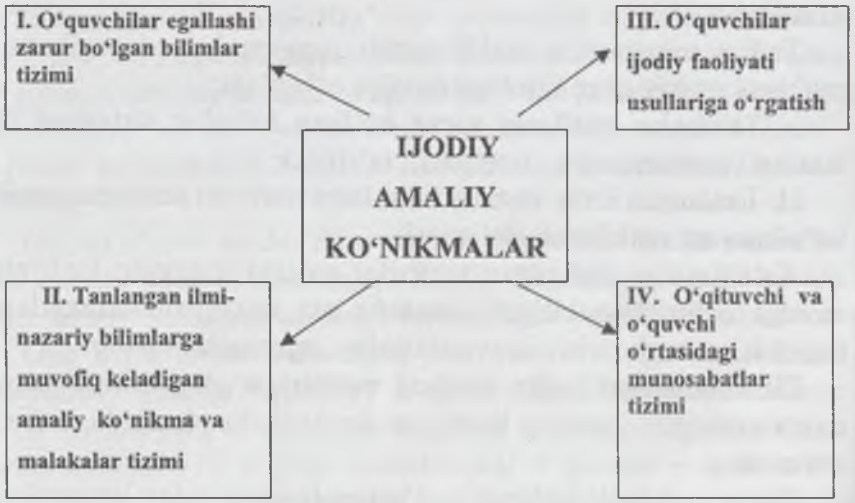
topshiriqlar yordamida til hodisalarining o‘xshash va farqli tomonlari ustida o‘ylashi, uni topishi, avvalgi bilimlarni qisman noma’lum sharoitlarda qo‘llashi lozim.

Ilmiy-ijodiy faoliyatda talaba hech qanday tashqi yordamsiz, olgan bilimlarini butunlay yangi sharoitda (masalan, kompyuterda) qo‘llay olishi, faoliyat uchun zarur bo‘lgan, lekin o‘zida bo‘lmagan bilimlar manbalarini bilishi, ulardan nutqiy vaziyat taqozosiga ko‘ra unumli foydalanish usullarini egallashi talab qilinadi. Talabaning ijodiy faoliyat tajribasiga qanchalik ko‘p asoslansak, ta’limning samaradorlik darajasi shunchalik yuqori bo‘ladi.

IV.Talaba va o‘qituvchi o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar sistemasi (1-jadval).

Bu munosabatlar o‘qituvchi va talaba o‘rtasidagi **o‘zaro hamkorlikka** asoslanmog‘i lozim.

1-jadval

(Til faktlari, tushunchalar, qoidalar, ta’riflar sistemasi)

Faoliyat:

1. Qayta xotirlash;
2. Qisman izlanuvchanlik;

3. Ilmiy-ijodiy faoliyat.

Ko'nikma: Egallangan tajribalar asosida muayyan faoliyatni amalga oshirish qobiliyati.

Malaka: Muayyan harakatlarni bajarish va boshqarish jarayonlarining avtomatlashuvi.

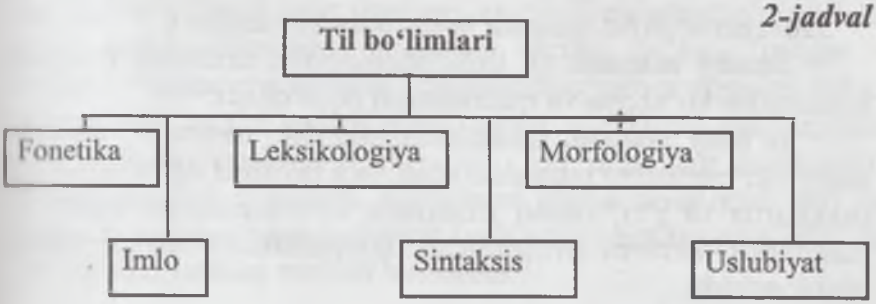
Ongli verbal – kongnitiv ta'lim (OVKT) sistemasi. Hamkorlik sistemasi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning amaliy tatbiqi.

Ta'lim mazmunining bu tarkibiy qismlari chiziqsimon birin-ketinlikda joylashgan hodisalar emas, balki aylanasimon yaxlitlik bo'lib, bu aylananing boshlanish va tugallanish nuqtasi birinchi va to'rtinchi qismlarni, aylana doirasi esa **ijodiy-amaliy ko'nikmalar**ni tashkil etadi.

Ona tili o'qitish mazmuni – fonetika, leksikologiya, grammatika (morfologiya va sintaksis), uslubiyat, to'g'ri talaffuz, to'g'ri yozish, so'z tanlash va gap tuzish; ijodiy fikrlash, fikrni to'g'ri, aniq ifodalash, ifodali o'qish (qiroat), matn ustida ishlash va matn yaratish faoliyatlarini qamrab oladi.

"Talaba – ta'lim – o'qituvchi" sistemasi yangilangan ta'lim mazmunida yetakchi omildir. Bo'lajak ona tili o'qituvchisi metodika fanini chuqur o'rganishi, kommunikativ savodxonlik me'yorlari bo'yicha DTS talablarini yaxshi bilishi darkor. Shuningdek, o'quvchi so'z boyligini oshirish va boyitishning xilma-xil usullarini bilishi, **til imkoniyatlari**dan unumli foydalanishni o'rganishi, egallangan nutqiy ko'nikma va malakalarni mustahkamlash, rivojlantirish, takomillashtirish, ularni amaliyotga tatbiq etish yuzasidan izchil ma'lumotlarga ega bo'lishi lozim.

2-jadval

Ko‘nikma va malakalar			
To‘g‘ri talaffuz	To‘g‘ri yozish	So‘z tanlash	Gap tuzish
Ijodiy fikrlash	Mustaqil fikr ifodalash	Ifodali o‘qish	Matn yaratish

O‘ZBEK TILI O‘QITISH METODIKASINING ASOSIY MAQSAD VA VAZIFALARI

O‘zbek tili o‘qitish metodikasining asosiy maqsadi til imkoniyatlaridan to‘g‘ri, aniq, o‘rinli va unumli foydalanish ko‘nikma va malakalarini hosil qilish; mantiqiy–ijodiy tafakkurni rivojlantirish, kommunikativ savodxonlikni oshirish; milliy istiqlol g‘oyasini, sharqona tarbiyani shakllantirish; talaba shaxsini ma’naviy (balog‘at va fasohat ilmi bilan) boyitishdan iborat.

Til o‘qitish metodikasining asosiy maqsadi quyidagi jadvalda aniq ko‘rsatilgan.

3-jadval

O‘zbek tili o‘qitish maqsadi				
Amaliy maqsad	**Tarbiyaviy maqsad**	**Ta`limiy maqsad**	**Rivojlantiruvchi maqsad**	**Yo‘naltiruvchi maqsad**

Jadvalda o‘qitish maqsadi besh turda ko‘rsatilgan:

– **amaliy maqsad:** til imkoniyatlaridan mustaqil va erkin foydalanish ko‘nikma va malakalarini hosil qilish;

– **ta’limiy maqsad:** talabalarda ijodiylik, mustaqil fikrlash, ijodiy fikr mahsulini nutq sharoitiga mos ravishda og‘zaki, yozma shakllarda to‘g‘ri, ravon ifodalash ko‘nikmalarini egallash, mantiqiy tafakkurni rivojlantirish, kommunikativ savodxonlikni shakllantirish;

– **tarbiyaviy maqsad:** ma'naviy, g'oyaviy-estetik tarbiya berish;

– **rivojlantiruvchi maqsad**: talaba shaxsini aqliy jihatdan rivojlantirish.

– **yo'naltiruvchi maqsad**: talaba tafakkurini maqsadli yo'naltirish.

(Muammoli ta'lim, muammoli masala, muammolli topshiriq, muammoli vaziyat)

Til metodikasini o'qitishning asosiy vazifasi erkin, ijodiy, mustaqil fikrlarini og'zaki va yozma shaklda, adabiy til me'yorlari asosida to'g'ri ifodalay oladigan, bir ma'noni turli holatlarda bera olish ko'nikmasi shakllangan, adabiy nutq me'yorlarini egallagan, yetuk murabbiylarni tarbiyalab yetkazishdir.

O'zbek tili o'qitish metodikasini o'rganish jarayonida quyidagi vazifalar bajariladi:

– o'quv mashg'ulotlarini til va nutq hodisalarini o'zaro farqlash, qiyoslash, umumlashtirish asosida olib borib, talabaning mustaqil va ijodiy fikrlashi uchun keng imkoniyat yaratib berish;

– o'quvchi faoliyatini so'zga ehtiyoj hosil qiladigan o'quv topshiriqlari orqali maqsadli boshqarib borish, so'z boyligini oshirishni, tafakkur doirasini kengaytirish, nutqiy salohiyatni (og'zaki va yozma matn yaratish) shakllantirish;

– o'quvchilarning kommunikativ savodxonlik darajasini orttirishning shakl, yo'l, vosita va usullarini o'rganish.

Demak, o'zbek tili mashg'ulotlarida talabani ijodiy va mustaqil fikrlashga yo'naltirish, so'z tanlash, gapda so'zni to'g'ri va o'rinli qo'llash o'z fikrini aniq, ixcham, ravon ifodalashga o'rgatish til o'qitish metodikasining birlamchi vazifasi bo'lsa, **"talaba – talaba"**, **"talaba – o'qituvchi"** sistemasida o'zaro muloqotni, bahsu munozarani to'g'ri tashkil qilish, talaba tafakkurini rivojlantirish jarayonlarini oqilona boshqarish, fikr ifodalash malakasini shakllantirishni o'rganish, talabalarni o'qituvchilik mahorati va ilg'or texnologiya bilan tanishtirib borish metodika fanining ikkinchi va bag'oyat muhim vazifasi hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasi mustaqil davlat deb e’lon qilingach, ta’limni yangilash va takomillashtirish haqidagi tarixiy qarorlar qabul etila boshladi. Ijtimoiy hayotda tub o‘zgarishlar, jamiyat hayotida keskin burilishlar yuzaga keldi. Garchi, 1992 yildayoq “Ta’lim haqida” Qonun qabul qilinganiga qaramay, ko‘p o‘tmasdan uning jamiyatdagi rivojlanishning talab va ehtiyojlariga mos kelmasligi ma’lum bo‘lib qoldi. Shuning uchun ham 1997 yili yangi tahrirdagi “Ta’lim to‘g‘risida” Qonun yuzaga keldi. Ushbu Qonun ta’lim sistemasida yuzaga kelgan yangiliklarning huquqiy asoslarini ko‘rsatib berdi.

1997 yili O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi to‘qqizinchi sessiyasida “Ta’lim to‘g‘risida” Qonun va “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” qabul qilindi. Yangi tahrirdagi “Ta’lim to‘g‘risida” Qonunning asosiy prinsiplari quyidagicha belgilangan:

– ta’lim va tarbiyaning insonparvar, demokratik xarakterga ega ekanligi;

– ta’limning uzluksizligi va izchilligi;

– umumiy o‘rta, o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limining majburiyligi; o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limining yo‘nalishliligi; akademik liseyda yoki kasb - hunar kollejida o‘qishning ixtiyoriyligi;

– ta’limning dunyoviy xarakterda ekanligi;

– davlat ta’lim standartlari doirasida ta’lim olishning hamma uchun ochiqligi;

– ta’lim dasturlarini tanlashga demokratik tabaqalashtirilgan yondashuv;

– bilimli bo‘lishni va iste’dodni rag‘batlantirish;

– ta’limda davlat va jamoat boshqaruvini uyg‘unlashtirish”.

Uzluksiz ta’limning yangi sistemasi bo‘yicha talabalar alohida kollejlarda kasb-hunar egallash bilan birga umumiy o‘rta ma’lumotli bo‘ladilar, akademik liseylarda esa, chuqurlashtirilgan umumiy ta’lim tayyorgarligi oladilar. Bunda asosiy e’tibor yoshlarda mustaqil va ijodiy fikrlash ko‘nikmalarini hosil qilish va uni amalda ifoda eta olishlariga qaratiladi.

"Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" respublikamizda raqobatbardosh kadrlar tayyorlashning yaxlit sistemasini yaratishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ydi.

"Ta'lim to'g'risida" Qonun va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" Respublikamizda ta'limning tubdan isloh qilinishiga, ta'limning barcha bo'g'inlari uchun Davlat ta'lim standartlari ishlab chiqilishiga asos bo'ldi (1999 yil).

Endilikda ta'limning barcha bosqichlariga oid o'quv dasturlari va darsliklari DTS talablari asosida yaratilmoqda.

O'ZBEK TILI METODIKASI FANINING ILMIY–TADQIQOT USULLARI

Pedagogika va psixologoya fanlari sirasiga kiradigan ona tili o'qitish metodikasi fani ham o'zining nazariy asoslariga va ilmiy–tadqiqot metodlariga ega.

Har qanday izlanuvchan, ijodkor o'qituvchi samarali ishlash uchun ilmu fan yutuqlari va ilg'or ish tajribalaridan erkin foydalanishi, o'quv mashg'uloti jarayonida talabalarni mustaqil fikrlash va erkin fikr ifodalash metodlari, usul va vositalari bilan tanishtirib borishi zarur. mustaqil tadqiqot ishi quyidagi ilmiy-tekshirish metodlari yordamida amalga oshiriladi.

Nazariy metodlar:

– analiz (tahlil) – sintez (tavsif);
– ilmiy farazlar;
– modellashtirish.

Amaliy metodlar esa:

– kuzatish, tajriba o'tkazish;
– guruhlash, qiyoslash, tahlil qilish, farqlash, tanlash;
– ilg'or o'qituvchilar tajribasini o'rganish, natijalarini tahlil etish va umumlashtirishdan iborat bo'ladi.

Til o'qitish metodikasi bo'yicha ona tili o'qituvchilari, metodist–olimlar o'z ilmiy tadqiqotlari yuzasidan erishilgan natijalar haqida ilmiy anjumanlarda, vaqtli matbuotda, radio va

16754

teleko‘rsatuvlarda o‘rtoqlashadilar, pedagogik o‘qishlarda ilg‘or, zamonaviy dars namunalarini kuzatadilar, tanlaydilar va ommalashtiradilar. Bunda yangi pedagogik texnologiyalarni darsga joriy etish bo‘yicha nazariy-metodik xulosalarning to‘g‘riligi, asosli va ishonchli mezonlarda tekshiruvdan o‘tkaziladi, ta’lim muassasalarida ko‘pyillik tajriba-sinov ishlari olib boriladi, natijalar tahlil qilinadi.

Mazkur faoliyatni tashkil etish usullari xilma-xildir. Jumladan:

– o‘qituvchi va talabalar bilan yakkama-yakka suhbat;

– anketa va savol varaqalari tarqatish; mavjud holatni o‘rganish;

– tajriba-sinov ishlari dasturini ishlab chiqish;

– metodik merosni o‘rganish;

– yangiliklarni o‘rganish;

– ilg‘or pedagogik texnologiyani dars amaliyotiga joriy qilish...

– hozirgi o‘zbek adabiy tilining yangilangan sistemasi tilshunoslik nazariyasiga asoslangan mazmuni, talabani til hodisalarini turkumlash va farqlash, nutqiy ehtiyoj uchun tanlash, gap tarkibida to‘g‘ri va o‘rinli qo‘llash kabi biluv faoliyatining quyidagi usullari bilan qurollantirishni zarur va shart deb hisoblaydi:

1) kuzatish va izlanish faoliyati;

2) alohidalikni sharhlash va ularni o‘zaro qiyoslash;

3) analiz va sintez;

4) umumiylikni anglash va farqlarni sharhlash;

5) tasnif etish va hukm chiqarish;

6) o‘zaro aloqadorlikni aniqlash va uni xususiy nutqda qo‘llash...

So‘nggi yillarda o‘quvchilarning kommunikativ savodxonligi, nutqiy (og‘zaki va yozma) ko‘nikma va malakalari darajasini aniqlaydigan test savollari keng tarqaldi. Testlarning tajriba-sinov oldidan va undan so‘ng o‘tkazilishi maqsadga muvofiqdir. Eksperimentdagi ilmiy farazning tasdiqlanishi yoki tasdiqlanmasligida **test** katta amaliy ahamiyatga ega bo‘lib, u texnika vositalari va internet yordamida bajarilsa, yaxshi samara beradi.

O‘ZBEK TILI METODIKASINING QISQACHA TARIXI

Ona tilini o‘qitish tarixi ancha qadimgi davrlarga borib taqaladi. Sharqda IX–XV asrlarda ijtimoiy - madaniy hayotda yuksalish, ilm - fanda taraqqiyot kuzatiladi. Bu davrda O‘rta Osiyoda yashab, ijod qlgan qomusiy olimlarimiz turli fanlar bo‘yicha erishgan yutuqlari bilan jahon madaniyati, ma’rifati, ilmu fan rivojiga ulkan hissa qo‘shdilar. Markaziy Osiyoni jahonga tanitgan Al-Xorazmiy, Abu Iso at-Termiziy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Ismoil Jurjoniy, Marg‘inoniy, Zamahshariy, Mahmud Koshg‘ariy, Yusuf Xos Hojib, Alisher Navoiy kabi ulkan mutafakkirlar bebaho kashfiyotlari bilan o‘z xalqlarining shuhratini olamga yoydilar. Ular ta’lim va tarbiya bobida ham o‘chmas iz qoldirdilar.

Chunonchi, buyuk mutafakkir **Al -Xorazmiy** “Sezgi orqali bilish bu qisman bilish bo‘lsa, mantiqiy bilish haqiqatdir”, – deydi va bilim egallashda ijodiy faoliyatni asos qilib oladi.

Sharqda “Ikkinchi muallim” deb tan olingan (Arastudan keyin) Abu Nasr Forobiyning “Ta’lim-tarbiya berish usullari” asaridagi “Bilim, ma’rifat, yaxshi axloq bilan bilimdon, ma’rifatli, yetuk, mukammal inson yetishadi. Buning uchun **ta’lim jarayoni o‘qituvchi tomonidan to‘g‘ri tashkil etilishi, boshqarilishi va ma’lum maqsadlarga yo‘naltirishi lozim”,** – degan fikri “O‘zbek tili o‘qitish metodikasi”da ham asosiy, bosh mezon vazifasini o‘taydi.

Abu Rayhon Beruniy har bir ishning kishi ruhiga, qobiliyatiga mos, uni toliqtirmaydigan bo‘lishiga alohida e’tibor beradi: “Bizning maqsadimiz talabani toliqtirib qo‘ymaslikdir. Agar talaba bir masaladan boshqa bir masalaga o‘tib tursa, u xuddi turli-tuman bog‘larda sayr qilgandek bo‘ladi. Har bir yangi narsa o‘rganuvchiga rohat bag‘ishlaydi”, – deydi buyuk alloma. Bu xulosa til hodisalarini o‘rganishda, lisoniy materiallarni joylashtirish va o‘qitishda dasturulamal bo‘lishi shubhasizdir.

Abu Ali ibn Sino – buyuk hakim, tib ilmining sultoni, ulug‘ mutafakkir, fanning ko‘plab sohalari qatori tilshunoslik bilan ham

maxsus shug‘ullandi, “Lison ul-arab” (Arab tili) nomli kitob ham yozdi.

Abu Ali ibn Sino yozadi: “Sening fikrlaring bola yuragiga yetib borib, unga o‘ylab, fikr yuritib ko‘rishga imkon bersin...

Agarda sening suhbatdoshing yoki do‘sting so‘zlaringga va nasihatingga e’tibor bermayotganini sezsang, suhbatni boshqa vaqtga ko‘chir”.

Mahmud Koshg‘ariy XI asrdagi buyuk tilshunos olimdir. Garchi uning asari “Devonu lug‘ot it–turk” (“Turkiy so‘zlar devoni”) o‘z davridagi turkiy so‘zlarni izohlashga bag‘ishlangan bo‘lsa-da, u so‘z va uning ma’nolarini aniqlash, so‘zdan nutqiy amaliyotda foydalanish, nutq madaniyati borasida ham ko‘plab ilmiy mulohazalar bildiradi, ilmiy xulosalar aytadi.

Mahmud Koshg‘ariy turkiy tildagi fonetik, morfologik qonuniyatlarni, leksik-sintaktik xususiyatlarni, uslubiy o‘ziga xosliklarni nozik did bilan qiyoslaydi va tahlil qilib beradi.

Muhimi, buyuk alloma XI asrda xalq tilida iste’molda bo‘lgan so‘zlarning asl manbai, ularning “yashash joyi” bo‘lgan badiiy matnlar bilan birgalikda saqlanib qolishiga erishdi. Keyingi avlod vakillarining qadimgi adabiy til va og‘zaki nutq namunalari bilan tanishish imkoniyatidan bahramand qildi.

Alloma ko‘plab xalq qo‘shiqlari, ertak va afsonalari, maqol va hikmatli so‘zlarini ham yozib olgan. Ular orasida bevosita til va nutq jarayonlariga oidlari ham mavjud:

Ardam bashi til. – Til (barcha) san’at-hunarning boshidir.

So‘zga suchunsa bulun barir. – Odam so‘zning shirinligi bilan lazzatlansa, unga asir bo‘lib ketadi[3].

Mahmud Koshg‘ariy maqollarning qo‘llanish o‘rinlarini ham ko‘rsatadi. “Suv ko‘rmaguncha etuk tartma” – “Suv ko‘rmasdan oldin etik yechma”. Bu maqol ishlarda mulohazali bo‘lishga undalgan kishilarga nisbatan qo‘llaniladi.

“Keng to‘n o‘bramas, kengashlig bilig artamas” – “Keng to‘n to‘zimaydi, kengashli ish buzilmaydi”. Bu maqol bir ish

boshlashdan oldin boshqalar bilan kengashish, o‘zboshimchalik qilmaslikka undab aytiladi.

Yusuf Xos Hojib. Sharqdagi so‘z va undan foydalanishga qo‘yiladigan talablarga misol tariqasida Yusuf Xos Hojibning quyidagi fikrlarini keltirish maqsadga muvofiqdir: “Ko‘p so‘zlilik foydasiz mashg‘ulotdir. Tuman so‘z tugunini bir so‘zda yozish mumkin”. Zero, kishi so‘z tufayli qadr topishi yoki, aksincha, boshi egik bo‘lishi mumkin. Demak, so‘z ma’nolarini ilg‘ash, so‘z ishlatish uchun ham bilimdonlik talab etiladi.

Alisher Navoiy o‘zbek tili ravnaqi uchun astoydil kuyindi... Turkiy til ravnaqi uchun qat’iy kurash olib bordi. Navoiy asarlari til omillaridan, o‘zbek tilining leksik-grammatik imkoniyatlaridan unumli va mahorat bilan foydalanishning oliy namunasidir. Zahiriddin Muhammad Bobur Alisher Navoiyning adabiy tilga muvofiq ijod etganini maxsus ta’kidlaydi: “*Andijon elining lafzi qalam bila rostdur, oni uchunkim Mir Alisher Navoiyning musannafoti bovujudkim, undan nash’u namo topibtur, bu til biladur*”.

Navoiy tilning ijtimoiy hodisa ekanligini ta’kidlaydi, uni “guhari sharif” deya ta’riflaydi. So‘z insonni hayvondan ajratgan ulug‘ ne’mat deya ulug‘laydi:

Tengriki, insonni qilib ganji roz,
So‘z bila hayvondin anga imtiyoz.

Navoiy har doim shaklning mazmunga uyg‘un bo‘lishini talab etadi:

Nazmki ma’ni anga marg‘ub emas,
Ahli ma’oniy qoshida xo‘b emas.
Nazmki ham surat erur xush anga,
Zimnida ma’ni dog‘i dilkash anga.

Zamaxshariy, Mahmud Koshg‘ariy, Ahmad Yassaviy, Xoja Bahovuddin Naqshband, Mirzo Ulug‘bek, Jomiy, Zahiriddin Muhammad Bobur kabi allomalarning ma’rifiy fikrlari, axloqiy-ta’limiy qarashlari ham yoshlar tarbiyasida muhim ahamiyatga ega.

XVI–XIX asrlar oralig‘ida ham metodika fanining o‘ziga xos

tarzdagi taraqqiyoti kuzatiladi. Munis, Ogahiy, Dilshodi Barno, Anbar Otin, Uvaysiy singari mutafakkir adiblarning ta'lim-tarbiya masalalariga ham alohida e'tibor bilan qaraganlari yaxshi ma'lum.

XX asr boshlaridagi tarixiy sharoit Turkistonda didaktik g'oyalarning tarqalishi va rivojlanishi, ta'lim prinsiplari hamda ta'lim metodlari haqida ilmiy asarlar, metodik qo'llanma va maqolalarning dunyoga kelishiga, pedagogika, qisman metodika fanining rivojlanishi va taraqqiy etishiga zamin yaratdi. Bunga misol sifatida Abdulla Avloniyning "Turkiy Guliston yohud Axloq" asarini keltirish mumkin. U mazkur kitobida: "... *muallimlarning o'zlari ilmlariga omil bo'lib, shogirdlarga ham bergan darslarini amal ila choqushturub o'rgatmoklari lozimdur. Bu ravish ta'lim ila berilgan dars va ma'lumot shogirdlarning diliga tez ta'sir qilub, mulloyi boamal bo'lurlar*", – deb yozadi.

XX asr boshlarida an'anaviy o'qitish usullari yoniga yangi – yevropacha o'qitish usullari ham kelib qo'shila boshlaydi.

Dastur va qo'llanmalarni yaratishda mahalliy ziyolilardan Fitrat, Munavvar qori, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Abdulla Avloniy, Qori Niyozov, Qayum Ramazon, Shorasul Zunnun, Murod Shams, Xalil Qayumov, Majid Qodiriy va boshqalar faol ishtirok etadilar.

1940-yillari O'zbekistonda S.A.Fessaloniskiyning "Ona tili o'qitish metodikasi" qo'llanmasi nashr qilindi. Bu o'z davri uchun katta nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo'ldi. Qo'llanmaning ko'p qismi nutq o'stirish va insho masalalariga bag'ishlangan bo'lib, morfologiya va sintaksis o'qitish metodikasiga alohida e'tibor qaratilmaydi.

1944 yili Murod Shams "Orfografiya o'qitish metodikasi", K. Xayrullaev "Tipik orfografik xatolar va ularni bartaraf etish" mavzusidagi tadqiqotlarni amalga oshirishdi. Keyinroq, 1950 yili "O'zbek tili o'qitish metodikasi" qo'llanmasi nashr qilindi (Murod Shams), 1952 yili "O'zbek tili o'qitish metodikasi" darsligining 1-qismi (Faxri Kamol tahriri ostida) bosmadan chiqdi. Mazkur

qo‘llanma va kitoblarda ona tili darslarini uyushtirish va o‘tkazish bo‘yicha zaruriy ko‘rsatmalar, ona tili o‘qitishni yaxshilash bo‘yicha maslahatlar, mashg‘ulotlarda nutq o‘stirishning usul va vositalari, jadvallar majmuasi, dars ishlanmalari berilgan. Lekin orfografiya va punktuasiyaga, matn ustida ishlashga oid masalalarga to‘xtalinmagan.

1960 yili “Sintaksis va punktuasiya o‘qitish metodikasi” (H.Rustamov), 1969 yili “O‘zbek tili o‘qitish metodikasi” (N. Abdurahmonov) kitoblari nashr etildi. Ular o‘z davridagi ona tili o‘qitish metodikasiga qo‘shilgan hissa sifatida baholanishi mumkin. Lekin bu qo‘llanmalarda nutq o‘stirish va uslubiy mashqlar, insho yozish mazmuni va metodikasiga yetarli o‘rin berilmaganligini aytish joiz.

1975 yili nisbatan yangi tipdagi o‘quv qo‘llanmasi “O‘zbek tili o‘qitish metodikasi”(Y.G‘ulomov, I.Rasulov, H.Rustamov, B.Mirzaahmedov) chop etildi.

1960-80 – yillar davomida ona tili o‘qitish metodikasi bo‘yicha ilmiy-tadqiqot ishlari ko‘lami yanada kengaydi. Bu sohada tilshunos olimlarimiz qo‘lga kiritgan yutuqlarning amaliyotga tatbiqi bir qadar tig‘izlashgani ko‘zga tashlanadi. Ona tili o‘qituvchilarining talab va ehtiyojlari hisobga olinib, “O‘qituvchilar gazetasi” (hozir “Ma’rifat”)da ilg‘or ish tajribalari, metodik tavsiyalar izchil yoritila boshlandi. Endilikda “Til va adabiyot ta’limi”, “Xalq ta’limi”, “Uzluksiz ta’lim”, “Kasb-hunar ta’limi” singari maxsus ilmiy-metodik jurnallar ham serqirra ilmiy-ijodiy faoliyat olib bormoqdalar.

O‘zbekistonning mustaqilligi milliy g‘oyaning tug‘ilishi va shakllanishiga olib keldi. Ta’limni umumjahon andozalariga moslash, darsga ilg‘or pedagogik texnologiyalarni joriy etish zaruriyati tug‘ildi.

O‘quv dasturi va darsliklar ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlarga muvofiq takomillashtirilib yangilandi. “Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi” va DTS talablarini ta’lim mazmuniga joriy etish, uni tobora takomillashtirib borish shu kunning dolzarb masalasi bo‘lib qoldi.

Yangi taraqqiyot bosqichiga ko‘tarilayotgan o‘zbek tilshunosligida tilni sistemali o‘rganish masalalarini taniqli tilshunos va metodist olimlar H. Ne’matov, A.Nurmonov, N.Mahmudov, A.G‘ulomov, R.Safarova boshlab berishdi.

1989 yili tilimizga Davlat tili maqomi berilgach, O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi tomonidan O‘zbek tili doimiy anjumani ta’sis qilinishi til va adabiyot ta’limining mazmunigina emas, balki uni o‘qitish ham yangi yo‘nalishlarda davom etishiga imkon yaratdi. Anjuman uning har bir yig‘ilishida ta’lim oluvchining so‘z boyligini oshirish, ijodiy tafakkurini rivojlantirish, milliy ma’naviyat, nutq madaniyati me’yorlarini anglash, matn yaratish malakasini shakllantirish kabi nihoyatda dolzarb masalalar muhokama qilinmoqda.

Endilikda “Ona tili o‘qitish konsepsiyasi”, “Davlat ta’lim standartlari”, til o‘qitishning namunaviy dasturlari yaratildi, umumta’lim maktablari, akademik lisey va kasb-hunar kollejlari, oliy ta’limning bakalavriat va magistratura bosqichlari uchun darsliklarning yangi avlodi chop qilindi. Ular tajriba-sinovlardan o‘tkazilmoqda.

Ta’lim mazmunining yangilangani ta’lim jarayoni, shakli va usullaridagi zamonaviy yangilanishlarni, yangi pedagogik texnologiyalarning joriy etilishini taqozo qil

O‘ZBEK TILI O‘QITISH PRINSIPLARI

Til o‘qitish prinsiplari ta’lim-tarbiya jarayoniga asos bo‘ladigan ta’limiy qonun-qoida singari ma’nolarni o‘z ichiga oladi.

Ta’lim jarayonida darsni tashkil etish, boshqarish, nazorat qilishda talaba va o‘qituvchi faoliyatiga qo‘yiladigan talablar, didaktik qoidalar ta’lim prinsiplaridir. Mazkur prinsiplar har bir o‘quv predmetida o‘ziga xos tatbiq etiladi.

Ta’limning tarbiyaviyligi prinsipi. Ta’limning tarbiyaviyligi prinsipi yosh avlodni har tomonlama kamolotga yetkazishni nazarda tutadi. Ona tili o‘rganish jarayonida talabalarga milliy g‘oya,

ona-Vatanga sadoqat, tabiatga muhabbat, kishilarga hurmat, ehtirom, yaxshilik, adolatli bo‘lish, yuksak insoniy fazilatlarni egallash kabi ijobiy xislatlar singdiriladi.

Ona tili darslarida yoshlarni ta’limiy tarbiyalash yo‘llari benihoya ko‘p:

– har bir mavzu va bo‘limning ta’limiy imkoniyatlaridan foydalanish;

– tanlangan matn o‘rganilayotgan til hodisasi va sharqona tarbiyaga mos bo‘lishini ta’minlash;

– darslikda berilayotgan ma’rifiy matnlardan, tarbiyaviy ahamiyatga ega bo‘lgan qo‘shimcha matnlardan foydalanish shular jumlasidandir.

Darsliklarda keltirilgan topshiriqlar ham ta’limiy, ham tarbiyaviy maqsadlarni ko‘zlaydi. Topshiriqlarni bajarish jarayonida talaba kuzatish, qiyoslash, ijodiy tafakkurni ishga solish, muammolar yechimini izlash, topish va xulosalash majburiyati bilan yuzma-yuz keladi. O‘zi topgan yechimni (fikrni) ifodalash (ko‘chirma gap holida), zaruriyatini, isbotlash mashaqqatini tuyadi, g‘oliblik lazzatidan bahramand bo‘ladi. Bu esa ta’limda tarbiyaviylik prinsipining amaliy samarasi, natijasidir.

“Gapning uyushiq bo‘laklari” mavzusini o‘rganishda Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘ot it turk” asaridan keltirilgan matndan foydalanish mumkin: “Men turklar, turkmanlar, o‘g‘izlar, chigillar, yag‘molar, qirg‘izlarning shaharlarini, qishloq va yaylovlarini ko‘p yillar kezib chiqdim, lug‘atlarini to‘pladim, turli so‘z xususiyatlarini o‘rganib, aniqlab chiqdim. Men bu ishlarni til bilmaganligim uchun emas, balki bu tillardagi har bir kichik farqni ham aniqlash uchun qildim. Ularga shunchalik diqqat qildimki, bu tillar butunlay dilimga jo bo‘ldi. Ularni har tomonlama puxta, bir asosda tartibga soldim”.

Topshiriq.

1. Matnni diqqat bilan o‘qing va sarlavha toping.

2. “Men bu ishlarni... Bu tillardagi har bir kichik farqni ham

aniqlash uchun qildim", – degan gapni uyushiq bo'lakli gapga aylantiring. So'ngra mazmunini sharhlang.

3. Matndagi uyushiq bo'laklarni ma'nosiga ko'ra guruhlab, bir necha uyushiq bo'lakli gaplarga aylantiring.

4. Ularni ko'chirma gapga aylantiring.

5. Gap shakllarini o'zgartirib, o'zlashtirma gaplar hosil qiling...

Ona tili darsligi uchun tanlangan matnlar ta'limiy va tarbiyaviy yo'nalishda, rang-barang mavzularda, shaklan va mazmunan mukammal, mantiqan to'g'ri, tili sodda va ravon, o'quvchi uchun tushunarli bo'lishi maqsadga muvofiqdir. Ana shundagina matn, matn yaratish sistemasi va matn tahlili o'quvchi uchun zarur bo'lgan natijani beradi – kommunikativ savodxonlik darajasini oshirishga xizmat qiladi.

Ilmiylik va tushunarlilik prinsiplari. Metodikada **ilmiylik prinsipi** – o'quv predmetlarini hozirgi fan yutuqlari zaminida bayon qilishni talab etsa, **tushunarlilik prinsipi** o'quv predmetlarini bolalarning yoshi, shaxsiy xususiyatlari, hayotiy tajribalari, tayyorgarlik darajasiga moslashtirishni, ya'ni oddiydan murakkabga, xususiydan umumiyga borishni taqozo qiladi.

Ona tili o'qitish metodikasida ilmiylik va tushunarlilik prinsiplariga bir-birini to'ldiradigan va dars samaradorligini ta'minlaydigan yagona omil sifatida qaraladi. Bu ikki prinsipni parallel ravishda amalga oshirishda:

– til fanidagi tushuncha va terminlarning ma'nosini sharhlash, atroflicha tahlil qilish, puxta o'zlashtirishni ta'minlash;

– til sathlarini o'zaro aloqadorlikda o'rganish;

– til va nutqni farqlab o'rganish usul va vositalarini topish va amaliyotda qo'llash;

– talabalarning yosh imkoniyatlarini, zehnu iqtidorlarini hisobga olish, mustaqil ijodiy fikrlash, uning mahsulini nutq sharoitiga mos ravishda og'zaki va yozma tarzda to'g'ri, sodda, ravon ifodalash ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishga yo'naltirilgan lingvopsixologik o'yin – topshiriqlardan foydalanish ko'zda tutiladi.

Masalan: **kecha va ko‘cha** so‘zlarining o‘xshash va farqli tomonlarini aniqlang va sharhlang.

1. O‘xshashligi:

– harflar sonining tengligi, ikki bo‘g‘indan iboratligi;

– bir xil undosh bilan boshlanishi, bir xil unli bilan tugashi;

– talaffuz va ohang uyg‘unligi; oxirgi bo‘**g**‘inning -cha bilan tugallanishiga ko‘ra bir-biriga yaqin talaffuz qilinishi, qofiyadoshligi.

1. Farqi:– birinchi bo‘g’indagi unlining ikki xilligi;

– tovushdagi farqning ma’noga ta’siri;

– lug‘aviy ma’nosi: kecha-tun, oqshom; kecha – bir kun avval; ko‘cha – aholi va transport qatnovi uchun moslashtirilgan joy, yo‘l.

Sistemaslilik, izchillik prinsipi. Ta’lim izchilligi uchun sistemalilik o‘lchov hisoblanadi. Ya.A.Komenskiy bu haqda shunday deydi: “Mashg‘ulotlarni shunday o‘tkazish kerakki, unda keyin o‘rganiladigan hodisa oldingi o‘rganilganlarga asoslansin, hozirgisi keyingilarini o‘rganishda mustahkamlansin”.

Haqiqatan ham, o‘quvchilarning nutqiy tayyorgarligiga tayanish, ularning oldingi sinflarda hosil qilgan bilimlarini hisobga olish, o‘rganilgan va o‘rganiladigan bilimlar o‘rtasida aloqadorlikni ta’minlashga izchillik prinsi pi orqaligina erishiladi.

Masalan: **ot,** uning ma’nosi, so‘roqlari, birlik va ko‘plikda, kelishik, egalik qo‘shimchalari bilan qo‘llanishi kabi boshlang‘ich ma’lumotlarga tayangan holda, o‘quvchilarning ot so‘z turkumiga qarashli so‘zlar vositasida so‘z birikmalari va gaplar tuzishni o‘rganishi sistemali, izchil bilim olishga zamin hozirlaydi.

Mustaqillik va faollik prinsipi. mustaqillik va faollik orqaligina talaba ta’limning faol subyektiga aylanadi. Mustaqillik faollik uchun sharoit yaratsa, faollik mustaqillikni tarbiyalashga asos bo‘ladi. *“Agar bolalar erkin fikrlashni o‘rganmasa, berilgan ta’lim samarasi past bo‘lishi muqarrar. Albatta bilim kerak. Ammo bilim o‘z yo‘liga. mustaqil fikrlash ham katta boylik”,* – deb ta’kidlaydi prezidentimiz I.A.Karimov.

Kishining mustaqil aqliy faoliyat ko‘rsatishi mustaqil fikrlashi orqaligina amalga oshirilishi hech kimga sir emas. Mashhur metodist-pedagog **A.Disterveg** aytganidek: *“mustaqil faoliyatga yetaklovchi ta’lim haqiqatga, go‘zallikka, ezgulikka xizmat qiladi, xarakter va ishonchni tarbiyalaydi”.*

Mashg‘ulotlarda mustaqil ishlarni tashkil etish, qo‘yilgan muammo, savol, topshiriqlar mohiyatidan kelib chiqib, o‘quv jarayonini boshqarish yosh avlodda mustaqillik va faollikni tarbiyalaydi. Bu esa:

– o‘zlashtirilgan bilimlardan amaliyotda foydalanish ko‘nikmalarini shakllantiradi va rivojlantiradi;

– talabada o‘z kuchiga, o‘z bilim va imkoniyatlariga ishonchni mustahkamlaydi;

– bilim, hissiy aniq tasavvur hosil qilish bilan birga ta’rif-u tasniflarning mohiyatini anglashga, tasavvurni tushuncha darajasida o‘zlashtirishga olib boradi.

Umumiy o‘rta ta’lim maktablari, o‘rta maxsus va kasb-hunar kollejlaridagi ona tili mashg‘ulotlarida asosiy e’tibor o‘quvchilardagi ijodiy fikr mahsulini mustaqil va izchil bayon etishga, so‘z boyligini oshirish va matn yaratish ko‘nikmalarining shakllantirilishiga qaratilishi lozim.

O‘quvchi har bir mashg‘ulotda mustaqil va ijodiy ishlashi, tilning mavjud imkoniyatlaridan unumli foydalanishi, so‘z boyligini oshirishi, so‘zning ma’nosi, urg‘usi, mohiyatiga qarab o‘z nutqida qo‘llashi, ravon va aniq so‘zlash malakasini egallashi darkor.

Masalan, fonetika bo‘limini o‘rganishda o‘quvchilar so‘z boyligini oshirishga qaratilgan mustaqil ishlardan namunalar keltiramiz:

1-topshiriq. ...il, ...ul, ...ol so‘zlari oldiga bir undosh qo‘shib, yangi so‘zlar yasang.

Bil, dil, jil, zil, yil, nil, sil...

Bul, gul, kul, pul, tul, shul, qul...

Bol, lol, mol, tol, fol, pol, hol, qol, xol....

2-topshiriq. Hosil bo‘lgan so‘zlarning ma’nodosh va uyadoshlarini toping, ular ma’nosining o‘zaro o‘xshash va farqli tomonlarini sharhlang.

Namuna: **bil** —o‘rgan, izlan, top..; **bul**– shul, o‘shal; **bol**– asal, **hol**– holat, ahvol, kayfiyat...

So‘zlarning ma’nolarini sharhlash – o‘quvchi nutqiy malakasining mustahkamlanishi va intensiv suratda rivojlanishiga olib keladi.

3-topshiriq. Talabalar o‘zlari topgan so‘zlar ishtirokida so‘z birikmalari hosil qiladilar, gap tuzadilar, matn yaratadilar (qarang, 4- jadval, MYaBT-4).

Til mashg‘ulotlarida bunday o‘yin-topshiriqlardan foydalanish yoshlarni mustaqil fikrlashga, darsda faol qatnashishga undasa, o‘qituvchiga o‘quv jarayoniga musobaqa ruhini kiritishda ko‘makchi bo‘ladi.

Mustaqillik va faollik prinsiplarini amalda qo‘llash ta’lim sistemasini takomillashtirish, talabalarning bilish faoliyatini, ijodiy mustaqilligini tarbiyalashda yaxshi natija beradi.

Ko‘rsatmalilik prinsipi. Ta’limda ko‘rsatmalilikdan foydalanish – o‘tiladigan mavzuni zohiriy ifodalash, egallangan bilimlarni takrorlash va mustahkamlash yuzasidan belgilanadi. Boshlang‘ich sinflarda o‘yinchoqlar, rasmlar, narsa-buyumlarni bevosita kuzatish, ushlash ularning mantiq-mohiyatini chuqurroq anglashga xizmat qilsa, ko‘rilganlarni og‘zaki ifodalash ehtiyoji esa o‘quvchida botiniy, mustaqil mushohada ko‘nikmasini rivojlantirishga, birlamchi nutqiy tadbirkorlik malakalarining hosil bo‘lishiga yordam beradi.

Yuqori sinflarda, xususan, akademik lisey va kasb-hunar kollejlarida ko‘rgazmalilikni yanada kengroq qamrovda tashkil qilish maqsadga muvofiq. Turli timsoliy belgilar, rangli jadvallar, lingofon, magnitofon, diktofon, radio va televideniye ko‘rsatuvlari, o‘quv-o‘rgatuv texnikasining so‘nggi yutuqlari: kompyuter, multimedia,

kodoskop, videoko singarilardan samarali foydalanish talabaning ijodiy va nutqiy barkamolligini ta'minlash, ma'naviy dunyoqarashini kengaytirishga shart-sharoit yaratadi.

Zamonaviy darslik va o'quv qo'llanmalari takrorlash, umumlashtirish, egallangan bilmlarni mustahkamlashga qaratilgan grammatik jadvallar, kompyuterda ishlashga yo'naltirilgan dasturlar, fikrlash jarayonini jadallashtirishga qaratilgan o'quv topshiriqlari, ijodiy tafakkur doirasini kengaytiruvchi savol, topshiriq va boshqotirmalar bilan boyitilishi maqsadga muvofiqdir.

Talaba shaxsida nutqiy tadbirkorlik, notiqlik san'ati kurtaklarini rivojlantirish, og'zaki va yozma matn yaratish malakasini shakllantirish e'tibordan chetda qolib ketmasligi lozim.

Til hodisalarini o'rganishda eng samarali va sinalgan grammatik vositalardan biri ko'rgazmali **kommunikativ jadvallar**dir.

Kommunikativ jadvallar ishlatilishi maqsadiga ko'ra turlicha bo'ladi:

1. Leksik jadvallar;
2. Fonetik jadvallar;
3. Grammatik jadvallar;
4. Imloviy (orfografik) jadvallar;
5. Stilistik-uslubiy jadvallar;
6. Aralash jadvallar (imlo va so'z yasalishi, fonetika va so'z tarkibi).

Jadvallar yasalgan materialiga ko'ra ikki xil ko'rinishda bo'ladi.

1. Bosma (grafik) jadvallar har xil hajmli oq qog'oz yoki materialga ishlanadi.

2. Slayd-jadvallar (rangsiz plyonkaga rangli tasvirda tushiriladi).

Bundan tashqari, hozirgi o'zbek adabiy tilini o'rganishda zamonaviy texnika vositalari bo'lmish:

1. Lingofondan foydalanish, ya'ni eshituv a'zolari orqali to'g'ri talaffuzni, qiroat san'atini o'rganish;

2. Video kurs: o'zbek tilining talaffuz me'yorlarini egallash uchun audio-video muloqotini o'rganish.

3. Kommunikativ savodxonlikni ta'minlashga qaratilgan

kompyuter o‘quv dasturlaridan foydalanish yaxshi natijalarga olib keladi. Bulardan:

– **Imlo savodi** (bunda o‘quvchining imlo savodxonligini oshirishga qaratilgan o‘quv mashqlari disketlarga joylanadi);

– **“Fonetik hodisalar” kompyuter o‘quv dasturi** (bunda fonetika bo‘yicha o‘quv mashqlari disketlarda beriladi); **“Leksikologiya”** o‘quv dasturi;

– **“Grammatika” elektron o‘quv dasturi** (morfologiya va sintaksis yuzasidan o‘quv topshiriqlari tuzilib, disketlarga joylashtiriladi);

– **“Stilistika” (uslubiyat) elektron o‘quv dasturi**. Bunda o‘quvchining uslubiyat bo‘yicha egallagan bilim va ko‘nikmalarini shakllantirish, so‘z tanlash, gapni kengaytirish va ixchamlashtirish, berilgan matnni davom ettirish va matn yaratishning bosqichli sistemasi (4-jadval, MYaBT-4) ustida ishlash uchun mo‘ljallangan savol va topshiriqlar, mashqlar, ma’rifiy matnlar hamda topshiriqli rasmlar (mustaqil matn yaratish uchun) beriladi;

– **Audio-video o‘quv dasturlari**. Ularda muayyan bir sharoitda bo‘lib o‘tgan uchrashuvlar, ilmiy-amaliy kengash va anjumanlar, marosimlar (yubiley, to‘y, kelin salom, beshik to‘yi); bayramlar – mustaqillik kuni, Navro‘z taronalari, Yangi yil oqshomi, bitiruvchilar kechasi (oqshom) tasvirlari videotasmalarga tushirilib, videokassetalarga tartib bilan joylashtiriladi.

Yuqorida keltirilgan o‘quv dasturlaridan birinchi, ikkinchi va uchinchisi so‘z boyligini oshirish, fonetika, orfoepiya, orfografiya, leksikologiya, morfologiya va sintaksis yuzasidan egallangan bilim, malaka va ko‘nikmalarni mustahkamlash uchun tavsiya etilgan bo‘lsa, 4 va 5 dasturlar o‘quvchining yozma va og‘zaki nutqini shakllantirish, matn yaratish malakalarini rivojlantirish uchun mo‘ljallangan.

Bundan tashqari, hozirgi o‘zbek adabiy tilini o‘rganish jarayonining kodoskop, multimedia, videoko‘z kabi zamonaviy va zaruriy o‘quv texnikasi bilan ta’minlanishi, ularning o‘quv muassasalarida mavjud bo‘lishi hamda amaliyotga tatbiq etilishi bugungi kunning dolzarb vazifasi hisoblanadi.

4-jadval

Matn yaratishning bosqchli sistemasi (MYaBT-4 moduli)

So‘z tanlash faoliyati	So‘z birikmalari hosil qilish faoliyati	Gap tuzish faoliyati	Matn yaratish faoliyati
1. Berilgan so‘zga tovushdoshlar: don-dun, dil, bil... ma`nodoshlar: odam – inson, shaxs...; zid ma`noli so‘zlar: bor – yo‘q, qur – buz, tur-o‘tir...; shakldoshlarga ma`nodoshlar: o‘t – maysa, ko‘kat, pichan, xashak, o‘t-olov, otash, alanga...; uyadosh so‘zlar: tol, terak, qayin...; o‘zakdoshlar: bil, bil-im, bil-imdon...; qo‘shimchadoshlar: besh-lik, qum-lik, yosh-lik, tez-lik, ozod-lik...; muqobillar: muhr, gerb, tamg‘a ...; qofiyadoshlar: ochdi, sochdi, qochdi...; ters (qalb) so‘zlar: mosh – shom, zum – muz, qish – shiq, kon – nok... iboralar: kayfi uchdi, tobi qochdi...; tasviriy ifodalar: oqoltin...	2. Berilgan: “ot+ot”: tosh uy...; “sifat+ot”: tiniq suv, buyuk zot; “ot+fe`l”: gul ochildi, tog‘ oshdi; “son+ot”: uchinchi o‘g‘il, besh qiz; “ot+sifatdosh”: duo qilgan... “ot+fe`l+-ar”: quloq tishlatar...; “olmosh+ot”, mening orzuim kabi qolipli birikmalar tuzish. So‘z o‘zgartuvchi qo‘shimchalar yordamida so‘z birikmalari hosil qilish: Bizning ko‘cha, tog‘dagi o‘ylar, kuzgi hosil, ishdan qaytish va hokazo.	3. Tuzilgan so‘z birikmalaridan: sodda va qo‘shma gaplar hosil qilish; she`r qatorlar tuzish; ko‘chirma va o‘zlashtirma gaplar tuzish; uslubiyat mashqlari; ixcham gaplarni kengaytirish, qo‘shma gaplarni ixchamlash, she`r qatorlarini oddiy gap (nasr)larga, oddiy gaplarni she`r qatorlariga aylantirib ko‘rish; gapda so‘zlarning o‘rnini va o‘zini almashtirib ko‘rish: uyushiq bo‘lakli va ajaratilgan bo‘lakli gaplar tuzish; bir gapni turli ma`noda (xabar, so‘roq, buyruq, undov) talaffuz qilish; gapni tahlil qilish va qiroat biln o‘qish.	4. Tuzilgan gaplar (va she`r qatorlar)dan foydalanib, kichik nasriy matnlar, rivoya va badiiy-ramziy insholar, dialog, monologlar yozish; qiziqishi, iqtidori bor o‘quvchilar she`riy to‘rtliklar va sakkizliklar yozishlari mumkin. Uslubiyat mashqlari: yaratilgan matn qurilishi (xat-boshi, MSB) murakkab sintaktik butunlik, rivoya, mukammalik darajasi (kirish, asosiy qism va xulosalarning mavjudligi), tili, uslubini aniqlash... Yaratilgan matnni tahrir va tahlil qilish; oqqa ko‘chirish.

Hozirgi kunda o‘zbek tili o‘qitish metodikasi fani yangi yutuqlar bilan boyitilmoqda, yangi avlod darsliklari va o‘quv qo‘llanmalari yaratilmoqda.

Uzluksiz ta’lim muassasalarida ona tili darslarida kompyuter, kodoskop va videoko‘z singari o‘quv texnikasidan samarali foydalanish mumkin. Chunonchi, kodoskop yordamida slayd-jadvallarni maxsus ekranga tushirish mumkin bo‘lsa, videoko‘z barcha tasviri yozuvlarni, ko‘zga ko‘rinadigan barcha jonzoti mavjudotlarni, test topshiriqlaridan insho matnlarigacha tele(multi) ekranga chiqarib berishi mumkin. Videoko‘zga nisbatan kodoskopning imkoniyatlari ancha chegaralangan. Kodoskop

faqatgina shaffof plyonkadagi tasvirlarni ekranga chiqarishga moslashtirilgan. Oq qog‘ozdagi tasvir kodoskopda ko‘rinmaydi. Shuning uchun ekranga tushirilishi lozim bo‘lgan har bir tasvir (test, yozuv, shakl) rangsiz (shaffof) plyonka varaqchalarga rangli flomasterlarda yozilishi maqsadga muvofiq.

Uyga berilgan topshiriqni plyonkada bajarib kelgan o‘quvchi o‘z ijodiy ishini ekranga tushirib, o‘rtoqlari muhokamasiga tashlashi, o‘z fikri va yaratgan yangiligini himoya qilishi, uning to‘g‘ri yoki noto‘g‘riligi haqida (talabalar va o‘qituvchi yordamida) aniq bir xulosa va yechimga kelishi mumkin.

Ta’lim texnologiyasida “portlash” effektini beradigan eng yangi texnika vositasi, bu – videoko‘z. Uning ishlatilish ko‘lami, ichki imkoniyatlari benihoya keng bo‘lib, o‘qituvchidan fidoyilik, katta ijodiy tajriba va pedagogik mahorat talab qiladi.

“Videoko‘z”ning qulayligi, benuqsonligi shundaki, u videokameraga o‘xshash ko‘z vazifasini o‘taydi. Unda hamma narsa bevosita teleekran yoki ko‘chma ekranga qayta tasvir uchun uzatilaveradi. Hatto o‘zi tuzgan test topshirig‘ini sharhlab berayotgan talaba o‘z nutqidagi kamchiliklarni bevosita monitor (televizor) ekranida ko‘rishi va o‘zi bartaraf etishi mumkin. Bu o‘quv texnik vosita ona tili ta’limi jarayonini tafakkurning mutlaq tantanasiga, inson aqlu zakovatining turli qirralarini ochib beruvchi, bolaga o‘z nutqiy madaniyati, suxandonlik iqtidorini namoyish qilish imkoniyatini yaratib beruvchi muhim sinov maydoniga aylantiradi.

Onglilik prinsipi. Onglilik bilimlarni ongli o‘zlashtirishga yo‘naltirilgan prinsipdir. U quyidagi xususiyatlarga ega:

– ta’limning asosiy maqsadi, hayot uchun zaruriyligini anglash;

– daliliy materiallarni ongli egallash va o‘zaro farqlay olish;

– bilimlarni o‘rganish, mustahkamlash, takrorlash; egallangan va o‘zi erishgan natijalarni baholay olish xususiyatlarini tarbiyalaydi.

Demak, ona tili o‘qitish metodikasida onglilik prinsipiga asoslanish ma’no va mazmunni anglab, tushunib o‘rganish, amaliy

vazifalar – so‘rash, tinglash, o‘qish, yozish kabilarni bajarishda **ongli** o‘zlashtirilgan ko‘nikma va malakalarga suyanish, ijodiy tashabbuskorlik, mustaqil faoliyatni maqsadli rejalashtirishga imkon beradi.

Ona tili ta’limining onglilik prinsipi quyidagilarni nazarda tutadi:

1. O‘rganilishi ko‘zda tutiladigan til materiali va ta’lim oluvchilarning yosh psixologiyasi mutanosibligi;

2. Nutqiy malakalarni mustahkamlash va til sezgirligi (uslub)ni oshirish;

3. Fikr bildirishda mantiqiy izchillik, uslubiy me’yorga ahamiyat berish;

4. Pedagogikada eng yangi yo‘nalish – ongli verbal-kognitiv ta’lim, ya’ni kashfiyot ta’lim sistemasiga asoslanish;

5. Ijodiy tafakkur sohibini tarbiyalash:

– tilning ifoda imkoniyatlaridan to‘g‘ri va o‘rinli, nutqiy vaziyatlarga mos ravishda foydalana olish;

– mustaqil va ijodiy fikrlash malakalarini shakllantirish. Ijodiy tafakkur kurtaklarini rivojlantirish;

– kommunikativ savodxonlik, zamonaviy texnik vositalardan til o‘rganish jarayonida unumli foydalanishning turli usul va vositalarini bilish;

– Lingvopsixologik o‘quv topshiriqlari sistemasini ona tili ta’limiga joriy etish, o‘quvchi ongida mustaqil fikr yuritish, so‘z tanlash va fikr bildirish ehtiyojini hosil qilishga, ko‘nikma va malakalarni shakllantirishga, nutqiy faoliyat ko‘lamini kengaytirishga xizmat qiladi.

Matn yaratishga yo‘naltiruvchi o‘quv-topshiriqlar sistemasi.

MYaBT-4 moduli asosida matn yaratish (evristik yondashuv).

I. “Fonetika” mavzusini o‘rganishda MYaBT-4 moduli (MM) bilan ishlash.

1-topshiriq. Berilgan tovushdosh so‘z ishtirokida matn yarating: ***soz.***

1-ish. Unlilarni o‘zgartirib yangi (paronim) so‘zlar yasang: *soz, -so‘z, -siz, - suz, - sez...*

2-ish. Yangi so‘zlardan SB (so‘z birikmalari) hosil qling: *Mening sozim, so‘zim; Sizning maktubingiz, so‘zlaringiz, tekis suzishingiz, sozingiz; oqimga qarshi suzmoq, brass usulida suzmoq, daryodan suzib o‘tmoq, suvda suzish mahorati, suzish bo‘yicha sport musobaqalari, suzish bo‘yicha jahon chempioni...*

3-ish. SBlardan sodda va qo‘shma gaplar, she’rqatorlar tuzing.

*Namuna: Sizning **brass usulida suzish** mahoratingizga hamma tan berdi. Kelgusi yili Toshkent shahridagi “JAR” sport majmuasida **suzish bo‘yicha jahon chempionati**ni o‘tkazish rejalashtirildi. Karimjon, **oqimga qarshi suzishni** bas qiling!*

- Tong haqida qo‘shiq kuylar **mening sozim**,
- Bulbullarning xonishiga jo‘r ovozim,
- Ozod elim, ming tasanno g‘ayratingga,
- Oltin tog‘lar qudratingga qilar ta’zim... v.h.

4-ish. Tuzilgan gaplardan foydalanib, ijodiy matn yarating.

2-topshiriq. Berilgan so‘zga bir tovush qo‘shib, kamaytirib yoki o‘zgartirib yangi so‘zlar hosil qling. Ularning ma’nosini sharhlang: **Tosh...**

1-ish. *Tosh, tish, tush, tesh, to‘sh;*

Tosh, toshi, toshir, tushir, tushim, tushum, tuzum, tuxum...

Tish so‘zi ***tosh*** so‘zidan **i** unlisini **o** unlisi o‘rnida ishlatish orqali yasalgan. **Tuxum** so‘zi **tuzum** so‘zidan **z** undoshini almashtirish usulida yasalgan... v.h.

2-ish. Yasalgan so‘zlar ishtirokida so‘z birikmalari (SB) hosil qiling. SBlarga ma’nodoshlar tanlang.

Yoqut tosh, tilla tish, qiziqarli tush, yog‘ochni tesh, zirakning toshi, sutni toshirmang, sovg‘alarni tushir, tushimning davomi, katta tushum...

Ma’nodoshlar: Yoqut tosh – yoqut ko‘z; tilla tish- oltin tish, toza tish, qziqarli tush – hayratlanarli tush, qo‘rqinchli tush...

3-ish. So‘z birikmalari ishtirokida gaplar tuzing.

Bu **yoqut toshli** uzuk menga otamdan meros qolgan. Singlim **tilla tish** qo‘ydirish uchun tish doktoriga qatnay boshladi. Tongga yaqin ko‘rgan qi**ziqarli tushimni** onamga so‘zlab berdim. Mix ishlatilmasdan **yog‘ochni o‘yib (teshi**b) yasalgan mebel eng sifatli hisoblanadi. Bu **zirakning toshi** asl gavhardan.

4-ish. Tuzilgan gaplardan foydalanib kichik matn yarating.

Singlim Salima tish qo‘ydirish uchun doktorga qatnay boshladi. Bir kuni qarasam, u nimanidir avaylab, qog‘ozga o‘rab sumkasiga soldi. Uning nimaligi bilan qiziqdim. Bilsam, singlim bobomizdan qolgan yoqut toshli uzukni tish doktoriga olib ketayotgan ekan. “Oyimning xabarlari bor. Undan tilla tish yasattirmoqchiman!”, – dedi u norizo ohangda.

Singlimga, bu uzuk bizga bobomdan meros bo‘lib qolganligi, bobomizga ham otasidan meros bo‘lib o‘tganligini gapirib berdim. Yoqut toshli uzuk saqlab qolindi. Bundan butun oilamiz, ayniqsa, onam xursand bo‘ldilar.

3-topshiriq. Berilgan qo‘sh unlili so‘zlar ishtirokida matn yarating: taajjub, matbaa, muazzam, shior, shoir, murojaat...

4-topshiriq. Berilgan qo‘sh undoshli so‘zlar ishtirokida matn yarating: muammolar, gullar, qo‘llar, bitta, haqqa, boqqa...

5-topshiriq. Berilgan tovushga bir tovush qo‘shib yangi so‘zlar hosil qiling. MM asosida kichik matn yarating: ***o -ot, -ol...***

6-topshiriq. Qo‘sh undoshli so‘zlar hosil qiling. MM – matn yarating: H***akka...***

II. “ So‘z tarkibi” bo‘limini o‘rganishda MYaBT-4 moduli – MM bilan ishlash;

1. Berilgan qo‘shimchadosh so‘zlar ishtirokida matn yarating: ishchi, boshchi, sutchi, taroqchi, o‘tinchi (modulning 2-, 3-, 4-ishlari).

2. Berilgan qo‘shimcha yordamida qo‘shimchadosh so‘zlar hosil qiling. Ular ishtirokida matn yarating: ***–lar***

3. Berilgan o‘zak yordamida o‘zakdosh so‘zlar hosil qiling, ularni kelishik qo‘shimchalari bilan turlang: *qishloq...*

1-ish. Hamqishloq, qishloqdosh, qishloqlik. Gul – qishloq–**lik** –**lar** – imiz – ning...

4. Berilgan qo‘shimchalar yordamida (**-lik, -chilik, -gi**) so‘zlar hosil qiling, MM asosida matn yarating.

III. Leksikologiyani o‘rganishda MM asosida matn yaratish.

1. Berilgan so‘zga uyadoshlar tanlang. Ular ishtirokida matn yarating: *Tabib...*

2. Berilgan so‘zlarga ma’nodoshlar tanlang, ular ishtirokida matn yarating: *Daraxt...*

3. Berilgan so‘zga qarama-qarshi (zid) ma’noli so‘zlar tanlang. Ular ishtirokida matn yarating: *To‘g‘ri-egri, qiyshiq, noto‘g‘ri...*

4. Berilgan shakldosh so‘zning barcha ma’nolarini sharhlab,tasnifiy matn yarating: *Ot...*

5. Tarixiy so‘zlarni ro‘yxat qiling. Ular ishtirokida matn tuzing: *Kofe, partiya, majlis, muzey...*

6. Adabiyotga taalluqli so‘zlarni toping. Ulardan foydalanib, matn yarating: *She’r, shoir, bahsli...*

7. Huquqqa oid ilmiy terminlarni ro‘yxat qiling. Mazkur so‘zlar ishtirokida matn yarating: *Sud, qaror, musodara...*

8. Savdo-sotiq va ishlab chiqarishga oid so‘zlarni to‘plang. Ular yordamida matn tuzing: Mol, savdo, tadbirkor...

9. Harbiy terminlar ishtirokida matn yarating: M*udofaa, harbiy, sulh, askar...*

10. Nashr ishlariga oid so‘zlarni ro‘yxat qiling. Ular vositasida matn yarating: *Nashriyot, muharrir, muallif...*

11. Ta’lim va tarbiyaga oid so‘zlarni yozib chiqing. Ular yordamida matn tuzing: T*a’lim, savod, intizom, o‘quvchi...*

12. Kasb tushunchalariga oid so‘zlarni tanlang. Ular ishtirokida matn yarating: *Qassob, etikdo‘z, temirchi...*

13. Inson va bashariyatga oid so‘zlar yozing, ulardan foydalanib matn yarating: *Odam, sherik, nasab, millat...*

14. Qon-qarindoshlik so‘zlarini ro‘yxat qiling. Ular yordamida

matn yarating: *Bobo, amma, tog‘a, xola...*

15. Bayram, to‘y va aza marosimlariga oid so‘zlar toping. Ular ishtirokida matn yarating: *Tavallud, to‘y, nikoh, marhum...*

16. Inson va hayvon tana a’zolariga mansub so‘zlarni tanlang. Tana a’zolarini o‘rganadigan fan yo‘nalishida matn yarating.

17. Turli kasalliklar va ular bilan bog‘liq tushunchalarni jamlang. Ular ishtirokida tibbiyotga oid matn yarating. *Kasal , shifo , jarroh,...*

18. Yashash joylari va turarjoylarga aloqador so‘z va terminlarni to‘plang hamda ular yordamida matn yarating: Vatan, bino, ayvon, mahalla...

19. Tabiat hodisalarini nomlovchi so‘z va tushunchalar (so‘z va tushunchalar – so‘z birikmalari)ni toping. Ular ishtirokida kichik (geografik) matn yarating. *Bo‘ron, havo, nur, zilzila...*

20. Zamon va vaqt tushunchasini nomlovchi so‘zlarni guruhlang. Ular yordamida tarixiy matn yarating: Adabiy, ayyom, mavsum, muhlat, yil, fursat...

21. Dunyoning geografik tomonlari va o‘rin-joylarni atovchi so‘zlarni guruhlang. Ular ishtirokida matn yarating: *G’arb, Sharq, taraf...*

22. Astronomiyaga oid so‘zlarni jamlang va kichik ilmiy matn yarating: Qit“a, planeta, koinot, fazo...

23. Qush va hayvon nomlarini atovchi so‘zlarni guruhlang. Ular ishtirokida matn tuzing: *Tovus, hasharot, saman, bulbul...*

24. O‘simlik va daraxt nomlarini atovchi so‘zlarni yozing. Ulardan foydalanib matn yarating: *Zaytun, limon, xina...*

25. Oziq-ovqat va ichimliklarni nomlovchi so‘zlarni ro‘yxat qiling: Ular ishtirokida matn yarating: Taom, shakar, holva, qand, murabbo, palov, limonad...

26. Kiyim-kechak va ziynat buyumlarini atovchi so‘zlarni guruhlang. Ular ishtirokida matn yarating. *Marvarid, uzuk, zirak, libos...*

27. Aniq vazifalar bajarish uchun inson tomonidan yasalgan buyumlar nomlarini ro‘yxat qling. Bu so‘zlardan foydalanib matn yarating: Qulf, soat, sandiq, sham, hovuz, xanjar, pichoq, qaychi...

28. Tovush va nutq tushunchalari bilan bog‘liq so‘zlarni toping. Shu so‘zlar ishtirokida matn yarating: *Tovush, ibora, gap, nutq, suhbat...*

29. Yozma hujjatlar va ularga bog‘liq tushunchalarni ifodalovchi so‘zlarni jamlang va matn yarating: *Maktub, ariza, imzo, e’lon, hujjat...*

30. Tabiiy qazilma boyliklarini nomlovchi so‘zlar ro‘yxatini tuzing. MM asosida matn yarating: O*ltin, neft, gaz...*

31. Modal va kirish so‘zlarni ro‘yxat qiling. MMdan foydalanib matn yarating: T*abiiy, mayli, shubhasiz, albatta, koshki, darvoqe, ehtimol...*

IV. Sintaksis bo‘limini o‘rganishda MYaBT-4 moduli bilan ishlash:

1. Berilgan so‘z birikmalari ishtirokida kichik MM matn yarating: *qizil olma, katta bog‘, mevali daraxt ...*

2. “Bizning oila” mavzusida matn tuzing. Unda quyidagi so‘z birikmalari ishtirok etsin: *Katta oila, dasturxon atrofida, suhbat qurmoq, yordam bermoq ...*

3. Berilgan iboralar qatnashgan kichik matn yarating: *Tarvuzi qo‘ltig‘idan tushmoq, xamirdan qil sug‘urganday ...*

4. Berilgan gaplarni davom ettiring: O‘lkamizga bahor kirib keldi-yu... Men har kuni ertalab jismoniy tarbiya bilan shug‘ullanaman...

5. Berilgan matn asosida yangi matn yarating:

Men yoshligimdan adabiyot faniga qiziqaman, chunki bu fan menga olam-olam zavq bag‘ishlaydi. Unda ajdodlarimiz orzusi, xohish-irodasi, qadim tarixning zalvorli, shonli sahifalari, qadriyatlarimiz jilosi voqe bo‘ladi, jonlanadi.

O‘ZBEK TILI O‘QITISHNING O‘ZIGA XOS PRINSIPLARI

Tilshunoslik fanida o‘rganiladigan bilimlarning asoslari, ularning o‘ziga xos xususiyatlari batafsil bayon etiladi.Tilda **nimani, qanday, qancha**, o‘rganish, **o‘zlashtiriladigan bilimlar hajmi va mazmuni** kabi masalalar bilan metodika fani shug‘ullanadi.

Demak, til o‘qitishning metodik prinsiplari ham tilshunoslik, ham uslubshunoslikning o‘ziga xos xususiyatlariga ko‘ra belgilanadi.

Ijodiy tafakkurni rivojlantirish. Ijodiy tafakkur ijodiy izlanish, mustaqil fikrlash orqali rivojlanadi. Natijada:

– o‘quvchidagi noma’lum bo‘lgan til hodisalarini bilish jarayoni faollashadi;

– egallangan bilimlarning puxtaligi va qiziqarliligi ta’minlanadi;

– til materiallarini bilishga qiziqsh ortadi. Ijodiy o‘quv motivlari shakllanadi.

Demak, tafakkurni o‘stirish – til mashg‘ulotlarida til hodisalarini kuzatish, taqqoslash, tasnif qilish, umumlashtirish, o‘xshash vositalardan eng qulayini to‘g‘ri tanlay olish ko‘nikmalarini shakllantirish asosida yuzaga keladi.

Til o‘qitish metodikasi oldida turgan dolzarb vazifalardan biri nutq madaniyatini rivojlantirishdir. Nutqning ifodaliligi va ta’sirchanligini (so‘z urg‘usi va mantiqiy urg‘u, pauza va ovoz tembri, nutq sur’ati, tovush, bo‘g’in, so‘z, gaplarni ravon aytish, gap mazmuniga ko‘ra darak, so‘roq, buyruq, undov ohangi bilan ayta olish) ta’minlashga xizmat qiluvchi ko‘nikma va malakalar ham ona tili mashg‘ulotlarida shakllanadi.

Tilning barcha bo‘limlari ham nutqiy mahoratni rivojlantirishda keng imkoniyatga ega. Masalan: “Fonetika”ni o‘rganishda so‘zdagi muayyan bir tovushni o‘zgartirib, tovushdosh, so‘zlar hosil qilish, o‘zakdosh, qo‘shimchadan qofiyadosh, ohangdosh so‘zlar yasash, ularning lug‘aviy ma’nolari hamda ma’no guruhlari ustida ishlash o‘quvchi so‘z boyligini oshiradi, nutqiy malakalarini shakllantiradi.

1-topshiriq. Berilgan so‘zni zinapoya shaklida kengaytirib, yangi

so‘zlar yasang. Har bir so‘z oldingisidan bir tovush bilan farqlansin.

O L
O L A
O L A M
O L I M
O L I M A
O L I N M A

1.2. Hosil qilingan so‘z ma’nosini sharhlang.

1.3. Ulardan so‘z birikmalari hosil qiling.

1.4. Mazkur birikmalar ishtirokida gap tuzing.

“Leksikologiya”ni o‘rganishda so‘zning o‘z va ko‘chma ma’nosini farqlash, ko‘p-ma’noli, ma’nodosh, uyadosh, shakldosh, zid ma’noli, paronim so‘zlar ustida ishlash o‘quvchi so‘z boyligini oshirish va boyitishga, nutqiy madaniyatni shakllantirishga xizmat qiladi. Yosh avlod qalbida o‘z ona tili bilan faxrlanish, unga muhabbat hissini tarbiyalaydi.

Namuna:

1-topshiriq. Quyida berilgan gaplarni o‘qing. **Bosh** so‘zi qaysi ma’noda ekanligini aniqlang va sharhlang:

1.1. Oybekning **boshi** og‘ridi. 1.2. Oybekning **boshi** yaxshi ishlaydi. 1.3. Urushda qancha bahodirlarning **boshi** ketdi.1.4. Fermerga **o‘n bosh** qora mol berildi.

2-topshiriq. Gaplarni o‘qing. Qaysi gap o‘z ma’nosida, qaysisi ko‘chma ma’noda ishlatilganini ayting:

Navoiy asarlarini o‘qiyman – Navoiyni o‘qiyman.

Abdulla Oripov she’rlaridan yod oldim – Abdulla Oripovni yod oldim.

Samovardagi suv qaynadi – Samovarda o‘tirdik, choyxo‘rlik qildik.

Ona tili darslarida lingvopsixologik topshiriqlar ustida ishlash aqliy faoliyatni rivojlantiradi, talabalarda diqqat, xotira, tafakkur kabi intellektual qobiliyatlarni o‘stiradi, mustaqil va ijodiy izlanishga o‘rgatadi.

O‘ZBEK TILI O‘QITISH METODLARI

Ona tili ta’limining samaradorligi ta’lim prinsi plariga rioya qilish bilan birga ta’lim metodlari va usullarini to‘g‘ri tanlashga ham bog‘liq.

Metod (yunoncha) – muayyan maqsadga erishish, aniq vazifani bajarish usuli, borliqni amaliy yoki nazariy o‘zlashtirish (bilish) usullari majmui.

Metod tushunchasining falsafiy ma’nosi hodisalarni kuzatish va ularni ilmiy jihatdan tasnif qilish bo‘lsa, uning didaktika o‘rganadigan tomoni talabani bilim, ko‘nikma, malakalar bilan qurollantirish va ularni amaliyotda qo‘llash demakdir.

Pedagogika fanlari doktori, metodist-olim A.Q.G’ulomov ta’lim metodlarini quyidagi turlarga bo‘lib o‘rganishni tavsiya etadi:

1. O‘qituvchi faoliyati bilan bog‘liq metodlar:

– bilimlarni tayyor holda bayon etish metodi;

– bilimlarni suhbat vositasida bayon qilish metodi;

– bilimlarni muammoli yo‘l bilan bayon qilish metodi.

2. Talaba faoliyati bilan bog‘liq (5-jadval) metodlar:

– reproduktiv (tayyor o‘quv materiali bilan ishlash) metod;

– qisman izlanuvchanlik;

– izlanishga asoslangan metodlarga bo‘lish mumkin.

Ona tili o‘qitish metodikasining ta’lim metodlari ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot bilan bir qatorda kengayib, rivojlanib bormoqda.

“Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi” hamda “Umumta’lim maktablari uchun Davlat ta’lim standartlari”ning qabul qilinishi ta’lim sistemasiga muayyan inson shaxsini maqsadli rivojlantirishga qaratilgan talablarni qo‘ydi. Yangilangan ta’lim metodikasi umumjahon pedagogikasida samarali hisoblangan ongli verbal-kognitiv ta’lim sistemasiga asoslangan holda rivojlantirilishi, interaktiv metodlar asosida takomillashtirilishi zamon talabiga mos, milliy me’yorlarga uyg‘un bo‘lishi zarur.

Yuqorida sanab o‘tilgan an’anaviy ta’lim metodlarini chuqur o‘rganish, rivojlantirish va umumjahon ta’lim metodlariga

yaqinlashtirishga urinish quyidagi natijalarni beradi:

1. Tayyor bilimlar bilan qurollantirish metodi:

– darslik va o‘quv qo‘llanmalariga asoslanish;

– ko‘rgazmali didaktik vositalarga asoslanish (audio-video kassetalar, muayyan mavzudagi magnitofon yozuvlari, ona tilidan slayd-jadvallar, o‘quv kompyuter disketlari, dars mavzularini yoritish uchun mo‘ljallangan o‘quv rasmlari, portret, peyzaj (rang-tasvir), tayyor badiiy-ramziy, ma’rifiy matnlar).

2. Yo‘naltiruvchi ta’lim metodi. O‘quvchi faoliyatini bosqichli, sistemali yo‘naltiruvchi (yozma va og‘zaki) topshiriqlar asosida jadallashtirish.

3. Muammoli ta’lim metodi.

4. Ongli – verbal-kognitiv ta’lim metodi (Kashfiyot ta’lim metodi).

Yuqoridagi ta’lim metodlariga asoslangan holda talaba faoliyatini quyidagicha ta’riflash mumkin:

1. Ongli kuzatish va xotirada saqlash metodi.

2. Yo‘naltiruvchi topshiriqlar yordamida izlanish va xulosalar chiqarish, bahs va munozara metodi.

3. Muammoni yechishga qaratilgan, maqsadli ijodiy faoliyat metodi.

4. Mustaqil va ijodiy izlanish orqali kashf qilish (matn yaratish) metodi.

Talabalar yuqoridagi metodlar yordamida o‘zi egallagan bilim, ko‘nikma va malakalarni shakllantiradi, amaliy-ijodiy tatbiq bilan shug‘ullanadi.

Tayyor bilimlar bilan qurollantirish metodi ta’lim sistemasida eng qadimiy va sinalgan usullardan biri hisoblanadi.

Bu metod bilan ishlashda o‘qituvchi ortiqcha toliqmaydi: oldindan tayyor, talaba uchun tushunarli holatga keltirilgan o‘quv topshiriqlari va mashqlarni bajarishni tavsiya qiladi. O‘quv-texnik vositalardan samarali foydalanadi.

O‘qitish metodlarini tanlashda quyidagilarga amal qilish kerak:

– ona tili izchil kursining ayrim mavzularini o‘rganish reproduktiv

(tayyor o‘quv materiali bilan ishlash) va muammoli ta’lim (izlanuvchanlikka asoslangan o‘qitish) metodlarini birgalikda olib borish;

– til o‘qitish metodlarini tanlashda o‘quvchilarning tabiiy qobiliyati, o‘zlashtirish darajasi, mustaqil ishlash imkoniyati, yosh xususiyatlarini ham bir ma’noli va ko‘p ma’noli so‘zlarni topish;

– berilgan matndagi notanish so‘zlar ma’nosini izohlash;

– ularning ma’nodoshlari, zid ma’nolisi, shakldoshlari, uyadoshlari bilan ishlash;

– turli lug‘atlar yoki qo‘shimcha adabiyotlar bilan ishlashni o‘rganish.

5-jadval

Muammoli ta’limda o‘qituvchi va talaba faoliyati

O‘qituvchi faoliyati	Talaba faoliyati
1. Mavzuga oid muammoni tanlash va tushuntirish.	1. Muammoni anglab yetish va yechimini topishga urinish.
2. Talabani muammoning yechimini to‘g‘ri tanlashga yo‘naltirish:	2. Muammoning yechimini topishga oid tahlilda faol qatnashish. Alohidaliklarni ajratish, o‘xshash va farqli tomonlarini aniqlash, sharhlash, tanlash.
3. Muammoning yechimi asosida mavzu materialini izchil bayon qilish.	3. Yechim variantlari orasidan eng to‘g‘risi, eng ma`qulini tanlashni o‘rganish. Yechim matnida mavjud bo‘lgan nuqson va g‘alizliklarni bartaraf etish.
4. Mavzu bo‘yicha umumiy xulosalar chiqarish.	4. Xulosalarni o‘rtoqlashish va hukm chiqarish.
5. Xulosa va natijalarni amaliyotga tatbiq etishga oid mashqlar va ko‘rsatmalar berish.	5. Egallangan bilim va malakalarni amaliy ishga tatbiq etishni o‘rganish.
6. Egallangan bilim darajasini aniqlash va nazorat qilish.	6. O‘z-o‘zini va o‘rtoqlari bilimini mustaqil nazorat qilish (test tuzish va yechish).

Demak, ta’lim metodini tanlashga darsning aniq maqsadi va vazifalaridan, material mazmunidan, o‘quv imkoniyatidan kelib chiqilsagina talabalarning o‘zlashtirish darajasi, til hodisalariga qiziqishi ortadi, ularda og‘zaki va yozma nutq malakalarining shakllanishi va takomillashuviga erishiladi.

ONA TILI TA'LIMIDA ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

O'zbekiston Respublikasi prezidenti I.A. Karimov Respublika Oliy Majlisi IX sessiyasida so'zlagan nutqida jamiyatimizning yangilanishi, taraqqiyoti va istiqboli, amalga oshirilayotgan islohotlarimiz samarasi – zamon talablariga javob bera oladigan yuqori malakali mutaxassis kadrlar tayyorlash bilan bog'liqligini qayd etdi.

Ta'limdan asosiy maqsad bolalarga bilim berishgina emas, balki bilim olish yo'llarini o'rgatish, ularni ta'lim jarayonining faol ishtirokchisiga aylantirish demakdir. Yangicha ijtimoiy, iqtisodiy sharoitda ona tilini o'qitish mazmunini takomillashtirish, darslarni jahon andozalariga mos ravishda tashkil qilish talaba faolligini oshiradigan muhim omillardan hisoblanadi.

Nutqiy faoliyatda har bir til hodisasining o'z o'rni, o'z vazifasi bor. Yoshlar til imkoniyatidan vaziyatga qarab foydalanish malakasiga ega bo'lishlari, o'z fikrini aniq ifodalashga, zarur bo'lgan so'z va gap shakllari, ibora va tasviriy ifodalarni tanlay va qo'llay bilishlari davr talabidir. Buning uchun ona tili o'qituvchisi o'z ixtisosini puxta bilishi, ilg'or pedagogik texnologiya hamda zamonaviy o'quv – texnik vositalaridan yaxshi xabardor bo'lishi lozim. Shundagina ta'lim samarasi ham, o'qitish darajasi ham yuqori bo'ladi.

Ona tilidan dars beruvchi o'qituvchi haqqiy ijodkor bo'lishi, ta'lim jarayonida o'quvchining mavzuni tinglash, anglash, erkin va mustaqil fikrlash, qiyoslash, farqlash, alohidaliklarga ajratish va tasnif etishga yo'naltirilgan faoliyatini rag'batlantirishi, o'z fikri, g'oyalarini o'zgalarga yetkaza olish ko'nikma va malakalarining shakllanishini nazorat qilishi, boshqarishi darkor. U yoshlarning ahloqiy-ma'naviy tarbiyasi bilan shug'ullanishi, ularga sharqona muloqot odobi, milliy an'analarimizga hurmat, ona-Vatanga muhabbat tuyg'usi kabi zaruriy xislatlarni singdira olishi lozim.

O'quv mashg'ulotlarini yangi zamonaviy shakl va usullarda

tashkil etish, talabalarni dars jarayonida maqsadli boshqara olish ayni kunda o‘qituvchilik faoliyatining bosh mezoni deb qaralmoqda.

ZAMONAVIY DARS TURLARI VA SHAKLLARI

An’anaviy yo‘nalishdagi dars didaktik maqsadiga ko‘ra: yangi bilimlarni o‘zlashtirish; o‘rganilgan bilimlarni amaliy tatbiq etish orqali mustahkamlash; o‘tilganlarni takrorlash; bilim va malakalarni mustahkamlash; talaba bilimini nazorat qilish va baholash; ularni bir sistemaga keltirish kabi turlarga ega ekanligi pedagogika fanidan yaxshi ma’lum. Ammo iqtisodiy-ijtimoiy ravnaq, ilm-u fan sohalaridagi yangi-yangi yutuqlar ta’limning asosiy vositasi bo‘lgan **d a r s** (mashg‘ulot) va uning turlarining ko‘payishiga, takomillashuviga olib keldi.

Endilikda darslarning yangi tiplari va shakllari haqida ko‘plab ilmiy-metodik ishlar mavjudligini hisobga olib, biz ulardan faqat ikkitasi haqida to‘xtab o‘tishni lozim ko‘rdik.

1. Ilg‘or pedagogik texnologiyaga asoslangan zamonaviy dars turlari va shakllarini qo‘llash, talabaning ta’lim jarayonidagi o‘rni, unga yangicha yondashuv, yangicha munosabatni ta’minlash mazkur jarayonni mohirlik va idrok bilan boshqarish demakdir.

Quyida ilg‘or pedagogik texnologiyaga asoslangan dars turlarining o‘ziga xos tomonlari haqida fikr yuritamiz.

Musobaqa darslari

Ona tili ta’limida musobaqa darslarini o‘tkazishdan maqsad o‘quvchining til darsida olgan bilimlarini sinab ko‘rish, o‘zaro munozara – muloqot jarayonida til imkoniyatlaridan foydalana olish, nutqiy mahorat, tez va aniq fikrlash darajasini, muammoli vaziyatlardan chiqa olish malakasini baholashdan iboratdir.

Musobaqa darslari o‘quvchilarda faollik, topqirlik, zukkolik fazilatlarini shakllantiradi, ularni mustaqil ijodiy fikr yuritishga odatlantiradi, zarur va foydali ko‘nikmalarni hosil qilishga yordam beradi.

Samarali dars shakllaridan biri bo‘lgan musobaqa darsi til mashg‘ulotlarining qiziqarli o‘tishi va o‘quvchilarning faol ishtirokini ta’minlovchi vositadir. Musobaqa darslari uchun

mavzular: “Nutq tovushlarining siri”, “So‘z harfidan so‘z yasang”, “Tinish belgilari musobaqasi”, “So‘zshunoslar anjumani”, “Zakovat” darslari...

Bahs-munozara darslari musobaqa darslarida yechib ulgurilmagan, biror to‘xtamga kelinmagan masalalarni oydinlashtirish, to‘g‘ri, aniq hukm va muxtasar xulosalar chiqarish bilan farqlanadi.

Bahs-munozara o‘quvchilardan hushyorlikni talab etadi. U mustaqil va jadal fikrlashga, hozirjavoblikka, aytilgan fikrning to‘g‘ri yoki noto‘g‘riligi haqida o‘ylashga, o‘z fikrini mantiqli va izchil isbotlashga o‘rgatadi.

O‘zaro tortishuv va bahs oqibatida eng to‘g‘ri va ma’qul yechimga kelinadi. O‘quvchi bahs – munozara orqali qarshi tomonning ishonarli dalillarini tinglaydi, o‘z “men”ini anglab yetadi,o‘z dunyoqarashi, ilmiy-ijodiy tafakkuri ko‘lami, haq yoki nohaq ekanligi to‘g‘risida o‘zi mustaqil xulosa chiqaradi. O‘z fikrini himoya qilish uchun turli usul va vositalarni ishga solish, ijodiy fikrlash, til imkoniyatlaridan unumli foydalanishga o‘rganadi.

Bahs-munozara darsini samarali o‘tkazish uchun talabalar muhokama qilinadigan matn yoki mavzu bo‘yicha keng tushunchaga ega bo‘lishlari, uni yaxshi o‘qib, o‘rganib chiqqan bo‘lishlari darkor.

Mazkur darslardagina emas balki, talaba *ishlovchi, fikrlovchi, izlanuvchi nazorat qiluvchi* vazifasini ham bajaradi. Shuning uchun o‘qituvchi talabalardan bahs-munozara darsining quyidagi talablarini benuqson bajarishilarini talab qilishi lozim.

– bahs-suhbatda faol ishtirok etish;
– so‘zlovchi fikrini diqqat bilan tinglash;
– o‘z fikrini shoshmasdan, batafsil ifodalash;
– munozara davomida suhbatdoshiga nisbatan hurmat saqlash;
– nutq odobi va madaniyatiga rioya qilish;
– mavzudan chetga chiqmaslik;
– o‘z fikrini isbotlashda aniq, ishonarli dalillar topish;
– bahslashayotganlarning haq ekanligi bilinsa, uni tan olish...

Bahs-munozara darslari tavsiya etilayotgan talablar asosida tashkil

qilinsa, dars samarasi oshadi, talabada nutqiy madaniyat shakllanadi.

Ona tili metodikasida ilg‘or pedagogik texnologiyaga asoslangan dars turlari til ta’limi samaradorligini oshiribgina qolmay, uning tarkibiy qismiga aylanib bormoqda.

Dars mashg‘ulotlarini rang-barang zamonaviy texnik vositalar ishtirokida tashkil qilolgan o‘qituvchi qisqa vaqtda o‘quvchilarning egallagan bilimi, do‘stlariga munosabati, muomala madaniyati, fikr doirasi, so‘z boyligi, nutqiy salohiyati haqida aniq tasavvurga ega bo‘ladi. Ilg‘or texnologiyaga asoslangan darslar o‘quvchi va o‘qituvchi o‘rtasida teng, do‘stona munosabat qaror topishiga sharoit yaratadi. O‘quvchi darsda o‘zini erkin his qiladi, mashg‘ulotlarga qiziqishi, so‘z san’ati bilan shug‘ullanishga, ijodga rag‘bati ortadi.

Ilg‘or metodist o‘qituvchilarimiz dars samaradorligini oshirishning yangi-yangi vositalarini o‘ylab topmoqdalar. Ularni zamonaviy o‘quv-texnika vositalariga tayanib dars jarayoniga tatbiq etish usullarini ishlab chiqmoqdalar.

TIL MASHG‘ULOTLARINI REJALASHTIRISHDA O‘QUVCHI – TA’LIM – O‘QITUVCHI SISTEMASIGA ASOSLANISH

Dars o‘quvchi va o‘qituvchi hamkorligida, dastur va darsliklar asosida, izchil tartib va oldindan belgilangan yo‘sinda, doimiy o‘quvchilar jamoasi bilan o‘tkaziladigan ta’limning yetakchi shakli sanaladi. Qisqa qilib aytganda, dars inson tafakkuri mahsuli – bilimni yoshlarga singdirishning asosiy shaklidir.

“Buyuk maqsadlarimizga, ezgu niyatlarimizga erishishimiz, jamiyatimizning yangilanishi, taraqqiyot va istiqbolimiz, islohot va rejalarimiz taqdiri, zamon talablariga javob beradigan yuqori malakali, ongli mutaxassis tayyorlash”da **dars** mashg‘uloti muhim rol o‘ynaydi. Shu sababli unga qo‘yiladigan talab ham ijtimoiy taraqqiyotga mos ravishda doim o‘sib boradi. Darslarda o‘rganiladigan bilimlar sistemasi fanning so‘nggi yutuqlariga asoslanib, tanlangan kompyuter dasturlariga kiritilgan bo‘lishi zarur. Aks holda, ta’lim

sub'ektlarida o'quv mashg'ulotlariga qiziqish susayadi.

Ona tili o'qitish metodikasida o'quv rejalari loyihasini qanday tuzish masalasi doimiy dolzarb muammolardan hisoblanadi. Ko'pgina rivojlangan mamlakatlarda kompleks loyihalarga asoslangan o'quv rejalari tuzilib, unda hayotning turli sohalariga oid bilimlar – o'quv mavzulari va o'quv predmetlari bir kompleksga birlashtiriladi, yaxlitlanadi.

Ona tilini o'rganishda **yillik reja, tematik reja va kundalik dars rejasi**dan foydalaniladi.

Yillik reja dastur va darslik asosida tuzilib, malaka oshirish institutlari orqali tarqatiladi. Mazkur reja asosida yarim yillik va choraklik rejalar o'qituvchilar metod birlashmasi tomonidan yoki alohida o'qituvchi tomonidan tuziladi. Ushbu rejalarga (til materiallaridan ba'zilarini olib tashlash yoki qo'shishdan tashqari) ijodiy – metodik o'zgarishlar kiritilishi mumkin.

Bir soatlik dars rejasini har bir o'qituvchi o'quvchilarning ichki va tashqi imkoniyatlari, nutqiy ko'nikma va malakalarini hisobga olgan holda tuzishi lozim. Dars rejasida ona tili mashg'ulotiga qo'yiladigan DTS talablari hisobga olinadi.

1995 yilida A.G'ulomov va H. Ne'matovning "Ona tili ta'limi mazmuni" metodik qo'llanmasi nashr etildi. Ushbu qo'llanma ta'lim mazmunini yangilashda asosiy mezon vazifasini o'tadi. Qo'llanma talabiga ko'ra:

– til sathlarini (bo'lim) o'zaro bog'liqlikda o'rganish;

– fonetika, leksika, grammatikani o'rganishda xususiylikdan umumiylikka, oddiydan murakkabga, tahlildan qoidaga tomon borish;

– leksikologiyaning boshqa til bo'limlarini o'rganishda asosiy, rivojlantiruvchi vazifani bajarishini ta'kidlash;

– leksikologiya til o'qitish metodikasining tarkibiy qismi ekanligini amaliyotda isbotlash;

– shu bilimlarga oid ko'nikma va malakalarni ilg'or pedagogik texnologiyaga asoslangan holda mustahkamlash hamda amaliyotga joriy etish yaxshi samara beradi.

Bundan xulosa shuki, o‘quv rejalari til sathlarining uzviy aloqadorlikda o‘rganilishini ta’minlashi, bilim, ko‘nikma va malakalarni bosqichli, o‘zaro ketma-ketlikda va bo‘limlararo bog‘lanishda rivojlantirilishini hisobga olishi zarur.

O‘quv rejasi va dars bayonida o‘qituvchi faoliyati, o‘quvchilar bajaradigan amaliyotlar, mashqlar va boshqa mustaqil ishlarning hajmi belgilanadi. Tayanch tushunchalar, texnik vositalar, ko‘rgazmali qurollar nomi va vazifasi ko‘rsatib o‘tiladi. O‘quvchilarning yoshi, qiziqshi, qobiliyati, tayyorgarlik darajasi, tinglash, anglash va fikr ifodalash imkoniyatlari hisobga olinadi.

O‘quv bo‘limlari va mavzularga ajratilgan **o‘quv soatlari** dars mashg‘ulotlarini tashkil etish, bilim, ko‘nikma va malakalarni shakllantirish, nazorat qilishda **me’yoriy hujjat sanaladi.**

Ta’lim jarayonida “o‘quvchi-o‘qituvchi” faoliyati. DTS talabiga ko‘ra, o‘quvchi ta’lim jarayonining faol subyekti sifatida o‘zi izlanishi, til hodisalarini kuzatishi, farqlashi, tahlil va tasnif qilishi, xulosalashi lozim. Shunday usullar bilan ishlash orqaligina biz ularda mustaqil va ijodiy tafakkurni shakllantirishimiz, rivojlantirishimiz mumkin.

Yangilangan ta’limning onglilik prinsi piga asoslangan mazmun-mohiyati quyidagicha belgilandi:

– Dars jarayoniga kuzatish, anglash, bilish, amalda qo‘llash uchun zarur bo‘lgan til vositalari, imkoniyat va me’yorlarning izchil sistemasini tatbiq etish;

– Nutqiy faoliyatni jadal va to‘g‘ri shakllantirishda zamonaviy innovasion texnologiyalar erishgan yutuqlarga tayanish;

– Uzluksiz ta’limda kompyuterlashtirilgan yangi avlod o‘quv adabiyotlari (elektron darslik va ma’ruza matnlari, multimediali o‘quv dasturlari, eletron o‘quv qo‘llanmalar)dan samarali foydalanishni yo‘lga qo‘yish;

– Nutqiy salohiyatni shakllantirishda og‘zaki va yozma nutq me’yorlariga amal qilish. Shundagina talaba fikr bildirishga shoshilmaslikka, mustaqil fikr yuritishga, so‘zlashdan oldin har bir so‘zni o‘ylab ko‘rishga, sharoitga mos so‘z tanlash va o‘z nutqida

o‘rinli ishlatishga o‘rganadi. Unda so‘zga mas’ullik hissi paydo bo‘ladi, lo‘nda, ravon va raso so‘zlashga odatlanadi.

Mustaqillik tufayli yuz berayotgan hozirgi yangilanishlar, ta’lim sohasidagi islohotlar umumjahon andozalariga mos keladigan, zamon talablariga javob beradigan yuqori malakali mutaxassis kadrlar tayyorlash jarayoni bilan chambarchas bog‘liq.

Shunday ekan, avvalo, o‘qituvchiga fanning so‘nggi yutuqlariga asoslangan zamonaviy bilim berish, ularning ma’lumoti va malakasini oshirishda bir qoli pdagi ta’lim-tarbiy asistemasiga xos sarqitlardan xalos bo‘lish zarur. Yoshlarning ilmiy-ijodiy faoliyatini chegaralamaydigan, uni faol ijrochiga emas, balki faol ijodkorga aylantiradigan **kashfiyot ta’lim usuli** bilan ishlash **o‘quvchi–o‘qituvchi** munosabatlarini to‘g‘ri yo‘lga qo‘yadigan samarali imkoniyatlarni topish va ishga solish demakdir.

ONA TILI O‘QITUVCHISIGA QO‘YILADIGAN TALABLAR

O‘zbek tili O‘zbekiston Respublikasining davlat tili deb qonunlashtirilgandan keyin xalq ta’limi oldiga Respublika taraqqiyoti uchun xizmat qiladigan tadbirkor va ijodkor insonni tayyorlash masalasi qo‘yildi.

Ona tili mashg‘ulotlarida yoshlarni erkin va mustaqil tafakkur egasi, ijodiy izlanuvchan, milliy g‘oya va ajdodlarimiz an’analarini e’zozlaydigan, vatanparvar insonlar qilib tarbiyalashda ona tili o‘qituvchisining mas’uliyati katta.

Darsga tayyorlanish jarayoni o‘qituvchi pedagogik mahoratining shakllanishida muhim o‘rin tutadi.

Darsga tayyorlanish tartibi quyidagicha bo‘lishi maqsadga muvofiq:

– Darsni zamonaviy pedagogik texnologiya asosida tashkil qilish, maqsad va vazifani to‘g‘ri belgilash;

– Talabalar ongiga milliy mafkura va istiqlol g‘oyalarini singdirish;

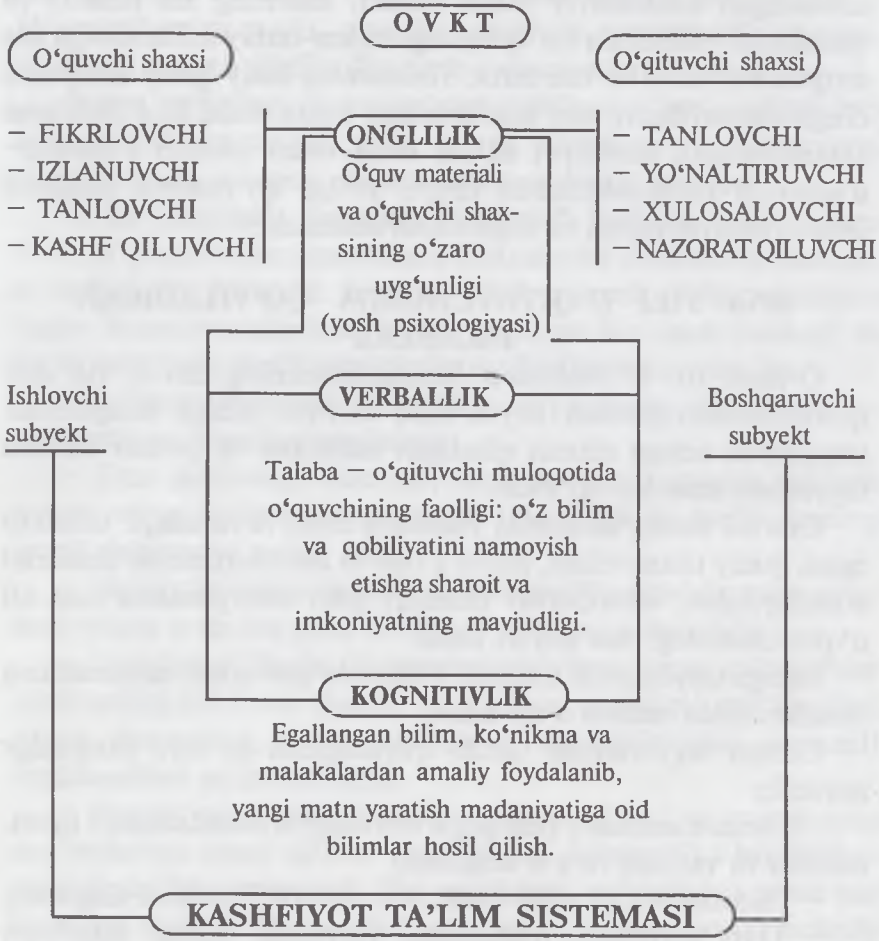
– Dars mavzusini mukammal yoritishga xizmat qiladigan

zamonaviy o‘quv - texnika vositalaridan unumli foydalanish;

– Talabani til hodisalarini kuzatish, farqlash va sharhlashga yo‘naltiradigan kompyuter dasturlari, multimedia, kodoskop va videoko‘z xizmatidan foydalanishga o‘rgatish.

6-jadval

“O‘quvchi – ta’lim – o‘qituvchi” sistemasida o‘zaro hamkorlik munosabatlari

Har bir topshiriqni bajarish jarayoni subyekt uchun yangi muammolarni yechish yoki nimadir (matn, she'r, bayon, insho ...) yaratish (o'zida mavjud bilim, malaka va iqtidordan ongli ravishda ijodiy foydalanish) bilan yakunlanadi.

– Talabaning erkin, mustaqil va ijodiy fikrlashi uchun qulay sharoit va imkoniyatlar yaratib berish;

– O'quv dasturlari, DTS talablarini to'liq va mukammal amalga oshirish;

– Egallangan bilim, ko'nikma, malakalar darajasini muntazam kuzatib borish va talabani obyektiv baholash;

– O'rganilgan mavzuni takrorlash, mustahkamlash va umumlashtirishga mo'ljallangan kommunikativ jadvallardan muntazam foydalanish;

– Har bir mashg'ulot so'ngida talaba imkoniyatiga qarab uy vazifasi berish va uning to'g'ri bajarilganligini nazorat qilish;

– Talaba nutqini yangi paydo bo'lgan so'zlar bilan boyitish;

– Nutqiy madaniyat me'yorlarini singdirish;

– Talabalarning qiyosiy tasnif, alohidalash va guruhlash ko'nikmalarini shakllantirish, matn tahlili va matn yaratish bilan muntazam shug'ullantirish;

– Muomala – muloqotning sharqona odob va axloqqa asoslangan an'anaviy usullaridan samarali foydalanish.

Ayniqsa, yosh o'qituvchilar ijodkor, izlanuvchan murabbiylar tajribasini o'rganish va amaliyotga joriy etishda faqat taqlid qilmasdan, o'z o'quvchilarining yoshi, o'zlashtirish darajasi, sinf jamoasining tayyorgarligiga qarab darsni tashkil etishi; o'qitish prinsiplari va vositalariga to'g'ri amal qilishi; ona tilidan bilimlar sistemasining bosqichli ketma-ketlikda va bo'limlararo va fanlararo bog'lanishda bo'lishiga e'tibor berishlari zarur.

ONA TILI DASTURI VA DARSLIKLARI HAQIDA

O‘quv dasturi tegishli DTS hamda o‘quv rejasiga tayanib yuzaga keladigan muhim davlat hujjatidir. U DTSni amalga oshirishda tayanch manba hisoblanadi. Butun o‘quv jarayoni ana shu davlat hujjatiga tayangan holda tashkil etiladi. Dastur o‘quvchilar o‘zlashtirishi lozim bo‘lgan bilimlar hajmini, og‘zaki va yozma nutq malakalarining egallanishi lozim bo‘lgan darajasini belgilab beradi. U ona tili ta’limining maqsadi, vazifalari va mazmunini muayyanlashtiradi.

Akademik liseylarning o‘quv rejalariga muvofiq aniq va tabiiy fanlar yo‘nalishida ona tili fanining miqdoriy ko‘rsatkichlari quyidagicha: “Davlat tilida ish yuritish” (40 soat), “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” (176 soat), “Nutq madaniyati” (32 soat).

Ijtimoiy – gumanitar va xorijiy tillar yo‘nalishda “Davlat tilida ish yuritish” (40 soat), “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” (216 soat), “Eski o‘zbek tili” (72 soat), “Nutq madaniyati” (32 soat) predmetlari ko‘zda tutilgan. Ularga tegishli miqdordagi soatlar ajratilgan. Kasb – hunar kollejlarida ona tili darslari uchun 40 soat ajratilgan.

Dastur akademik liseylarning har bir bosqichi uchun alohida talablar sistemasini ko‘zda tutadi. Unda ona tilining nazariy va amaliy jihatlarini o‘rganishning hajmi, mazmuni va izchilligi ko‘rsatilgan.

“Hozirgi o‘zbek adabiy tili” dasturida amaliyot va nazariyaning uzviy aloqadorligini hisobga olgan holda, xorijiy tajribalarga asoslanib, N—nazariya hamda A—amaliyot rukni ostida tegishli materiallar berildi.

Dasturda akademik liseylardagi ona tili o‘qitishning asosiy vazifalari qo‘yidagicha ko‘rsatilgan:

– o‘quvchilarni erkin fikrlashga o‘rgatish;

– fikrni og‘zaki va yozma shaklda ona tilining qonun – qoidalariga muvofiq ravishda to‘g‘ri ifodalash;

– bir ma’noni turli shakllarda bera olish ko‘nikmasini shakllantirish;

– o‘zbek tilining ichki tuzilishi va tuzilish birliklari yuzasidan umumiy o‘rta ta’limda olgan bilimlarini mustahkamlash va kengaytirish;

– orfografiya va punktuasiya qoidalarini singdirish;

– ish qog‘ozlarini yurita olish ko‘nikmasini shakllantirish;

– turli fanlarni o‘rganishda ona tilining ahamiyatini singdirish.

Ona tili darsliklarida berilgan nazmiy va nasriy matnlarda milliy tafakkur, milliy g‘oya, ma’naviy qadriyatlar, sharqona odobi – axloq namunalari aks etishi kerak. “Eski qolipda bo‘lgan darsliklardan, eski mafkuradan xalos bo‘lmasdan, bolalarimizni yangicha fikrlashga o‘rgatolmaymiz”, deydi prezident I. A. Karimov o‘z nutqida.

Haqiqatda ham shu kungacha amalda qo‘llanib kelingan ona tili ta’limi mazmuni 50-yillarning o‘rtalarida shakllangan. U tilning grammatik qurilishi va ilmiy tushunchalarni o‘zlashtirishga qaratilib, o‘quvchi til hodisalarini tahlil qilish, ularni quruq yodlash bilan band bo‘ldi. Ma’lumotlarning o‘ta ilmiylashuvi, amaliyotdan yiroq, murakkab nazariy bilimlarni o‘zlashtirishning qiyinligi o‘quvchilarni o‘qishdan bezdirdi, “... so‘z boyligini oshirish, nutqiy mahoratni shakllantirish, matn tuzishni o‘rganishdek foydali amaliy ishlar son-sanoqsiz grammatik talqinlar soyasida qolib ketdi”.

Darslik va dasturlar, o‘quvchining tafakkur ko‘lamini kengaytirish, fikr ifodalash ko‘nikmasini shakllantirish masalasi chetda qolib, tilshunoslikning ilmiy talqinlarini o‘rganishga bag‘ishlandi.

An’anaviy darsliklarda asosiy e’tibor imlo savodxonligini ta’minlashga qaratildi, shakl va mazmun uyg‘unligiga kam e’tibor berildi.

Ona tili darslarida o‘quvchi mustaqil izlanib, mustaqil hukm va xulosalar chiqarmas ekan, yodlab hosil qilingan bilimlar amaliyotga tatbiq etilmay qolaveradi. Aksincha, xususiylikdan umumiylikka qarab borilganda esa, umumiylikning xususiy voqelanishi cheksiz bo‘lganligi sababli bunday faoliyat o‘quvchini doimiy izlanishga, qiyoslash, ajratish va farqlashga undaydi.

1960–1980 yillari jahon tilshunosligi fanida, shu jumladan, o‘zbek tilshunosligida “**til – me’yor – nutq**” munosabatlari o‘rnatilib, til va nutqni farqlab o‘rganadigan, sistemali tilshunoslikka asoslangan yangi metodikaga asos solindi. Til metodikasidagi sistemali yaxlitlik ta’lim mazmunini yangilashga qulaylik tug‘dirdi. Til, uning bo‘limlari – fonetika, leksikologiya, grammatikaning sistemali yaxlitlikda amaliy qo‘llanishi, bilim, ko‘nikma, malakalarni yaxlit holda shakllantirish bilan birga olib borilishi, til o‘qitish metodikasi fanida muhim rivojlantiruvchi ahamiyat kasb etdi.

Tilshunoslik fani yutuqlari darsliklarga bevosita kiritilmasdan, amaliyot nuqtai nazaridan olimlar, metodistlar va o‘qituvchilar sinovidan o‘tkazilib, eng foydali deb topilgan usullargina maktab ta’limiga tatbiq qilinishiga alohida e’tibor qaratish zarurligi qayd etildi. Sistemali tilshunoslikka asoslangan metodikada asosiy e’tibor shakl va mazmun uyg‘unligiga, ya’ni **kommunikativ savodxonlikni oshirish**ga qaratildi.

An’anaviy ta’limda imlo savodxonligini oshirishga qaratilgan topshiriqlar sistemasi quyidagi uch maqsadga xizmat qildi:

– savodxonlik;

– to‘g‘ri va chiroyli yozish;

– yozma nutqni rivojlantirish.

Yangilangan ona tili ta’limi mazmuniga asoslangan zamonaviy ona tili o‘qitish metodikasi quyidagi maqsadlarni ko‘zlaydi:

– so‘z boyligini oshirish va boyitish;

– mustaqil fikrlash, ijodiy tafakkurni rivojlantirish;

– nutqiy mahoratni shakllantirish;

– mustaqil matn yaratish malakasiga ega bo‘lish.

Ta’lim sistemasida kuzatish, taqqoslash, til hodisalarini guruhlash, umumlashtirish, ular orasidan nutqiy vaziyatga mosini tanlash va o‘z nutqida qo‘llash kabi aqliy faoliyat usullari talabadagi diqqat, xotira, tafakkur, ijodiy fikrlash kabi ruhiy xususiyatlarni shakllantiribgina qolmay, qiyinchiliklardan qo‘rqmaslik, uni mustaqil bartaraf qilish, madaniy muloqot kabi ijobiy xislatlarning

paydo bo‘lishida ham muhim ahamiyatga ega ekanligi e’tirof etildi.

Ona tili ta’limi mazmunining yangilanishi til o‘qitish metodikasining oldiga ham dolzarb masalalarni qo‘ydi. Shuni hisobga olgan holda, Respublika xalq ta’limi vazirligi O‘zbek tili doimiy ilmiy-metodik anjumanining (O‘TDA) birinchi yig‘inini chaqirdi. Unda: “Ona tili mashg‘ulotlari bolalarda ijodiylik, mustaqil fikrlash, ijodiy fikr mahsulini nutq sharoitiga mos ravishda og‘zaki va yozma shakllarda to‘g‘ri, ravon ifodalash ko‘nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishga qaratilishi lozim”ligi ta’kidlab o‘tildi.

ONA TILI O‘QITISH METODIKASIDA TIL YAXLITLIGI VA FANLARARO ALOQA

Til materiallarini o‘zlashtirishda ona tili metodikasining eng muhim talablaridan biri til sathlarining alohida-alohida emas, balki o‘zaro uyg‘unlikda, yaxlitlikda o‘rganilishidir. Buning uchun **leksikologiya** (so‘zshunoslik) har bir til sathining tarkibiy qismiga aylanishi, ya’ni fonetika, morfologiya, so‘z tarkibi, hatto sintaksisni o‘rganishda ham so‘z boyligini oshiruvchi o‘quv topshiriqlaridan foydalanishning bag‘oyat samarali ekanligi, DTS talablarida qayd etilgan kommunikativ savodxonlikning, nutqiy salohiyatning shakllanuviga olib kelishi zamonaviy til o‘qitish metodikasida tan olingan interaktiv metodlardan kam emasligi barchaga ma’lum.

Shu bilan birga, ona tilidan talaba lug‘atining boyib borishida yana bir ulkan xazina – uzluksiz ta’lim muassasalarida o‘rganiladigan **boshqa o‘quv fanlari**ning ham ulkan hissasi borki, buni ba’zan oliy toifali ilg‘or ona tili o‘qituvchilarimiz ham to‘liq anglab yetishlari mushkul.Chunki ular dastur va darslik talabini bajarish, nazorat va tashkiliy ishlar bilan nihoyatda band bo‘lib, boshqa fanlar bilan qiziqishga vaqt topa olmasligi hammamizga ma’lum. Vaholanki, lug‘at zaxirasini boyitish, og‘zaki va yozma nutqni rivojlantirish, uslubiy ravon, mantiqiy mukammal matnlar yaratishda fanlararo aloqadorlikni yo‘lga qo‘yish – ulkan

muvaffaqiyatlar xazinasiga, bitmas-tuganmas terminologik manbalarga egalik qilish demakdir.

Til sathlarini o'zaro bog'lab o'rganish — kommunikativ savodxonlik garovi. Ona tili materiallarini o'zaro bog'lab o'rganish, yiriklashtirish, til hodisalarini kuzatish, taqqoslash, guruhlarga ajratish, umumlashtirish imkonini beradi. Shu bilan birga, til hodisalari mohiyatini chuqurroq o'rganishga, nutqda so'zni me'yorida va o'rnida ishlatish ko'nikmalarini mustahkamlashga ijobiy ta'sir etadi.

Ona tili o'qitishda oldingi o'rganilganlarga tayanib, yangi tushunchalarni kuzatish, guruhlarga ajratish, qiyoslash, umumlashtirish orqali o'zi mustaqil qoida, ta'rif chiqarishga o'rgangan o'quvchi bir-biriga o'xshash va farqli hodisalar ustida ishlaydi, o'qituvchi yordamida xulosa va hukm chiqaradi.

Ona tilining izchil kursida fonetika, leksikologiya, morfologiya o'zaro bog'liq holda bir yaxlitlikni tashkil etadi. Boshlang'ich sinflarda o'rganilganlarga suyangan holda, so'zning umumiy tahlilini o'tkazish, o'quvchining so'z ustida ishlash bo'yicha egallagan bilim, ko'nikma va malakalari darajasini aniqlashga, mustaqil ijodiy fikrlashga, ixcham, lo'nda va aniq xulosa chiqarishga, har bir tovush va so'zdan unumli foydalanishga o'rgatadi.

Erkin, tez fikrlashni o'rganishda so'z qoliplari ustida ishlashning imkoniyatlari ham benihoya keng (bu haqda keyinroq so'z yuritiladi).

Turg'un iboralar ma'nosini, so'zlar etimologiyasini bilish yoshlar uchun o'ta qiziqarli. O'zbek tili tarixi, uning til boyligi, unda ro'y berayotgan o'zgarishlar, lug'at tarkibida yangi so'zlarning paydo bo'lishi va ma'no nozikliklari hosil qilishi, grammatik qurilishning takomillashib borishi kabi hodisalarni o'zaro aloqadorlikda tahlil qilish yaxshi samara beradi. Iboralarni sharhlash bo'yicha namunalar:

"Qildan qiyiq axtarmoq" — yomon niyat bilan aybi yo'q inson

faoliyatidan ayb topmoq; ma'nodoshi: "Tirnoq orasidan kir izlamoq".

"Bag'ri tosh" – bemehr, iltifotsiz; ma'nodoshi: "tosh yurak", "ko'ngli qattiq".

"Bahri-dili ochildi" – kayfiyati yaxshilandi; ma'nodoshi: "Dimog'i chog' bo'ldi", "Ko'ngli yozildi"...

Fanlararo bog'lanish turli ta'lim bosqichlaridagi ona tili darsliklarida (o'quv topshiriqlari sistemasida) ko'proq o'z yechimini topishi darkor.

Aniq va ijtimoiy-gumanitar fanlardan matnlar tanlash, boshqa o'quv fanlariga oid istilohlardan foydalanib kichik matnlar yaratish, berilgan matndan tilga oid terminlar, o'z va ko'chma ma'noli so'z, so'z birikmasi, ibora va tasviriy ifoda kabilarni ajratish, ular ishtirokida gap va matnlar tuzish, so'z ma'nolarini kontekst ichida farqlash ko'nikmalarini singdirish – talabaning fikr doirasini kengaytiradi, kommunikativ savodxonlik darajasini oshiradi.

IKKINCHI QISM.
ONA TILINING IZCHIL KURSINI O‘RGANISH

So‘zlash, eshitish (ko‘rish), o‘qish, yozish vositasida fikr tushuniladi. Bularning barchasi **nutq** deyilib, u yozma va og‘zaki ko‘rinishlarda bo‘ladi. Nutqning o‘ziga xos vositalari, birliklari, ularni ishlatish qonun-qoidalari va me’yorlari bor.

Ona tilini o‘rganishda nutqiy me’yorlarni tarbiyalash va ro‘yobga chiqarish, **“til—me’yor—nutq”** tushunchalarini aniqlab olish zarur.

Til mu“ayyan bir so‘zlar, qo‘shimchalar, ularning o‘zaro birika olish imkoniyatlari va birikish natijalari haqidagi qonun-qoidalar majmui bo‘lib, fikrni xilma-xil usul va vositalar yordamida yuzaga chiqarish omillarini o‘rgatadi.

Me’yor – til imkoniyatlaridan foydalanish ko‘rsatkichlari majmui. Uning oliy ko‘rinishi milliy adabiy til uslublari, mezonlarida o‘z aksini topadi. Milliy adabiy til muayyan bir uslubiy ko‘rinishda yuzaga chiqadi.

Nutq – tafakkur mahsuli. Fikrni bayon etish tafakkur va til orqali amalga oshadi. Tafakkur qancha rivojlansa, talabaning og‘zaki va yozma fikr bayon qilish mahorati ham shuncha yuqori bo‘ladi.

Ona tili mashg‘ulotlari nutq san’atini egallash va undan samarali foydalanish bilim, ko‘nikma va malakalarini tarbiyalaydi. Shu jarayonda nutqiy madaniyat ham shakllanadi. Nutq madaniyati yoshlarga kundalik oddiy salomlashishdan **kimga, nimaga, qachon, qaerda, qanday so‘zlash**gacha bo‘lgan muomala – muloqot sirlarini o‘rgatadi; sharqona odob – andisha, go‘zal qiroat san’ati qonuniyatlarini anglab borishda ham katta ahamiyat kasb etadi.

O‘zbek tilining izchil kursi amaliyot va nazariyaning uzviy aloqadorligida o‘rganiladi.

FONETIKANI O‘RGANISH METODIKASI

Fonetika (grekcha pohne – tovush) nutq tovushlari, ularning hosil bo‘lishi, talaffuzi, imlosi, tasnifi, harf va yozuvning o‘zaro munosabati, bo‘g’in va bo‘g’in ko‘chirish, so‘z urg‘usi xususiyatlari

haqidagi fan. Unda nutq tovushlari – so‘zlarning, qo‘shimchalarning eng kichik bo‘lagi **t o v u sh va uning talaffuzi** o‘rganiladi.

5-sinfda bu bo‘lim takrorlash bilan boshlanadi. Bunda berilgan so‘zlardagi tovushlar talaffuzi qiyoslanadi, unli va undoshlarning o‘ziga xos xususiyatlari aniqlanadi. Tovushlar talaffuzida ishtirok etadigan nutq a’zolari belgilanadi. Berilgan so‘zlarga tovushdosh (tosh, tish, tush, to‘sh kabi), shakldosh (**tosh** – suvda erimaydigan qattiq tog‘ jismi, ot; sakkiz chaqirimga teng masofa, ot: bir **tosh**dan ortiq yo‘l bosdi kabi); fe’l – **tosh**moq, qirg‘oqdan chiqib ketmoq; **tosh**bag‘ir – ko‘ngilchan, ko‘ngli bo‘sh kabi zid ma’noli so‘zlar topib, ma’nolarini sharhlaydilar va izohlaydilar.

“Alfavit”ni yod olish o‘quvchilarda berilgan so‘zlarni alifbo tartibida joylashtirish, turli lug‘atlardan so‘zlarni tez topish ko‘nikmasini mustahkamlaydi, lug‘at zaxirasini oshiradi.

Unli va undosh tovushlar ustida ishlashda o‘quvchilar **u – o‘, i – u, a – o, k – b, s – z, t – d, k – g, q – g‘, x – h** kabi tovush juftlarining talaffuzi va imlosini bilib olib, shu tovushlar ishtirok etgan so‘z ma’nolarini tushuntiradilar, qiyoslash orqali ma’no farqlarini izohlaydilar. Chunonchi, birinchi bo‘g’inda **u, o‘,** ikkinchi bo‘g’inda **u, i** yoziladigan qisqa, **i, u** tovushlari tushib qoladigan (to‘lqin, tutun, burun, sistema), jarangli tovushlarning **b – d , x, h, ng, h** kabilarning ishtirokida so‘z birikmalari va gaplar tuzish o‘quvchi ongiga to‘g‘ri talaffuz hamda to‘g‘ri yozish ko‘nikmalarini singdiradi.

Fonetikani o‘rganishda kommunikativ savodxonlikni oshirish usullari

Fonetika bo‘limida, asosan, nutq tovushlari, ularning paydo bo‘lishida ishtirok etuvchi nutq a’zolarining xizmati, hosil bo‘lgan o‘rni va usuli, talaffuz va imlo, bo‘g’in va bo‘g’in ko‘chirish, so‘z urg‘usi kabi mavzular ustida bahs yuritilsa-da, uning so‘z boyligini oshirish, mustaqil va ijodiy fikrlash, fikrni ravon, go‘zal va ta’sirchan ifodalash imkoniyatlarini anglash va rivojlantirish ham muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, talaffuz va imlo masalalariga e’tiborni

qaratish zarur. Masalan: **unlilar imlosi** o‘rganilayotganda **o – a, o – i, i – u, u – o‘, i – e, o – e,** tovushlari ishtirok etgan so‘zlardagi tovush va harf orasidagi munosabatlar izohlanadi: bar – bir – ber – bor – bur – bo‘r: oq – uq – o‘q – yuq; qor – qor – qur – qo‘r; tar – tor – tir – ter – tur – so‘z juftlarida ma’no farqlash vazifasidagi o‘yin – topshiriqlardan foydalanish mumkin:

1. Tovushdosh so‘zlar qatori tuziladi, ma’nosi murakkab so‘zlar izohlanadi:

qir – adir, tepalik, lalmi yer; **qur** – bunyod qilmoq, uyni qurmoq; **qo‘r** –olov, o‘tinning cho‘g’idan hosil bo‘lgan qoldiq. Ko‘chma ma’no: mol-dunyo, qo‘r- qut...

2. Tovushdoshlar so‘z turkumlariga ajratiladi: **uq** - fe’l, **o‘q** - ot, **oq** - sifat, **qor** - ot, **tar**- (yangi meva) sifat, tur- fe’l...

3. Tovushdoshlar ishtirokida so‘z birikmalari va gaplar tuziladi: til – dil kaliti, uyga kir, o‘yga botdi, o‘tni o‘r, markazga ur kabi; Qir- adirlarni oppoq qor qopladi. Tur, to‘rga o‘t. Torga tor dunyo, kengga keng dunyo (maqol)...

Jarangli undoshlar aksariyat so‘z oxirida kelganda talaffuzda jarangsizlanadi hamda boshqa ma’nodagi so‘zlarni yuzaga keltiradi:

bob – bo‘lim, qism ma’nosida;

bop – yarashiqli, loyiq ma’nosida;

sud – hukm, mahkama, lavozim...

sut – mahsulot, sigir suti kabi so‘zlarni qiyoslash va o‘zaro farqlash, ular ma’nosini sharhlash topshiriqlari o‘quvchilarda imlo savodxonligini mustahkamlash bilan bir qatorda, so‘z boyligini, nutqiy mahoratni ham oshiradi, shakllantiradi.

Ayni paytda, mana shu so‘zlar ishtirokida ixcham, ijodiy matn yaratish ham mumkin.

Talaffuzda bir-biriga o‘xshash so‘zlarni farqlashda, ularga ma’nodoshlar, uyadoshlar, zid ma’noli so‘zlarni topishni talab qiluvchi topshiriqlar berish ham samarali usullardan hisoblanadi.

Masalan, **shaxs** va **bahs** so‘zlarining o‘zaro farqini tushuntiring, izohlashda ma’nodosh, uyadosh va zid ma’noli so‘zlardan foydalaning.

Namuna: **Shaxs;** ma'nodoshlar: shaxs – inson, odam, banda, kishi ...

– uyadoshlar: kishi, erkak, ayol, ota, o'g'il, aka, uka ...

– zid ma'nolilar: erkak – ayol, o'g'il-qiz, aka-singil...

– bahs, konferensiya, majlis, yig'ilish...

– zid ma'no: bahs-himoya, o'rtoqlashuv, adabiy uchrashuv, qo'llab-quvvatlamoq...

Talabalar topshiriq asosida so'zdagi nuqtalar o'rniga i va u harflaridan birini qo'yib ko'chiradilar. Hosil bo'lgan so'zlarning ma'nolarini namunadagidek og'zaki sharhlashlari va so'z ma'nolarining farqini tushuntirishlari mumkin.

Namuna: urish – fe'l so'z turkumi, harakatni bildiradi: musht urish, mushtlashish;

urush – ot so'z turkumi, jang, uyushgan qurolli olishuv. M: Ikkinchi jahon urushi 1939 yilida boshlandi;

yumish – fe'l, ko'z yumish, ko'rmaslikka olish; ko'zi yumildi; 1. Uxladi (o'z ma'no). 2. Ko'chma ma'no: Ko'z yumdi – chin dunyoga ketdi, o'ldi... M: Bu dunyodan ko'z yumdi.

yumush – ot so'z turkumi, ish, mehnat: Og'ir yumushni bajardi...

Unlilar imlosi va talaffuzi ustida ishlashni quyidagi ijodiy topshiriqlar orqali mustahkamlash mumkin.

1-topshiriq. Berilgan so'zlar ma'nosini sharhlang. So'zdagi undosh tovushni almashtirib, yangi so'zlar hosil qiling. **Il, el, choy.**

il-in, is, it, ip, ish ...; **el,** ep, em, esh, et, en, er, es, ez..; **choy** - soy , toy, boy, moy, joy, loy, voy ...

2-topshiriq. **A** unlisi bilan boshlanuvchi bir bo'g'inli so'zlar qatori tuzing: Adl, avj, azm, aql, ark ... Ma'nolarini sharhlang.

3-topshiriq. U - o' tovushi ishtirok etgan juftliklar tuzing: uz - o'z, uy - o'y, un - o'n, o'q - uq ... Ma'nolarini sharhlang.

Fonetikani o'rganishda mavzulararo va fanlararo aloqadan foydalanish usullari

1- topshiriq – "qochoq" so'zidagi ch undoshini boshqa

undoshlar bilan almashtirib ko‘ring. Hosil qilingan so‘zlarning lug‘aviy ma’nolarini farqlash, qiyoslash (leksikologiya) ustida ishlang. Ular yordamida so‘z birikmalari hosil qiling (sintaksis).

Namuna: ***qochoq, qovoq, qozoq, qoloq...***

Lug‘aviy ma’noning o‘zgarishida tovush o‘zgarishining ahamiyatini sharhlash namunasi:

Qovoq *“qochoq” so‘zidan* ***ch*** *undoshini* ***v*** *undoshiga almashtirish natijasida yasalgan bo‘lib, undagi harflar va bo‘g’inlar soni bir xilligi, so‘z boshi va oxirida bir xil tovush bilan tugaganligiga qaramay, bir tovushning o‘zgarishi natijasida so‘z butunlay yangi ma’noga ega bo‘ldi. Qovoq – o‘simlik turkumiga kirsa, “qochoq” so‘zi ongli mavjudotlar, ya’ni insonlar guruhiga kiritiladi. Ma’no o‘zgarishining asl sababi har ikki undoshning so‘z tarkibida ikki xil talaffuz qilinishidadir.*

1-ish. Qovoq so‘zining lug‘aviy ma’nosini sharhlang.

Qovoq *– (oshqovoq) qovunga o‘xshash palak yozib o‘suvchi bir yillik o‘simlik. U poliz ekinlari turkumiga kiradi, yumaloq, anjirsimon, uzunchoq ko‘rinishda bo‘lib,* ***iste’mol qilinadigan*** *va* ***dekorativ*** *(chiroyli, tabiiy naqshli) turlari uchraydi. Turli vitaminlarga boy, shifobaxsh xususiyatlarga ega. Undan turli milliy, xamirli taomlar tayyorlanadi...*

2-ish. **Qovoq** so‘zi yordamida **SB** lar hosil qiling: shirin qovoq, katta oshqovoq, oshqovoqning foydasi, oshqovoq manti, dumbali oshqovoq xonim, tomoshaqovoqning naqshli bezaklari, qovoqning ta’mi...

3-ish. Hosil qilingan SB lardan badiiy bo‘yoqdor gaplar tuzing.

Tadbirkor fermer Isomiddin Ziyotovning dalasida yetishtirilgan katta-katta shirin oshqovoqlarning ta’mi og‘zingizda qoladi. Dumbali, oshqovoq mantilar, mazali oshqovoq xonim, achchiqqina qovoq somsalar shaharliklar dasturxonida eng sevib tanovul qilinadigan milliy taomlardan hisoblanadi.

Amaliy ish. Savol va topshiriqlar.

1. O‘zbek tilida so‘z oxirida qanday tovush o‘zgarishlari yuz berishi mumkin?

2. Qaysi tovushlar so‘z oxirida jarangsizlanadi?

3. Qaysi tovushlar talaffuzda so‘z oxirida tushib qoladi?

4. Talaffuz qilinmasa-da, imloda yoziladigan harflar ishtirok etgan so‘zlarga misollar keltiring. (pas(t), sus(t), juf(t)...

5. Mazkur harflarning mavjudligini qanday aniqlaysiz? (Toshkentimiz jamoli, mol go‘shti kabi)

Yuqoridagidek topshiriqlarni bajarishda talabalar til materiallarini kuzatadilar, so‘zlarni qiyoslaydilar, o‘xshash va farqli tomonlarini sharhlaydilar. Mazkur jarayon faqat imlo savodxonligining shakllanishini emas, balki tovush va harflarni farqlash, so‘z ma’nosining o‘zgarishida to‘g‘ri talaffuzning o‘rni va ahamiyatini tushunib yetishga sabab bo‘ladi, talaba so‘z boyligining oshishiga, so‘zlarni nutqiy vaziyatga qarab to‘g‘ri tanlash, o‘z o‘rnida to‘g‘ri qo‘llashga ham o‘rgatadi.

Amaliy ish: So‘zning umumiy (grammatik) tahlilidan namuna.

Topshiriq. “Viloyat” so‘zini grammatik tahlil qiling.

1-ish. Fonetik tahlil:

[V] – undosh, jarangli, sirg‘aluvchi, lab-lab;

[I] – unli, lablanmagan, old qator, tor;

[L] – undosh, jarangli, yon tovush, tiloldi;

[O] – unli, lablangan, orqa qator, keng;

[Y] – undosh, jarangli, til o‘rta, sirg‘aluvchi;

]A] – unli, lablanmagan, old qator, keng;

[T] – undosh, jarangsiz, portlovchi, tiloldi.

1.1. So‘z olti harf, yetti tovushdan iborat.

1.2. Vi-lo-yat –2 ta ochiq, 1ta yopiq bo‘g‘in, 3 unli, 4 undosh tovushdan tarkib topgan.

2-ish. Morfemik tahlil: **Viloyat** – o‘zak, tub so‘z.

3-ish. Morfologik tahlil: **Viloyat** – ot, turdosh, sodda, aniq, bosh kelishikda, birlikda, III shaxsda.

4-ish. Leksik tahlil: **Viloyat**–mamlakatdagi yirik ma’muriy-hududiy bo‘linma, muzofot, oblast: Xorazm viloyati, Sirdaryo viloyati...

mustaqil ish: Yuqoridagi so‘zga ma’nodosh va uyadoshlar topish.

Ma’nodoshlar: viloyat, muzofot, hudud, oblast...

Uyadoshlar: **viloyat** – davlat, mamlakat, o'lka, elat, yurt, hudud, tuman, mavze, daha, mahalla, depara, ko'cha, hovli...

5-ish. Topilgan so'zlar ishtirokida so'z birikmasi yoki gap hosil qilish: *Sirdaryo **viloyati qadimgi** Mirzacho'l **hududida** joylashgan...*

*Bizning **mahallamiz** katta anhor yoqasida joylashgan...*

Berilgan topshiriqning birinchi ishi fonetik tahlilga bag'ishlangan bo'lib, unda so'zdagi tovush tasnifi, ochiq va yopiq bo'g'inlar, harf va tovushlar soni aniqlanadi, bo'g'inlarga ajratiladi va sanaladi.

Yuqoridagi ishlar bajarilgach, mazkur so'z **morfologik tahlil** qilinadi, so'ngra **so'zning lug'aviy ma'nosi**ni aniqlash maqsadida uning ma'nodoshlari va uyadoshlari topiladi, ular ishtirokida so'z birikmasi yoki gap hosil qilinadi. So'zning bunday umumiy tahlili talabaning ona tilidan egallangan bilimlarini takrorlash, mustahkamlash va umumlashtirish, qolaversa, bilim-ko'nikma va malakalarning amaliy tatbiq darajasini nazorat etish uchun mo'ljallangan. Lekin grammatik tahlilning o'zi DTSda ko'rsatilgan barcha talablarni amalga oshirish uchun kifoya emas.

Grammatik tahlilni DTS talablariga xizmat qildirish uchun til bo'limlarini o'zaro aloqadorlikda o'rganish, uni kommunikativ savodxonlikni rivojlantirishga yo'naltirish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Shu jarayonda ona tili ta'limining bo'limlararo hamda fanlararo aloqasi natijasi yaqqol ko'zga tashlanadi, tilni sistemali o'rganishning amaliyotga ijobiy ta'siri samarasi seziladi.

Fonetikani o'rganish jarayonida adabiy til va shevalarning lug'atni boyituvchi xususiyatlariga e'tibor berish ham muhimdir. Shunda adabiy til me'yorlariga rioya qilishning ham nazariy, ham amaliy ahamiyati to'liq anglanadi. Ayni paytda fonetikani puxta va ongli o'rganish, tilning boshqa bo'limlarini ham yaxshi o'zlashtirish uchun mustahkam zamin hozirlaydi.

O'zbek alifbosini o'rganish ham shu bobga aloqador. Buning ahamiyati to'la anglansagina, kutilgan samaraga erishish mumkin.

LEKSIKOLOGIYANI O‘RGANISH METODIKASI

Leksikologiya (yunoncha Lexis – so‘z, logos – fan, ta’limot) so‘z haqidagi fan bo‘lib (uni o‘zbek tilida so‘zshunoslik deb ham atashadi), muayyan tilda ishlatiladigan barcha so‘zlar shu tilning lug‘at boyligini tashkil qiladi.

Tilshunoslikning bu bo‘limi so‘z va uning ma’nolarini o‘rganish bilan shug‘ullanadi. Shu sababli leksikologiya o‘quvchi so‘z boyligini oshirish va boyitishda katta imkoniyatlarga ega.

Leksikologiyani o‘rganish jarayonida so‘zning grammatik hamda lug‘aviy, o‘z va ko‘chma ma’nolari, bir ma’noli va ko‘pma’noli so‘zlar, ma’no ko‘chish usullari, ma’nodosh, uyadosh, zid ma’noli, shakldosh, talaffuzi yaqin, ma’nosi farq qiluvchi – paronim so‘zlar, umumxalq ko‘p ishlatadigan va kam ishlatadigan so‘zlar, tarixiy, shevaga oid, yangi paydo bo‘lgan va eskirgan, kasb-hunarga oid so‘zlar, istilohlar, ibora va tasviriy ifodalar kabi hodisalar bilan tanishiladi.

Talabalar nutiqning go‘zalligi, izchilligi, ta’sirchanligi asosan ularning lug‘at boyligi bilan bog‘liq. Boshlang‘ich sinflardan akademik lisey va kasb-hunar kollejlarigacha bo‘lgan davrda o‘quvchilar o‘rganadigan so‘zlar lug‘ati kengaytirilib boriladi. Bunda bir qancha xususiyatlar e’tiborga olinadi. Xususan:

– so‘zlarning amaliy ahamiyati, ya’ni butun ta’lim jarayoni uchun ma’rifiy ahamiyatga ega bo‘lgan so‘zlar;

– so‘zlarning amaliyotda qo‘llanish darajasi, uning muntazam yoxud alohida holatlardagina qo‘llanishi;

– so‘z ma’nosining to‘la tushunilishi, o‘rinli va nutqiy vaziyatga mos ravishda ishlatilishi nazarda tutiladi.

So‘zning o‘z va ko‘chma ma’nosini o‘rganish usullari mavzuini o‘rganish jarayonini tahlil qilib ko‘ramiz. Topshiriq: quyidagi gaplarni o‘qing. O‘z va ko‘chma ma’noda kelgan so‘zlarni ajrating.

Me’mornikida bir yorqin yulduz o‘syapti. U **yulduz** –**Badia** *(Mirmuhsin)*

Havo ochiq. **Yulduzlar** yorqin nur sochadi. *(Mirmuhsin)*

Hovlimizda bir **gul** bor,
Uning ismi – Zulxumor.

Har o‘zbekning hovlisini
Gilam kabi **gul** bezar.

(A.Suyun)

1-topshiriq. Berilgan gaplardagi **gul, yulduz** so‘zlarining ma’nolarini aniqlang.

Namuna: 1-ustunda berilgan gaplardagi **yulduz, gul** so‘zlari qiz, farzand ma’nosini beradigan **ko‘chma ma’noda** qo‘llanilgan. 2-ustundagi mazkur so‘zlar esa **o‘z ma’nosida** qo‘llangan.

Demak, bir xil shakldagi so‘zlar ikkinchi tur ma’noda ham qo‘llaniladi va mazkur holatni so‘zning **ko‘chma ma’nosi** deb yuritiladi.

2-topshiriq. Gapdagi **gul** va **yulduz** so‘zlarining uyadoshlarini toping.

Namuna: gul – atirgul, chinnigul, gulsafsar, bo‘tako‘z; gul-qiz, farzand, ona, ayol, singil; yulduz-sayyora, yer, Oy, Quyosh, Mars, Yupiter, Neptun; yulduz-qiz, go‘zal qiz, tarbiyali, aqlli, ilmli qiz...

Bu kabi o‘yin-topshiriqlar o‘quvchilardagi mantiqiy tafakkurni rivojlantiradi, mustaqil mushohada malakasini chuqurlashtirishga, so‘z boyligini oshirish va boyitishga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

“Izchil kurs”ni o‘rganishda o‘z va ko‘chma ma’noli so‘zlar orasidagi ma’noviy munosabatlar, ma’no guruhlari (uyadosh, ma’nodosh, zid ma’noli so‘zlar kabi)ning ko‘chma ma’noda qo‘llanishi ustida ishlash, til sathlarini bog‘lab o‘rganish orqali lug‘at xazinasini oshirish va boyitishga imkon beradi.

Ona tili mashg‘ulotlarida berilgan mashqlardagi so‘zlarning o‘z va ko‘chma ma’nolari ustida ishlanadi.

Bog‘larga namozgar salqin tushdi,
Gullar nam bargini **qayirdi** asta.
Oftob ham **suv ichar** tog‘lardan pastda,
Loladek qip-qizil **o‘t-shafaq** o‘chdi.

(U.Nosir)

Ushbu satrlarda yasama go‘zallik yo‘q, tun bilan kunning o‘zaro almashish daqiqalariga xos belgilarni payqab, tuyib, ko‘rib, kun botishi bilan salqin tushishini nozik badiiy bo‘yoqlarda, ko‘chma ma’noda tasvirlanadi: “Oftob ham suv ichar tog‘lardan pastda...”, “Loladek qip-qizil o‘t-shafaq o‘chdi...” kabi.

Matn ustida ishlash mashqlaridan so‘ng o‘quvchilarda mustaqil fikrlash malakasini hosil qilish uchun quyidagi topshiriqlardan foydalanish mumkin.

1-topshiriq. Hayvon, qush va o‘simlik nomlari ro‘yxatini tuzing. Har bir so‘zni o‘z ma’nosida va ko‘chma ma’noda qo‘llab, so‘z birikmasi va gaplar hosil qiling.

Namuna:

1-ish. *Burgut, arslon, qaldirg‘och, sher, lochin, ohu, kiyik...*

2-ish. *Burgutning qanoti, arslon na’rasi, qaldirg‘ochlar qo‘shig‘i, hurkak kiyik, sherning yuragi...*

3-ish. *Bizning shirin uyqumizni arslonlarning na’rasi buzdi. Burgutning qanotlari parvoz paytida salkam ikki metrga boradi. Arslon tongda ko‘zini ochdi.Uni qaldirg‘ochlar galasining vijir-vijiri bezovta qilgan edi.*

2-topshiriq. Hosil qilingan so‘zlarni ko‘chma ma’noda qo‘llab, gap tuzing.

1 ish.

arslon	kiyik
sher	qaldirg‘och
Bobur lochin-dek bola	Shoira ohu-dek qiz
qarchig‘ay	gul
burgut	to‘ti

2 ish. Gaplarni kengaytiring.

Namuna: *Bobur – qarchig‘aydek yigit. Shoira – ohu ko‘zli, kiyikdek chaqqon qiz; Arslon va sherlar o‘rmon va tog‘larda yashaydilar. Lochinning ko‘zlari nihoyatda o‘tkir bo‘ladi.*

O‘quvchilar hayvon va qush nomlari orqali insonga xos bo‘lgan salbiy va ijobiy xususiyatlarni tavsiflash bilan o‘z bilimlarini

mustahkamlaydilar. Ular shaxsni qanday baholash va tavsiflashni so‘z birikmasi yoki gap qurish orqali izohlaydilar.

Topshiriq javoblari baholangach, madaniy va yovvoyi o‘simlik nomlari, poliz ekinlari, uy-ro‘zg‘or nomlari kabi uyadosh so‘zlardan lug‘atlar tuzish; ularni o‘z va ko‘chma ma’noda qo‘llab, gaplar qurish, matn yaratish, so‘zlar ko‘chma ma’noda ishlatilganda qanday ma’noni anglatayotganini tushuntirish talab etilsa, bolaning ijobiy tafakkur doirasi kengayadi, so‘zlash mahorati rivojlanadi. Bunda, ayniqsa, badiiy asarlarga tayanish yaxshi samara beradi. O‘quvchilar e’tiborini so‘z ma’nolarining doimiy yashash joyi — nutq jarayoniga qaratish nihoyatda dolzarb va zaruriydir.

SO‘ZLARNING SHAKL VA MA’NO MUNOSABATLARIGA KO‘RA TURLARI

Tilimizda ayrim so‘zlar o‘zlariga xos xususiyatlariga ko‘ra ma’noviy, shakliy, ma’no jihatdan o‘xshash yoki zidlanishni bildiradi. Shunga ko‘ra, ular shakldosh, ma’nodosh, zid ma’noli va paronim so‘zlar kabi guruhlarga bo‘linadi.

So‘z ustida ishlash jarayoni murakkab va ko‘pqirrali. Shunga erishish lozimki, o‘quvchi yangi va notanish so‘zga e’tiborsiz bo‘lmasin. Uning ma’nosini anglashga, zarur paytlarda o‘z nutqida qo‘llashga harakat qiladigan bo‘lsin.

Ma’nodosh so‘zlar (sinonimlar) ustida ishlash usullari

Hozirgi o‘zbek adabiy tilida sinonimiya hodisasi va uning nutqiy amaliyotini o‘rganish uchun maktab, akademik lisey va kasb-hunar kollejlari hamda oliy ta’lim amaliyotida xilma-xil shakl va usullar mavjud. Ularning orasida eng keng tarqalganlaridan biri sinonim so‘zlar qatorini hosil qilishdir. Buni o‘quvchi va talabalar mustaqil ravishda bajarishadi. O‘quvchining dunyoqarashi, tasavvur doirasi, tayyorgarlik darajasiga qarab, bu qatorlar ancha mukammal yoki ixcham bo‘lishi mumkin.

O‘quvchilar sinonimik qatorlarni tuzish jarayonida yangi so‘zlarni o‘z lug‘at boyliklari sirasiga kiritadilar. Shu bilan birga, hozirgacha nisbatan kam ishlatiladigan so‘zlarning faollashishiga ham zamin yaratiladi.

Bu xildagi ko‘nikma va malakalarni shakllantirish va takomillashtirish uchun: *berilgan so‘zlarga sinonimlarni tanlash; tegishli matndan, darslikdagi mashqlar yoki badiiy asarlardan sinonim so‘zlarni ajratib yozish; sinonim so‘zlar asosida saylanma diktant o‘tkazish; har bir sinonim so‘zning ma’no nozikliklarini izohlash kabi mashqlar bajarilishi mumkin.*

Eng oxirgi turkumdagi vazifalar talabalarning yangi so‘zlarni o‘rganishlari va o‘zlashtirishlarida eng ko‘p darajada yordam beradi. Bu jarayondagi mashqlarning turlari juda rang-barang bo‘lishi mumkin. Ular orasida sinonimik qatordagi barcha so‘zlar uchun umumiy bo‘lgan ma’noni topish asosiy o‘rin tutadi. Masalan, *jahl, achchiq, g‘azab, qahr, zarda* so‘zlarini ko‘raylik. Bularning hammasini birlashtirib turadigan bosh ma’no nojo‘ya xatti-harakat yoki hodisaga nisbatan qo‘zg‘algan kuchli darajadagi his-tuyg‘u va uning ifodasidir.

Mazkur so‘zning ma’nolarini aniqlashda “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”dan foydalanish mumkin:

achchiq – qahr, jahl; zarda.

zarda – *ko‘chma.* jahl, g‘azab, zug‘um.

qahr – qattiq achchiqlanish holati; g‘azab.

g‘azab – kuchli darajada nafratlanish, achchiqlanish hissi, qahr, jahl.

Keyingi bosqichda shu qatordan barcha so‘zlar uchun umumiy bo‘lganlarini (*jahl, achchiq*), ulardan belgining darajasi nisbatan kuchli va yuqori bo‘lganlarini (*g‘azab, qahr*) ajratish mumkin bo‘ladi.

Ushbu qatordagi so‘zlarni ma’noning kuchayib borishi yoki pasayib borishi yo‘nalishida joylashtirib chiqish ham topshiriq sifatida yaxshi samara beradi. Bunda ham o‘quvchilar so‘z ma’nolari ustida bosh qotirishadi, natijada, mazkur so‘zlarning ular ongida mustahkamlanib, nutqlarida faollashib qolishiga imkon yaratiladi.

Sinonimlar ustidagi ish jarayonida o‘quvchilar so‘zlarning faol yoki passiv darajadagi iste’molini (“barvasta” oddiy nutqda juda kam ishlatiladi, “gavdali” esa juda faol qo‘llanadi), ularning

muayyan yo‘nalishdagi chegaralanishini (“norg‘ul” asosan yosh, yigit kishilargagina nisbatan qo‘llanadi), ayrim hollarda ularning emosional bo‘yoqqa ega bo‘lishini (“barzangi” asosan salbiy ma’no tashiydi) anglab yetishadi.

Bu sinonimlarni nutq jarayonida qo‘llash orqali ham o‘quvchilarning sinonim so‘zlarga bog‘liq bilim, tushuncha, ko‘nikma va malakalarini takomillashtirish imkoniyatlari bor. Ular nutq jarayonida bir so‘zning o‘rniga boshqasini qo‘llab bo‘lmasligini, bordi-yu qo‘llanganda ham u yerdagi ma’noning boshqacha noziklik bilan yuzaga chiqishini amaliy jihatdan sezib olishadi, ko‘rishadi.

Sinonimlar ustidagi ishlar o‘quvchilar nutq boyligini oshiradi, ularning bitta ma’noni ifodalashdagi ortiqcha takroriylikdan qutulishlariga imkon beradi, fikrni nisbatan aniq, lo‘nda va tiniq ifodalashga o‘rgatadi. Shuning uchun ham bu jarayonda badiiy adabiyotlarga ko‘proq murojaat etish, o‘quvchilarning bevosita izohli lug‘atlar ustida ishlashlarini rag‘batlantirish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

So‘zlarning shakl va ma’no munosabatlariga ko‘ra turlari ustida ishlashda ma’nodosh so‘zlar guruhlarini o‘rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Ma’nodosh so‘zlar – tilimizning leksik boyligi. Undan qancha o‘rinli foydalanilsa, fikrni ravon, go‘zal ifodalash imkoniyatlari shuncha kengayadi, so‘zdan to‘g‘ri va samarali foydalanish malakalari shakllanadi.

Og‘zaki hamda yozma nutqni ma’nodosh so‘zlar bilan boyitishda so‘zlarni quyidagi leksik ma’no guruhlariga ajratish usullaridan foydalanish mumkin.

1-topshiriq. Istamoq, kengashmoq, so‘ramoq, salomlashmoq, xohlamoq, maslahatlashmoq, fikrlashmoq, orzu qilmoq, sog‘inmoq, ko‘rishmoq, omonlashmoq, ahdlashmoq, salom-alik qilmoq kabi ma’nodosh so‘zlarni leksik ma’no guruhlariga ajrating:

– istamoq, xohlamoq, orzu qilmoq, sog‘inmoq;

– maslahatlashmoq, kengashmoq, fikrlashmoq, ahdlashmoq;

– salomlashmoq, so‘rashmoq, ko‘rishmoq, omonlashmoq, salom-alik qilmoq...

2-topshiriq. Ma’nodosh so‘zlarni ma’lum bir belgining oshib yoki kamayib borishi (so‘zning ma’no darajalari) bo‘yicha tartib bilan joylashtiring:

– hujra, xona, kulba, uy, koshona, saroy, qasr, qal’a;

– tuzuk, durust, yaxshi, ajoyib, a’lo...

Yoshlarni mustaqil fikrlashga, leksik ma’no belgilarini farqlashga yo‘naltiradigan bunday topshiriqlarni bajarish gapda so‘zning o‘rnini aniqlashni osonlashtiradi, undan sharoitga mos ravishda foydalanish imkoniyatini yaratadi.

3-topshiriq. Berilgan so‘zlarga leksik ma’nosi yaqin so‘zlardan qator hosil qiling: **gulzor, gumon, sezgi**... Ularni ma’no darajalanishiga qarab joylashtiring: gulzor, gulbog‘, guliston, gulshan, chaman, chamanzor, bog‘u-bo‘ston... Har bir so‘zga namunadagidek qatorlar hosil qilingach, so‘zlarning oshib borayotgan ma’no ko‘lami quyidagicha tasnif etiladi:

– “gulzor” so‘zining ma’no darajasi **gulbog‘** so‘zining ma’nosidan (ko‘lami) torroq, chunki “gulzor” deganda, gul ekilgan joy ma’nosi anglashilsa, **gulbog‘** deganda, gul va manzarali butalar ekilgan joy tushuniladi. “Gulbog‘” so‘zida ma’no kengayishi hodisasi ko‘rinadi;

– “guliston” so‘zining ma’no ko‘lami **gulzor** va **gulbog‘**dan ko‘ra kengroq, ya’ni unda gullar vatani (diyori, mamlakati) ma’nosi bor. Lekin mazkur so‘z umumiste’moldagi so‘z bo‘lib, “guliston”da “chaman” so‘zida anglashiladigan badiiy ko‘tarinkilik, bo‘yoqdorlik ko‘rinmaydi.

Shuning uchun **guliston** so‘zi **gulshan, chaman** so‘zlaridan pastroqda turadi.

4-topshiriq. Gapdagi muayyan bir so‘zni uning ma’nodoshi bilan almashtiring. Namuna: O‘zbekistonimiz (Respublikamiz, yurtimiz, o‘lkamiz, diyorimiz, mamlakatimiz...) kun sayin chiroyli (ko‘rkam, obod, go‘zal, suluv...) bo‘lib bormoqda.

5-topshiriq. Berilgan gap yoki matndagi ajratilgan so‘zlarga

ma'nodosh, uyadosh, zid ma'noli so'zlar topib, ularni o'zgartiring.

Kulgi-yu tabassum **hamroh**ing bo'lsin,
Sen kulsang, **qalbing** ham qo'shilib kulsin,
Yaratgan **riyodan** uzoqroq qilsin,
Tabassum **botiniy nur**dan dalolat. (T.Z.)

Namuna: **hamrohing, qalbing, riyodan, botiniy nur...**

1. **Ma'nodoshlar** – hamrohing, yaqining, sheriging, yo'ldoshing, mahraming...

Uyadoshlar: hamrohing – sheriging, qo'shning, hamdarding, homiying, tanishing, ulfating...

Zid ma'no: hamrohing – raqibing, dushmaning, yoving...

2. Ma'nodoshlar: qalbing,ko'ngling, yuraging...

Matn ustida ishlash: Matndan ma'nodosh so'zlarni ajrating, guruhlang, ularga zid ma'noli so'zlar tanlang. Topgan so'zlaringizdan foydalanib, SB lar hosil qiling.

*...**Kulgi-yu tabassum** Ollohning insonga bergan betakror marhamatidir-ki, bu xislat na hayvonot dunyosida, na parranda-yu darrandalarda uchraydi. Inson qiyofasidagi shodmonlik belgisi faqat insongagina xos.*

Kulgi-yu tabassum bebaho gavhardir, inson qalbining yuzdagi in'ikosidir, u yurak sog'inchlarini izhor etib turadi... (Mirmuhsin).

1-ish.

kulgu – yig'i	marhamat – malomat, la'nat
tabassum – jahl	xislat – fe'l, badfe'l
xursandlik – xafalik	fazilat – xulq-atvor
shodlik – g'am	ne'mat – falokat, balo-qazo

O'quvchilarning bu sohadagi bilim va malakalarini yanada kengaytirish uchun quyidagi o'quv – topshiriqlardan foydalanish mumkin:

– Matndagi yangi yoki sizga tanish bo'lmagan so'zni belgilang, uning ma'nosini izohlang;

– matnda ajratilgan o'z va ko'chma ma'nodagi so'zlarning uyadosh va ma'nodoshlarini toping;

– ma'nodosh so'zlarning hammasi uchun umumiy bo'lgan ma'noni belgilang;

– ma'nodosh so'zlarning ma'no nozikliklarini aniqlang;

– ulardan foydalanib, matn yarating. Ma'nodosh (sinonim) so'zlar qatorini tuzing.

Bunda darslikdagi muayyan mashqda berilgan so'zga o'quvchilar ma'nodosh (sinonim) so'z izlashadi. Bunday mashqlar uchun o'quv materiali sifatida adabiyot darsligiga murojaat etish mumkin.

Ma'nodosh so'zlarni o'rganish yuzasidan bajariladigan ijodiy-nazorat ishlarining yana bir turi **saylanma diktant** tarzida o'tkazilishi mumkin. Bunda matn o'qiladi, undan faqat (sinonim) ma'nodosh so'zlargina ko'chirib yoziladi, agar o'qituvchi lozim topsa, eshitib yozilgan ma'nodoshlarga shakldoshlar, zid ma'noli so'zlar, uyadoshlar tanlash, ular vositasida SBlar hosil qilishga qaratilgan qo'shimcha mustaqil ishlardan biri topshirilishi mumkin.

Ma'nodosh so'zlar ustida ishlashning shakl va usullari nihoyatda xilma-xil. Ularning eng keng tarqalganlarini talabalarga eslatish, mavzuga oid ijodiy va mustaqil ishlar bajarish, nazorat testlari tuzish va ularni guruh oldida himoya qilish o'ta foydali o'quv topshiriqlaridan hisoblanadi.

Bunday ijodiy-amaliy ishlar, og'zaki nutqni ma'nodosh va uyadosh so'zlar bilan boyitishda muhim o'rin egallaydi.

Zid ma'noli so'zlar ustida ishlash

O'quvchilar so'z boyligini oshirishda zid ma'noli so'zlar ustida ishlash ham katta ahamiyatga ega. Ular nutqqa alohida aniqlik, ifodalilik, ta'sirchanlik bag'ishlaydi. Ulardan foydalanish usullari xilma-xil:

– Berilgan so'zlarga zid ma'noli so'zlar tanlash: katta - ..., xursand - ... , tez - ... , xunuk - ... , oq - ... , olmoq - ... , kelmoq - ... kabi.

– zid ma'noli so'zlarning ma'nosini sharhlash;

– kecha-kunduz, oq-qora, yosh-qari, katta-kichik kabi juftliklar ma'nosini aniqlash, ular ishtirokida gap tuzish va matn yaratish kabi amaliy ishlar bilan shug'ullanish o'quvchilar so'z boyligini oshirishga samarali yordam beradi.

Nutqni zid ma'noli so'zlar bilan boyitishda xalq maqollarining o'ziga xos o'rni, vazifasi bor. O'quvchilar "O'zbek xalq maqollari", "Aql aqldan quvvat oladi", "So'z ko'rki – maqol" kitoblaridan zid ma'noli so'zlar ishtirok etgan maqollarni ajratadilar va ma'nosini sharhlaydilar.

Masalan: "Yaxshidan yetar sharofat, yomondan yetar kasofat", "Do'st achitib gapirar, dushman kuldirib", "Yaxshilardan hargiz chiqmas yomonlik, asli yomon bo'lsa, kutma omonlik", "Yomonga bosh bo'lguncha, yaxshiga yo'ldosh bo'l", "Yomondan qoch, yaxshiga quloch och" kabi maqollar ma'nosini sharhlash, muayyan bir mavzuga oid maqollar topish va yozish ham qiziqarli, ham samarali usullardandir.

Berilgan ma'nodoshlarga zid munosabatda bo'ladigan qator hosil qilish ham so'z boyligini oshirish, gap tuzish malakasini mustahkamlashda, nutqda gap ma'nodoshligi hodisalaridan foydalanishda yaxshi samara beradi.

Namuna: Bu ertakni **barcha** o'qishi kerak. – Bu ertakni **katta-kichik** o'qishi kerak.Turmush g'**avg'olaridan** xabardor – Turmushning **issiq-sovug'ini** bilgan kabi.

Zid ma'noli so'zlar ko'proq sifat va ravish so'z turkumlaridan hosil bo'ladi.Ular: – so'z birikmasi tarkibida: **baland** bino – **past** bino; **oq** marmar-**qora** marmar kabi;

– butun bir birikmada: baland bo'yli, semiz, keksa ayol – past bo'yli, oriq, yosh ayol; qalin muqovali (jildli) katta kitob – yupqa muqovali (jildli) kichik kitob kabi;

– ba'zi birikmada zid ma'noga ega bo'lgan so'z boshqa birikmada aynan shu ma'noni bildirmasligi ham mumkin. Solishtiring: **qalin daftar – yupqa daftar,** ammo **qalin soch – yupqa soch** emas, **siyrak soch; issiq havo – salqin havo,** ammo **issiq suv – salqin ichimlik** emas, **sovuq yo muzdek ichimlik** kabi; – so'z zid ma'noli juftiga ega bo'lmaganda, yasovchi qo'shimchani qo'shish bilan zid ma'noli tushunchalarni ifodalash usulidan foydalanish orqali so'z boyligini oshirish mumkin: **ma'noli-ma'nosiz, bema'ni-bama'ni** kabi.

Zid ma'noli so'zlarning ma'nosi, tuzilishini bilish – narsa va hodisalar orasidagi farqni to'g'ri ajrata olish imkonini beradi. So'zning shakl va ma'nolarini belgilashda ayni bir so'zning ma'nodoshlari va zid ma'nolilarini kontekstda qiyoslash ham talabada ijodiy tafakkurni rivojlantirishga katta yordam beradi.

Sovuq va **issiq** so'zlari ham o'ziga xos shakldoshlari va zid ma'nolilariga ega:

– issiq havo – sovuq havo, qaynoq suv – muzdek suv, qaynoq hayot – sokin hayot, tinch mamlakat – notinch mamlakat, xush xabar – noxush xabar ...

Shoir va yozuvchilar voqelikni, narsa – hodisalarning xususiyatlari, sifatini bir-biriga qarama-qarshi qo'yib tasvirlashda zid ma'noli so'zlardan unumli foydalanadilar.

Nazmiy matn ustida ishlash uchun topshiriqlar

1-topshiriq. Berilgan nazmiy matnda ajratib ko'rsatilgan so'zlarning ma'nodoshlarini toping. Ular bilan so'z birikmalari hosil qiling.

2-topshiriq. Matndagi zid ma'noli so'zlarning ma'nosini sharhlang. Ular ishtirokida gaplar tuzing.

3-topshiriq. Ko'chma ma'noda ishlatilgan so'zlarni o'z ma'nosida qo'llab, gaplar tuzing. Kichik matn yarating.

Ko'rinadiki, zid ma'noli so'zlarni so'zlovchi nutqiga kontrast – ekspressiv bo'yoq beruvchi vosita sifatida o'rganish o'zbek tili o'qitish metodikasida muhim ahamiyat kasb etadi.

SHAKLDOSH SO'ZLAR USTIDA ISHLASH

Har bir til lug'atida tovush (harf)lar tarkibi va yozilishi jihatidan bir xil, ammo ma'nosi har xil so'zlar – **shakldoshlar** mavjud. Ular ma'nolariga ko'ra turli buyum, voqea-hodisa, tushunchalarni anglatadi. Ko'pincha, tovush tarkibiga ko'ra, shakldoshlar bilan ko'pma'noli so'zlarni ajrata olmaslik hollari uchraydi.

Ayrim so'zlar o'zlarining asl ma'nolaridan boshqa ma'nolarga ham ega bo'ladi. Chunonchi, inson organizmidagi a'zo nomlari:

bosh, ko‘z, qosh, yuz, burun, og‘iz, til, qo‘l, oyoq, quloq.. v.h. lar o‘zining asosiy leksik ma’nosidan tashqari ko‘chma ma’nolarda ham ishlatiladi; ularda ichki ma’no “ip”lari saqlanadi.

Masalan: bosh – organizmning bosh qismi – boshqaruvchi ma’nosini anglatadi va xuddi shu *ma’no boshliq, boshqarma, bosh maqola, so‘zboshi, yo‘l boshi, suv boshi, ishboshi, bir bosh uzum* kabi so‘z birikmasi va qo‘shma so‘zlarda saqlanadi.

Natijada lug‘atimiz tarkibida shakli bir, ma’nosi turlicha so‘zlar paydo bo‘ladi. Shakldoshlik va ko‘pma’nolilik orasida farq ham mavjud: shakldoshlarda so‘z ma’nolari bir-biriga o‘xshamaydi.

ko‘k – o‘simlik, rang, osmon, motam libosi;
olma – daraxt, meva, buyruq fe’li kabi.

Keldi bahor, pishdi **tut** (meva),
Tut yesang, shunday ish **tut** (qil),
Chug‘urchiq kelishin kut,
Bekorga sinmasin **tut** (daraxt).

Ushbu tuyuqda tut – **meva**, ish tut – **ish qil** – buyruq fe’li, tut – mevali **daraxt** turi ma’nolarida ishlatilgan va mazkur so‘zlar nutqning ravon, qiziqarli, ta’sirli bo‘lishiga xizmat qilgan.

– ko‘pma’noli so‘zlarda so‘z ma’nolari bir-biriga yaqin va aloqador bo‘ladi: ko‘z – ko‘rish a’zosi, uzukning ko‘zi, derazaning ko‘zi, taxtaning ko‘zi, ishning ko‘zi kabi;

– shakldoshlarning uslubiy jihatdan nutqda ikki xil anglanishi tushuncha doirasini kengaytiradi: **yuragiga o‘t tushdi – yuragi yondi**.

Nutqda bir o‘rinda so‘z, ikkinchisida so‘z birikmasini qo‘llash bilan so‘z o‘yini yuzaga kelishi shakldoshlarda ham mavjud:

1. Sotuvchi do‘konda **qirq ishni** o‘ylar,
Savdoda bo‘y – endan **qirqishni** o‘ylar.
“Qing‘irlik qilmagin!” – degan kishining
Darhol **qadamini qrqshni** o‘ylar
Gazetadan.

Yoki: 2. Deydilarki, **kungaboqar u**mr bo‘yi **kunga boqar.**

Yuqoridagi birinchi to‘rtlik– tuyuqda, **qirq ish**–“son ot”, miqdor; qirqish – fe’l, kesish, qisqartirish; qadamini qirqish – haydash ma’nolarida ishlatilgan.

Ikkinchi matnda kungaboqar – ot, o‘simlik, hamda ot+fe’l+ar birikmasi – kunga boqar – shakldoshlardir.

Shakldoshlarning o‘ziga xos xususiyatlaridan xalq og‘zaki ijodida, badiiy adabiyotda poetik janr – tuyuq tuzishda keng foydalaniladi. U mumtoz adabiyotda ***tajnis san’ati*** deb ataladi.

Ko‘z yoshim tuproq ila gar *qotila,(aralashsa, qorishsa)*
Kelmagaymen javridin haq*qo, tila, (tilga)*
Hamzasi o‘ltirdi-yu, ul bexabar,
Men agar o‘lsam, ne kam ul *qotila.(qotilga).*

*(*Lutfiy*)*

Shakldosh so‘zlarni chuqur o‘rganish talabalar so‘z boyligini oshirish va nutqiy mahoratini yuksaltirishda nozik qochirimlardan foydalanish, ijodiy tafakkur, mustaqil fikrni shakllantirish va rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega.

PARONIM SO‘ZLAR USTIDA ISHLASH

Tovushlar soni va turi jihatidan teng bo‘lmasa-da, talaffuzda o‘xshash bo‘lgan paronimlar shakldoshlarga ko‘p jihatdan yaqin turadi. Paronimlarni shakliy, ma’noviy hamda qo‘llanishi doirasida quyidagi ma’no guruhlariga ajratish, o‘rganish yaxshi natija beradi:

– bir-ikki, ba’zan undan ortiq tovushga ko‘ra qisman farqlanuvchi shakliy umumiylikning mavjudligi: tahlil – tahrir, matbuot – matlubot, taqlid – taxlit kabi;

– paronim juftliklar o‘rtasidagi tovush almashtirish va ma’no munosabatining turli xilligi: arosat – asorat, arg‘uvon-armug‘on kabi;

– leksik ma’nolarida umumiy semantik qirralar mavjudligi: tanglay – manglay, kift – kaft, jiyron – jayron kabi;

– leksik ma’nolari nisbatan yaqinligi, o‘xshashligi: mahrum – marhum, mahram kabi;

– ma’lum tomonlari bilan ma’nodosh munosabatda bo‘lish:

bekinmoq - biqnmoq, nihon – pinhon, kurtak – murtak kabi;

– zidlanishdagi muayyan umumiylik hollari: e'tiroz-e'tirof, bema'ni – bama'ni, import – eksport kabi.

Paronimlarni nutqda xato qo'llash, juftliklarni qorishtirish so'z ma'nolarini yaxshi bilmaslikdan kelib chiqadi. O'qituvchi bunday xatoning oldini olish uchun mashg'ulot jarayonida shakliy, ma'noviy bir-biriga o'xshash yoki yaqin bo'lgan paronimlar ma'nosini sharhlash, ularni so'z birikmasi va gap ichida qo'llash kabi amaliy ishlardan foydalanishi nihoyatda zarur.

Namuna: Matbuotda (gazeta, jurnal) e'lon qilindi. Matlubot – iste'mol hamkorligi, keng iste'mol mollari; *asorat* – qoldiq, shamollash asorati, yomon asorat, *arosat* – ikkilanmoq, ikki yo'l orasida (arosatda) qolmoq; *bog'cha–kichik bog'*; bog'cha – *maktabgacha tarbiya maskani*; o'qituvchi mehnatiga *tahsin* aytmoq – Alisher Hirot va Mashhadda *tahsil* ko'rdi.

Xullas, talabaning nutqiy taraqqiyotida shakldosh, paronim so'zlarning har biriga ma'nodosh va uyadosh so'zlar tanlash, ular ishtirokida so'z birikmasi va gap tuzish, so'z o'yinlari tashkil qilish, tuyuqlar va hikmatli so'zlar, maqol va matallar ustida ishlash; turli izohli lug'atlardan foydalanib, so'z ma'nolarini sharhlash, xilma-xil iboralar, matal va hikmatli so'zlardan foydalanib matnlar yaratish kabi amaliy ishlarni bajarishi keyingi pedagoglik faoliyatida o'ta foydalidir.

KAM ISHLATILADIGAN SO'ZLAR

Kam ishlatiladigan so'zlar ustida ishlashda berilgan so'zlarni **fanlarga oid, kasb-hunarga oid, shevaga oid, tarixiy so'zlar** kabi guruhlarga ajratish, guruhlarni mustaqil davom ettirish, shunday so'zlar ishtirokida matnlar yaratish, asosiy e'tiborni kam ishlatiladigan so'zlar ma'nosi va ularning nutqda qo'llanishiga qaratilishi darkor. Terminologiya shunday so'zlar jumlasiga kiradi.

Terminlarning qaysi fanga mansubligiga ko'ra guruhlarga ajratish, so'z va terminlar orasidagi munosabatni aniqlash (*til* – anatomiya termini; *til* – muloqot vositasi, ona tili faniga oid termin; izg'irindek

dilni tilgan (sifatdosh) o‘ylar ... kabi); uyadosh va shakldosh terminlar yordamida matn tuzish kabi topshiriqlarni bajarish – talaba lug‘at zaxirasini terminlar bilan boyitishga yordam beradi.

1. Ma’lum bir fan sohasida tor, xususiy ma’noga ega bo‘lib, ko‘pchilik boshqa ma’noda keng qo‘llaydigan so‘zlar toping. Tor va keng qo‘llanish ma’nolari doirasida gaplar tuzing.

Namuna: Quyosh sistemasining to‘rtinchi sayyorasi – **yer.** Osmon uzoq, yer qattiq (M.) Sen yerni boqsang – yer seni boqadi. Dehqon rizqini yerdan topadi.

2. “Geografiya”, “Matematika”, “Tabiatshunoslik” darsliklarining ma’lum bir betini sinchiklab o‘qing. Ularda xususiy, tor ma’noda qo‘llanilgan va keng qo‘llanishda boshqa ma’nolarga ega bo‘lgan so‘zlar ro‘yxatini tuzing. Ularning ma’nosini tushuntiring.

Har bir fan uning o‘zigagina xos bo‘lgan, muayyan terminlar sistemasiga ega. Shunday ekan, ularni bilish, tushunish, keng va tor ma’nolarini farqlay olish, to‘g‘ri ishlatish bilan birga fan, kasb-kor uchun xos bo‘lgan terminlar sirasini o‘zlashtirishga erishish mashg‘ulotlarning asosiy vazifalaridan biri bo‘lishi kerak.

Terminlarni o‘rganishda talabalarga tanish va yaqin bo‘lgan kasb-hunarga oid so‘zlar lug‘atini tuzish, ularni izohlash va shu so‘zlar ishtirokida gaplar tuzish matnlar yaratishga oid topshiriqlarni bajarish samarali natija beradi.

OLINMA SO‘ZLAR USTIDA ISHLASH

Boshqa tillardan kirib, o‘zbek tiliga o‘zlashib qolgan so‘zlar – olinma so‘zlar hisoblanadi. Ularni og‘zaki va yozma nutqda bemalol ishlatish uchun ular anglatgan ma’no talabalar ongiga singdirilishi zarur. Ayniqsa, ilmiy terminlar borasida olinma so‘zlar muhim mavqega ega. Aniq fanlarga xos “kvadrat”, “kub”, tilshunoslikdagi “morfologiya”, “sintaksis”, “leksikologiya”, kundalik turmushda ishlatiladigan EHM, kompyuter, disket, kasseta kabi so‘z va terminlarni almashtirish o‘zbek xalqini jahon madaniyatidan uzishga olib kelmasligi lozim.

Tilimizda maktab, maorif, mashq, tolib (talaba) kabi **arabcha;** barg, daraxt, shirin kabi **forscha – tojikcha**; lag‘mon, shiypon kabi **xitoycha** so‘zlar mavjud; **rus tili** va u orqali boshqa xorij tillaridan kirgan stol, stul, ruchka, buxgalteriya, soldat (nemischa), palto, triko (fransuzcha), klub, futbol, biznes, kompyuter (inglizcha), tomat, limon (ispancha) kabi so‘z va terminlar ham o‘zbek tilida keng iste’mol qilinadigan va o‘zlashgan so‘zlar qatoriga kiritiladi.

Bunday so‘zlarning ma’nosini sharhlash, imlosi va ma’nosi ustida ishlash, ular ishtirokida gaplar tuzish va turli matnlar yaratish kabi amaliy ishlardan dars jarayonida unumli foydalanish mumkin. Turli sohalar bo‘yicha olinma so‘zlarning ro‘yxatini olish, ularning lug‘aviy ma’nolari ustida ishlash, olinma so‘zlardan so‘z birikmalari va gaplar tuzish kabi amaliy ishlar izchillik bilan, o‘zaro uyg‘unlikda olib borilsagina, bunday so‘zlar talabalar so‘z boyligini oshirish, ularning nutqiy ko‘nikma va malakalarini shakllantirish, matn yaratish mahoratining oshishiga xizmat qiladi.

Nutqimizda *kvadrat, kub, grammatika, leksika, stol, stul, shkaf, palto, kostyum, tufli, botinka, traktor, kombayn, rektor, universitet, professor, kompyuter, multimedia, kodoskop* kabi ko‘pgina so‘zlar borki, ularni boshqa so‘zlar bilan almashtirishga hech qanday ehtiyoj ham, zarurat ham yo‘q.

IBORA VA TASVIRIY IFODALAR USTIDA ISHLASH

Talaba lug‘at boyligining muhim qismini ibora va tasviriy ifodalar tashkil qiladi. Ma’nosi va qo‘llanishi jihatdan bir so‘zga teng keladigan, ko‘chma ma’no ifodalaydigan so‘zlar qo‘shilmasi **iboralar**dir. U nutqimizni boyitadigan, go‘zallashtiradigan va ta’sirchanligini oshiradigan vositadir. O‘zbek tilini o‘qitish metodikasida berilgan so‘zlarni iboralar bilan (yoki aksincha) almashtirish, ular ma’nosini sharhlash ma’no darajalarining oshib yoki kamayib borishini taqqoslash kabi amaliy ishlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

1. Tadbirkor o‘z ishini biladi.	*1. Tadbirkor **ishning ko‘zini** biladi.*
2. Onamning jahli chiqdi.	*2. Onamning **sabr kosasi to‘ldi.***
3. U ishni yaxshi bajardi.	*3. U ishni **xamirdan qil sug‘urganday** bajardi.*
4. Masalani yechishda Shahlo juda qiynaldi.	*4. Masalani yechishda Shahloning **ona suti og‘ziga keldi.***

Bundan tashqari, o‘quvchilarga ona tili mashg‘ulotlarida iboralar lug‘atini tuzdirish, iboralarga zid ma’noli, muqobil ibora yoki so‘z birikmalari tanlash kabi mashqlardan foydalanishni o‘rgatish ham so‘z boyligini oshirish va rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Quyida iboralar ustida ishlash yuzasidan bajariladigan mashqlardan namunalar beramiz. Iboralar mazmunini sharhlang, ularni avval ma’nodoshlari, so‘ngra oddiy so‘zlar bilan almashtiring.

1. Gapi bir joydan chiqdi, og‘iz-burun o‘pishdi – kelishdi.

2. Dimog‘i chog‘ bo‘ldi, vaqti chog‘, chehrasi ochildi, og‘zi qulog‘iga yetdi, boshi osmonga yetdi... – xursand bo‘ldi.

– yeng shimarib, ishga tushdi, boshi bilan sho‘ng‘idi, g‘ayrat qildi – astoydil ishga tushdi.

– Oq-qorani tanidi, do‘st-dushmanni ajratdi – hayot tajribasiga ega bo‘ldi.

– Terisiga sig‘madi, og‘zining tanobi qochdi, boshi ko‘kka yetdi – suyundi.

– Tili qichidi – gapirgisi keldi.

2. Iboralarni zid ma’nodagi muqobillari bilan almashtiring.

– Dimog‘i chog‘ – kayfiyati buzuq.

– yeng shimarib – qo‘l uchida, naridan-beri.

– Terisiga sig‘madi – tarvuzi qo‘ltig‘idan tushdi.

– Tili qichidi – tovushi o‘chdi, dami chiqmadi...

Shu bilan birga, talabalar tomonidan to‘plangan iboralarni guruh ishtirokida eshitish, to‘g‘rilash, tahlil qilish, to‘ldirish mashqlari o‘tkazilishi ularda til sezgirligi, so‘z tanlash mahorati, matn yaratish madaniyatining shakllanishiga sabab bo‘ladi.

Matn ustida ishlash uchun topshiriqlar

1-topshiriq. Gap juftlarida ajratilgan qismlar orasida qanday ma'no munosabatlari borligini aniqlang.

2-topshiriq. Berilgan so'zlarni iboralar bilan almashtiring. Ular ishtirokida gaplar tuzing.

Yuvosh, qo'rqdi, chaqqon, toza, ko'p gapirdi, gapirildi, quvondi.

Namuna: **yuvosh** – qo'y og'zidan cho'p olmagan, **qo'rqdi** – kapalagi uchdi kabi.

Iboralar o'rtasida o'zaro shakldoshlik va ma'nodoshlik ham bo'lishi mumkin: *boshga ko'tarmoq* (e'zozlamoq), boshga ko'tarmoq (shovqin-suron solmoq) – shakldosh iboralar:

tegirmonga tushsa butun chiqadi – suvdan quruq chiqadi – ma'nodosh iboralar.

O'quvchilar badiiy asarni o'qiyotganda uchraydigan shakldosh, ma'nodosh, zid ma'noli iboralar ma'nosi sharhlangan izohli lug'at daftari tutsalar, mazkur so'zlar ishtirok etgan gaplar tuzsalar, so'z boyligini oshirish va nutqiy mahoratni shakllantirishda yaxshi natijalarni qo'lga kiritadilar.

Tasviriy ifodalar (po'lat ot chavandozi, zangori kema kapitani (mexanik-haydovchi o'rnida); zangori ekran, oynai jahon (televizor); qanotli do'stlar (qushlar); oq oltin (paxta)) dan nutqda to'g'ri va o'rinli foydalanish nutq go'zalligini ta'minlovchi asosiy usullardan biri hisoblanadi.

Bunda narsa yoki shaxs nomlarini tasviriy ifoda orqali berish yoki tasviriy ifodani predmet nomi bilan almashtirish, ularning ma'nolarini sharhlash, ular ishtirokida gap va matnlar tuzish foydalidir.

Leksikologiyani o'rganishda bilimlarni mustahkamlash, takrorlash va umumlashtirishda so'zning botiniy, lug'aviy ma'nosini tavsiflash shu jarayonda to'g'ri va o'rinli so'zlash mahoratini egallash uchun leksik tahlildan foydalanish yaxshi natija beradi.

Leksik tahlildan namunalar:

1-topshiriq. Viloyat so‘zining lug‘aviy ma’nosini sharhlang.

Viloyat – Yirik ma’muriy - territorial bo‘linma, muzofot: Samarqand viloyati, Farg‘ona viloyati...

2. Ma’nodoshlari: hudud, vodiy, depara, manzil, muzofot...

3. Bugun respublikamizning Jizzax, Sirdaryo va Toshkent viloyatlarida havo issiq bo‘ladi.

O‘quvchi leksik tahlil jarayonida so‘zning lug‘aviy ma’nolari haqida o‘zi mustaqil fikr yuritadi. Shu so‘zga ma’nodoshlarni o‘zi izlaydi, iloji bo‘lsa, boshqa tildagi tarjimasini topadi. Shu so‘z ishtirok etgan gaplar quradi va matn yaratadi.

Shuni ta’kidlash lozimki, ravon, aniq, ta’sirchan uslub tuyg‘usi tilning barcha sohalarini o‘rganish jarayonida, til birliklarida (tovush, so‘z, qo‘shimcha, so‘z birikmasi, gap kabi sintaktik qurilmalarda), so‘zlarning ma’no va shakl munosabatlari asosidagi bog‘lanishlarni taqqoslash zaminidagina shakllanadi. O‘quvchi ongida ana shu xususiyatni tarkib toptirish, barcha ona tili o‘qituvchilarining diqqat markazida bo‘lishi lozim. Shuning uchun o‘zbek tili mashg‘ulotlarining bosh maqsadi o‘quvchi so‘z boyligini oshirish, uni nutqda to‘g‘ri va o‘rinli qo‘llash ko‘nikmalarini shakllantirish, til bo‘limlarini uslubiyat bilan bog‘liq holda o‘rganish hisoblanadi.

GRAMMATIKANI O‘RGANISH USULLARI

Pedagogik ta’limda eng zamonaviy texnologiya hisoblangan OVKT – ongli verbal kognitiv ta’lim asosida tashkil qilingan ona tili mashg‘ulotlari o‘quvchida og‘zaki va yozma nutqni mukammal egallash, til imkoniyatlaridan to‘g‘ri va unumli foydalanish madaniyatini tarbiyalaydi. Nutq madaniyati oddiy salom-alikdan tortib, kimga, nimaga, qachon, qaerda, qanday so‘zlashgacha bo‘lgan sharqona odob va muloqot sirlarini o‘rgatadi. Mazkur xususiyat o‘quvchilar ongiga fonetik hodisalar va til qonuniyatlarini o‘rgatish jarayonida singdirib boriladi.

Adabiy til me’yorlari, grammatik bilim-ko‘nikma va malakalar

sistemasi, ularni amaliyotda qo‘llash asosida egallanadi. Bu esa, mustaqil fikrlash, fikr mahsulini to‘g‘ri, ravon, izchil, aniq, tushunarli ifodalash imkonini beradi. “Grammatika hamma va har qanday bilimga o‘tiladigan bir ostona ...” (A.M. Peshkovskiy) ekan, uni o‘rganishning amaliy tomoniga ko‘proq e’tibor berish nihoyatda foydali. Shundagina, “... grammatika insonni o‘zini o‘ziga tanitishdek o‘ta zarur tarbiyalash vazifasini to‘la-to‘kis bajaradi”.

Grammatika til haqidagi fanning bir qismi, u morfologiya va sintaksisdan iborat. Morfologiya bo‘limida so‘z tarkibi va so‘z turkumlari, sintaksis bo‘limida so‘z birikmasi va gap turlari o‘rganiladi.

Grammatika termini grekcha **grammatike** so‘zidan olinib, “o‘qish va yozish haqidagi bilim” degan ma’noni bildiradi. Grammatik bilimlar o‘quvchilar so‘z boyligini oshirishga, kommunikativ savodxonlik darajasini yuksaltirishga xizmat qiladi.

MORFOLOGIYANI O‘RGANISH METODIKASI

Talabalar “Morfologiya” bo‘limini o‘rganish jarayonida tilning adabiy me’yorlari, so‘zning shu me’yorlar doirasida o‘zgarishi va yasalishi (grammatik xususiyatlari); so‘zni nutqda to‘g‘ri va o‘rinli ishlatish prinsiplari bilan tanishadilar.

So‘z turkumlari mavzusini o‘rganishda so‘zning tarkibi, yasalish jarayoni bilan tanishuv orqali o‘quvchilar so‘zning lug‘aviy va grammatik xususiyatlarini kuzatish, farqlash, o‘zaro qiyoslash, ularni nutq vaziyatiga mos ravishda to‘g‘ri tanlash va to‘g‘ri qo‘llash malakalarini egallaydilar, lug‘at xazinasini boyitadilar. Hozirgi o‘zbek orfografiyasidagi qoidalarning ko‘pchiligi morfologik prinsiplarga asoslanganini hisobga olgan holda, morfologik hodisalarni o‘rganishda imlo masalasiga alohida ahamiyat berish lozimligini o‘quvchilar ongiga yetkazish lozim bo‘ladi.

Morfologiyani o‘rganish o‘quvchining mustaqil va ijodiy tafakkur doirasini kengaytiradi, so‘zning turli shakllarini o‘rganish va yangi so‘z hosil qilish, ularni o‘zaro qiyoslash va tanlash, tanlab olingan so‘zni gap tarkibida hamda bog‘lanishli nutqda o‘rinli

ishlatish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Ularda muayyan nutqiy madaniyat shakllanadi, qiroat san’ati ko‘nikmalari taraqqiy etadi.

O‘zbek tilida so‘z turkumlarini o‘rganish boshlang‘ich sinflarda o‘rganilgan bilimlarga asoslangan holda olib borilishi, egallangan BKM (bilim, ko‘nikma va malakalar)lardan foydalanib, mustaqil ijodiy fikr ifodalash mahorati shakllantirilishi lozim. O‘tilgan mavzularni takrorlash, mustahkamlash va umumlashtirish uchun quyidagi savollardan foydalanish mumkin:

1. O‘zbek tilida so‘z turkumlari qanday guruhlarga ajratiladi?
2. mustaqil so‘z turkumlari qaysilar?
3. Fe’l shakllarini tasnif qiling.
4. Yordamchi so‘z turkumlariga ta’rif bering.
5. Yordamchi so‘z turkumlari mustaqil so‘z turkumlaridan qanday

farqlanadi?

6. So‘zlarni turkumlarga ajratishda qaysi xususiyatlar e’tiborga olinadi?

Bu savollarga javob izlash jarayonida o‘quvchilar so‘zlarning talaffuz va ma’no jihatidan o‘zgarishi, so‘z yasalishidagi morfologik va sintaktik usullar, so‘z tarkibi, ma’lum belgi va xususiyatlari bilan farqlanuvchi so‘z turkumlari, so‘zning turlanishi va tuslanishi, grammatik shakl va grammatik ma’nolari ustida ishlaydilar, so‘z turkumlari hamda ularning har biriga xos yasalish usullari bilan tanishadilar, egallangan BKMlar asosida gap qurish va matn yaratish ko‘nikmalarini egallaydilar.

MORFOLOGIYANI O‘RGANISHDA UYADOSHLIK HODISASI VA UNING AHAMIYATI

So‘zning grammatik shakllari sistemasi *paradigma* deyiladi. Paradigma morfologiya bo‘limida o‘rganiladi. Morfologiyada turkumlanish hodisasi, uyadosh so‘zlarni o‘rganishda yaqqol ko‘zga tashlanadi. Ushbu hodisani morfologiyada uyadoshlik paradigmatikasi deb atash mumkin.

Grammatik shakl so‘zning muayyan grammatik vosita yordamida

o‘zgarishidir. Turli grammatik shakllar hosil qilish so‘zning paradigmatik o‘zgarishi bo‘lib, u leksik ma’no hamda kategorial grammatik ma’nolar birligiga asoslanadi. So‘zning grammatik shakllari sistemasi morfologik paradigmatika (turlanish, tuslanish tartibi, o‘zgarishlar yig‘indisi) sanaladi. Ma’lumki, “mustaqil so‘zlar obyektiv borliqdagi muayyan bir predmet, belgi, harakat kabilarni anglatadi. Bu so‘zning leksik ma’nosi hisoblanadi. Grammatik ma’no so‘zning leksik ma’nosini o‘zgartirmaydi, leksik ma’noga qo‘shimcha tarzda ma’no orttirish, so‘zni so‘zga, gapni gapga bog‘lash, biriktirish vazifasini bajaradi hamda maxsus vositalar (masalan, qo‘shimchalar) orqali ifodalanadi. Grammatik ma’no va grammatik shakl (so‘z shakli) deganda, mustaqil so‘zlargina nazarda tutiladi”.

Grammatik ma’no quyidagicha ifodalanadi:

– o‘zak (negiz)ga grammatik ma’no bildiruvchi qo‘shimcha qo‘shish bilan: kitob-**im**, kitob-**ni**, o‘qidi-**ng**, yaxshi-**roq;**

– yordamchi so‘zlar bilan: siz **uchun,** radio **orqali**, keldi-**yu** gapirmadi;

– so‘zlarni takrorlash bilan: **burro-burro** gapirdi, **katta-katta** qurilishlar.

So‘zlar leksik-semantik ma’nosi, grammatik belgilariga ko‘ra guruhlarga bo‘linadi. Ular **so‘z turkumlari**dir.

O‘qituvchi o‘quvchilarga so‘z turkumlari haqida o‘rganilgan bilimlarni takrorlash va tekshirish uchun **lug‘at** diktanti yozdirishi, berilgan matn ustida ishlash, so‘z turkumlarini ajratish, guruhlash, ular bilan SBlar hosil qilish, gap tuzish – MYaBT-4 moduli asosida matn yaratish kabi o‘quv topshiriqlarini berishlari mumkin.

LUG‘AT USTIDA ISHLASH

Ona tili o‘qitishning asosiy maqsadlaridan biri o‘quvchilarga ona tilidagi so‘zning ma’no va mohiyatini o‘rgatishdan, so‘zni his etishga yo‘llashdan iborat. Bunda so‘z ma’nolarini o‘zlashtirish, uni nutqda to‘g‘ri va o‘rinli qo‘llash malakasining hosil qilinishi alohida o‘rin tutadi. Buning uchun ona tili darslarida lug‘at ustida

ishlashga alohida e'tibor beriladi. Lug'at ustida ishlash ona tili darslaridagi oddiy mashg'ulot emas. Mazkur jarayonda:

– bolalarning aqliy va nutqiy jihatdan rivojlanishi ko'zda tutiladi;

– dasturda belgilangan ilmiy-nazariy hamda metodik vazifalar bajariladi;

– o'quvchilarning aqliy, axloqiy-ma'naviy, badiiy-estetik tarbiyasi amalga oshiriladi;

– ularning ona tili zamiriga yashiringan sir-u sinoatlar, fayz-u go'zalliklarni ilg'ab olishiga imkon beriladi.

Shuning uchun ham lug'at ustidagi ish oddiy va tasodifiy mashg'ulotlar bo'lib qolmasligi, balki muntazam va qat"iy rejaga tayanadigan, uzoq va oliy maqsadlarga xizmat qiladigan, uzluksiz sistema tarzida amalga oshishi kerak.

Lug'at ustida ishlaganda har bir so'zning amaliy jihatlariga, amaliy ahamiyatiga alohida e'tibor berish zarur bo'ladi. Har bir so'zning o'quvchi shaxsining dunyoni bilish va o'zlashtirishdagi, uning nutqiy faoliyatidagi muayyan bir xizmatlari bo'lishini ta'minlash shart. Masalan, **"elig"** degan so'zning qadimda turkiy xalqlar tilida mamlakat hukmdori ma'nosida qo'llangani, uning oddiy so'zlashuv tilida ham, o'z davridagi adabiy tilda ham faol iste'molda bo'lganligini bilish o'quvchiga faqat ona tili darslari uchun emas, balki tarix, adabiyot fanlaridagi tegishli termin va tushunchalar mohiyatini o'zlashtirishlari uchun ham amaliy jihatdan kerak bo'ladi.

So'zlarni tanlashda ularning qo'llanish darajasi ham e'tiborda turishi maqsadga muvofiqdir. Ayniqsa, kam qo'llanadigan, o'quvchining amaliy faoliyatida deyarli qo'llanmaydigan so'z emas, balki uning amaliyotida tez-tez uchrab turadigan so'zlarga ko'proq murojaat qilish o'quvchi nutqiy faoliyatining ravonlashishiga, boyishiga, bu jarayonning tasodifiy kamchiliklardan xoli bo'lishiga kafolat bo'ladi.

Albatta, bu jarayonda talabalarning "yuk ko'tarish qobiliyatlari" hech qachon nazardan chetda qolmasligi kerak. Buning uchun faqat ona tili ta'limidagi uzviylik va uzluksizlik kifoya qilmaydi,

balki imkoniyat doirasida boshqa fanlar bilan aloqadorlik nazarda tutilgani ham ishning yutug‘iga poydevor bo‘la oladi.

Har bir matn, tushuncha, termin ustida ishlashdan tashqari, o‘quvchilarga turli-tuman lug‘atlardan foydalanishni o‘rgatish ham sistemali tarzda yo‘lga qo‘yilishiga erishish muhim. O‘quvchilar o‘zlashtirishi lozim bo‘lgan so‘zlarning umumiy miqdori va hajmi belgilangan bo‘lishi, buning uchun lug‘atgacha minimumdan tegishli so‘zlarning alfavitli sistemasi ishlab chiqilishi ish muvaffaqyatini ta’minlaydigan dastlabki omillardir. O‘quvchilar uzviylik va uzluksizlik prinsiplari asosida sinonimlar lug‘ati, antonimlar lug‘ati, o‘zbek tilining izohli lug‘ati bilan tanishtirilib borilishi kerak. Tilshunoslikning, ona tilining turli bo‘limlarini o‘rganishda bu ishning o‘ziga xos imkoniyatlaridan foydalanish o‘rinli bo‘ladi. Bu jarayondagi eng muhim bosqich esa **so‘z ma’nolarini o‘zlashtirish** bilan aloqador.

So‘z ma’nolari ustidagi ish murakkab va qiyindir. Bolalarda yangi, ayniqsa, ma’nosi xiraroq so‘zlarga alohida va jiddiy e’tibor qaratish hissini tarbiyalashga erishish oson kechmaydi. Ammo muntazam va barqaror mashqlar sistemasi bu vazifani bajarishni osonlashtiradi. Shunga ko‘ra har doim matn ustida ishlaganda yangi so‘zlarga va so‘zlarning yangi ma’nolarda qo‘llanganiga e’tiborni tortish, o‘quvchilarning bu sohadagi ko‘nikma malakalarining shakllanishi va takomillashishiga imkon beradi. Buning uchun amaliyotda qo‘llanadigan ayrim shakl va usullarni eslatish mumkin:

1. Yangi so‘zning ma’nosini izohli lug‘at vositasida oydinlashtirish.
2. Berilgan so‘zning ma’nodoshlarini topish.
3. Matndagi so‘zning ma’nosiga zid bo‘lgan boshqa so‘zlarni keltirish.
4. So‘z yasalishiga oid tahlilni amalga oshirish.
5. So‘zning kelib chiqishiga oid tahlil bilan shug‘ullanish, ya’ni so‘zning etimologiyasini aniqlash.
6. So‘zning o‘z va ko‘chma ma’nolarini, ular orasidagi bog‘lanishlarni aniqlash.

7. So‘z ma’nosini izohlash va imkoniyatga qarab, boshqa tillarga tarjima qilish.

LUG‘AT DIKTANTI

Uy, to‘y, tosh, chaqmoq, momaqaldiroq, daraxt, majlis, odob, azob, do‘stlik, kitob, ishchi, go‘zal, kichik, shirin, bilimli, oq, o‘q, yoz, chop, kel, o‘yla, ishladi, uxladi, suhbatlashdi, so‘zladi.

Diktant yozib bo‘lingach, o‘quvchilar har bir so‘zning lug‘aviy ma’nosini sharhlashlari va uning qaysi so‘z turkumlariga qarashli ekanligini aytishlari lozim bo‘ladi.

1-topshiriq. So‘zlarning lug‘aviy ma’nosini sharhlang, qaysi so‘z turkumiga qarashli ekanligini aniqlang.

1. Uy – odamlar yashashi uchun mo‘ljallangan deraza, eshik, tomi bor bino; uy – nima? so‘rog‘iga javob bo‘ladi, ot so‘z turkumiga kiradi.

2. To‘y – bazm, nikoh to‘yi, beshik to‘yi, xatna to‘yi, oltin to‘y kabi tantanali marosim; to‘y nima? so‘rog‘iga javob bo‘ladi, ot so‘z turkumiga kiradi.

3. Ishchi – biror foydali mehnat bilan shug‘ullanuvchi shaxs; kim? so‘rog‘iga javob bo‘ladi, ot.

4. Go‘zal – belgi-xususiyatni anglatadi, ma’nodoshlari: chiroyli, ko‘rkam, jozibali; qanday? so‘rog‘iga javob bo‘ladi, sifat.

5. O‘qidi, ishladi – tugallangan harakat ma’nosini bildiradi: qiziqib o‘qidi, tinmasdan ishladi, fe’l.

2-topshiriq. Mazkur so‘zlar bilan so‘z birikmalari hosil qiling, gaplar tuzing. Kim? nima? qanday? nima qildi? nima qiladi? so‘roqlariga javob bo‘lgan so‘zlarning tagiga chizing. Ularning qanday so‘z turkumiga qarashli ekanligini aytib bering.

3-topshiriq. Gaplardan ot, sifat, fe’l turkumlariga oid so‘zlarni ajratib guruhlang.

Shu tariqa, lug‘at diktanti tarkibidagi so‘zlar og‘zaki sharhlansa, o‘quvchilarda:

– mantiqiy tafakkur doirasi kengayadi va rivojlanadi;

– fikr ifodalash ko‘nikmasi shakllanadi va rivojlanadi;

– nutqda so‘z qo‘llash malakasi shakllanadi;

– so‘z turkumlari yuzasidan egallangan bilimlar aniqlanadi, umumlashtiriladi, mustahkamlanadi.

SO‘Z TURKUMLARINI O‘RGANISH

So‘zlarning muayyan til doirasidagi umumiy grammatik ma’nolari hamda o‘ziga xos xususiyatlariga ko‘ra ma’lum guruhlarga ajratilishi so‘z turkumlari deb yuritiladi (qarang: 8-jadval “So‘z turkumlari”).

1. Mustaqil so‘z turkumlarini o‘rganish

mustaqil so‘z turkumlari lug‘aviy ma’noga ega bo‘lib, gapda muayyan sintaktik vazifa bajaradigan o‘ziga xos so‘roqlarga javob bo‘ladigan so‘zlardir. Ularga ot, sifat, son, fe’l, ravish, olmosh va taqlid so‘zlar kiritiladi.

OT SO‘Z TURKUMINI O‘RGANISH

Ot so‘z turkumiga mansub so‘zlarni to‘g‘ri talaffuz qilish, to‘g‘ri yozish, lug‘aviy ma’nolarini bilish hamda nutqda to‘g‘ri va o‘z o‘rnida qo‘llay olishni o‘rgatish mazkur mavzuning asosiy maqsadi bo‘lishi lozim.

Otlarning lug‘aviy ma’nolari, ularda uyadoshlik paradigmatikasi (guruhlash, turkumlash, qatorni davom ettirish) ustida ishlash “Umumiy o‘rta ta’lim davlat ta’lim standartlari” talablariga ko‘ra talabaning kommunikativ savodxonligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Otlarda uyadoshlik hodisalarini o‘rganish – talaba so‘z boyligini oshirishning asosiy shartidir. Chunonchi, **shaxs, kasb-kor, o‘simlik, hayvon, idish-tovoq, taom, olam, parranda...** nomlarini guruhlarga ajratish, uyadoshlarini topib yozish mashqlari shular jumlasiga kiradi.

Berilgan daraxt va o‘simliklar nomlari: chinor, terak, tol; olma, olcha, bodom; kashnich, shivit, rayhon; ra’no, nargiz, gunafsha kabilarni guruhlarga ajratish va uyalarni davom ettirish kabi topshiriqlar talabalarning **tabiiyot** fanidan olgan bilimlarini mustahkamlaydi, so‘zlarni qayta esga olishga, nutqda to‘g‘ri va o‘z

o‘rnida qo‘llashga o‘rgatadi.

Ot so‘z turkumi haqida o‘rganilgan bilimlarni mustahkamlash, ularni uslubiyat bilan bog‘lab rivojlantirish uchun turli mavzulardagi ma’rifiy matnlardan foydalansa bo‘ladi.

MORFOLOGIK TAHLIL NAMUNASI

1-topshiriq. “Diyorimizni” so‘zini morfologik tahlil qiling.

1. Diyorimizni – ot, turdosh ot, aniq, sodda, tub, I shaxs ko‘plikda, tushum kelishigida.

2-topshiriq. Birinchi topshiriqda berilgan so‘zning lug‘aviy ma’nosini sharhlash: so‘z ma’nodoshlari (diyor-yurt, vatan, o‘lka, viloyat, manzil); uyadoshlari (diyor, viloyat, jumhuriyat, shahar, tuman, mahalla, ko‘cha, guzar, manzil, qishloq, ovul) hamda zid ma’noli (ona diyor - xorij; ona-yurt – begona yurt...) so‘zlar topilib, ular ishtirokida gaplar tuziladi:

Ona diyorimizga kelayotgan xorijiy mehmonlarning keti uzilmayapti.

Mustaqil ish

1.Topshiriq. MYaBT – 4 moduli asosida matn yarating: (jadvalga qarang: 34-bet)

1-ish. Ma’nodosh so‘zlarga yasovchi qo‘shimchalar qo‘shib, yasama otlar hosil qilish: Yurt + dosh, vatan + parvar, o‘lka + shunos, manzil + goh, Sho‘r + qishloq, shahar + lik, mahalla + dosh, yurt + chilik, el + chilik...

2-ish. Tuzilgan yasama so‘zlardan so‘z birikmalari hosil qling: bizning mahallamiz, tug‘ilgan manzilim, ona-yurt sarhadlari, vatanim chegarasi, mamlakat ichkarisi, ona-diyor ko‘rinishi...

3-ish. Tuzilgan so‘z birikmalari ishtirokida gaplar qurish:

1. Bu yil paxta terimiga shaharlik yurtdoshlarimiz ham faol qatnashishdi.

2. mustaqil respublikamiz taraqqiyotini ijodiy barkamol farzandlar belgilaydi.

3.Yaylovlari ipak, barqut onayurtim sarhadlari...

4-ish. Qurilgan gaplardan eng ma’qulini tanlab, shu mavzuda

matn yarating. Matnda ishtirok etgan otlarni ajratib, ma'no farqlariga ko'ra guruhlang.

Namuna: *Mening jahonda tengi yo'q ona diyorim, bag'rikeng, mehmonnavoz , ko'ngli oq , yurtdoshlarim...*

(Matnni davom ettiring va xulosa qiling).

Topshiriqlarni bajarish natijasida egallangan bilimlar nazorat qilinadi; so'zning shakli, qurilishi, ko'rinishi tavsiflanadi. Leksik tahlil esa, talaba nutq boyligini oshirish, og'zaki va yozma nutqda so'z tanlash, uni o'rinli qo'llash malakalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan ona tili mashg'ulotlarida "So'zning umumiy tahlili" nomli jadvaldan foydalanish yaxshi samara beradi.

Bunda barcha tahlil turlari o'zaro aloqadorlikda o'rganilishi maqsadga muvofiqdir.

ANIQ VA MAVHUM OTLARNI O'RGANISH

Talabalar nutqini otlar bilan boyitishda so'zlarni aniq va mavhumlarga ajratish, istagan matndan ushlash, ko'rish, o'lchash mumkin bo'lgan otlarning aniqligi yoki, aksincha, mavhumligi asosida ikki guruhga bo'lish, ularni tub va yasamalarga ajratish kabi ijodiy-amaliy ishlarni bajarish so'z boyligini oshirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Aniq otlar	**Mavhum otlar**
Ushlash, ko'rish, o'lchash mumkin bo'lgan narsa – buyum, shaxs nomlari; Mahsulot, suv, bino; tikuvchi, g'azalxon, sinfdosh, bog'bon; qatlama.	**Ushlash, ko'rish, o'lchash mumkin bo'lmagan narsa-buyum nomlari; Tuyg'u, sevgi, qalb; yaxshilik, tikuvchilik, qo'rquv, aqllilik, quvonch.**

Guruhlarni mustaqil davom ettirish, aniq otlardan mavhum otlar hosil qilish (bola – bolalik, sho'x – sho'xlik, loy – loygarchilik) kabi amaliy ishlarni bajarish o'quvchilar so'z boyligini oshirishga xizmat qiladi. So'z boyligini oshirish esa nutqiy

malakani shakllantirish bilan qo‘shib, o‘zaro aloqadorlikda olib borilmog‘i maqsadga muvofiqdir.

ATOQLI VA TURDOSH OTLAR

Atoqli va turdosh otlar mavzusi o‘rganilganda, ular ifodalab keladigan shaxs nomlari, kasb-hunar, o‘rin-joy, qurol-vosita, qarindoshlik otlari kabi ma’no guruhlari ustida ish olib borishga to‘g‘ri keladi.

Bu guruhlar (uyalar)ning, chunonchi, kasb-hunar otlarini, tarbiyachilik, shifokorlik, dehqonchilik, hunarmandchilik va shu kabilarning uyadoshlari ustida to‘xtalish juda foydali.

O‘quvchilarga berilgan matnlardan shaxs otlarini ajratish, tub va yasamalarini aniqlash, ularga ma’nodosh va uyadosh so‘zlar tanlash, qo‘shimchalar (-chi, -u, -vchi, -dosh, -kor, -gar, -shunos kabi) yordamida shaxs otlari yasash, juft shaxs otlari (metodist – o‘qituvchi, terapevt – shifokor, muhandis – texnolog kabi) tuzish, ularning imlosini o‘rganish kabi ijodiy-amaliy topshiriqlar ustida ishlash yaxshi samara beradi.

Kasb-hunar, o‘rin-joy, qurol-vosita otlari ustida ishlashda ham yuqoridagi usullardan foydalanish mumkin.

Atoqli otlar ustida ishlashda qo‘yidagi ma’no guruhlari ustida to‘xtalish maqsadga muvofiq:

– shaxs nomi, familiyasi, otasining ismi, taxallusi, laqabini ifodalovchi otlar: Shohida, Shahzod, Xo‘jaev, Yashin, Sakson ota;

– jug‘rofiy nomlar: O‘zbekiston, Samarqand, Pomir, Sirdaryo, Orol, Balxash;

– tashkilot, korxona, muassasa nomlari: Vazirlar Mahkamasi, “Bahor” ansambli, Navoiy teatri, “Adabiyot” muzeyi, “Kamolot” jamg‘armasi;

– sayyora va yulduzlar nomi: yer, Quyosh, Mars, Mushtariy, Zuhra, Hulkar, Yupiter, Venera;

– tarixiy hodisalar, gazeta, jurnal, asar, ilmiy muassasalar: mustaqillik kuni, “O‘zbekiston ovozi” gazetasi, O‘zbekiston Milliy universiteti;

– hayvonlarga maxsus qo‘yilgan nomlar: G‘irko‘k, Boychibor, Qoplon, Mosh, Govmish, Targ‘il;

– “belgi nomi+turdosh ot” qolipli joy nomlari: Yangiyo‘l, Yangiobod, Oqtepa;

– “belgi nomi+atoqli ot” qolipli jug‘rofiy nomlar: Markaziy Osiyo, Janubiy Koreya, Shimoliy Qozog‘iston.

Qisqartma so‘zlar orasida ham atoqli otlar ko‘p uchraydi. Ularning to‘liq nomlari bilan (yoki aksincha) almashtirish (BAR – Birlashgan Arab Respublikasi, O‘zMU – O‘zbekiston Milliy universiteti), qisqartma so‘zlar lug‘ati tuzish, ularni sharhlash nutqiy mahoratning shakllanishida, talabalarning muomala-muloqot madaniyatini egallashlarida ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Mazkur mavzuni o‘rganish jarayonida ijodiy-amaliy ishlar (MYaBT-4 ustida ishlash)ni imlo bilan bog‘lab olib borish masalalariga ko‘proq ahamiyat berish foydalidir.

TURDOSH OTLAR VA ULARNING IMLOSI

Hozirgi o‘zbek adabiy tilida otlarning asosiy qismini turdosh otlar tashkil qiladi. Ular bir turdagi predmetlarni boshqa turdan ajratish uchun xizmat qiladi: *talaba, kaptar, daraxt, o‘simlik* ...

Turdosh otlar ifodalagan ma’nosiga ko‘ra shaxs, narsa-buyum, kasb-hunar, o‘rin-joy, qurol-vosita otlari kabilarni bildiradi. Bu guruhlar yana bir necha uyadoshlarga bo‘linadi. Masalan: shaxs otlarining o‘qituvchi, shifokor, muxandis, hunarmand, dehqon, bog‘bon, cho‘pon kabi umumiste’mol so‘zlarining uyadoshlari; **shifokor**-terapevt, kardiolog, urolog, endokrinolog, genekolog, venerolog... kabi uyadoshlari mavjud.

Ona tili mashg‘ulotlarida turdosh otning ma’no guruhlari ustida ishlashda mazkur uyalarning har biri ustida to‘xtalishga to‘g‘ri keladi.

Berilgan matn bo‘yicha talabalar nutqini shaxs otlari bilan boyitish yuzasidan topshiriqlar berish:

– shaxs otlarini ajratish, tub va yasamaligiga ko‘ra guruhlash;

– ajratilgan so‘zlarga ma’nodosh va uyadosh so‘zlar tanlab, guruhlarni kengaytirish;

– *chi, -uvchi (-vchi), -dosh, -xon, -kor, -gar, -shunos* kabi so‘z yasovchi qo‘shimchalar yordamida shaxs otlari hosil qilish;

juft shaxs otlari (*metodist – olim, metodist – o‘qituvchi, muxandis – texnolog*) ishtirokida esa so‘z birikmalari va gaplar hosil qilish kabi amaliy-ijodiy topshiriqlarni bajarish maqsadga muvofiq.

Otning boshqa ma’no guruhlari ustida ishlashda ham shunday ish usullaridan foydalanish mumkin.

OTLARDA SON

Otlarning morfologik belgilaridan biri birlik va ko‘plikda qo‘llanishi sanaladi. Boshlang‘ich sinflarda olingan bilimlarga suyanib, o‘tilganlarni takrorlash va mustahkamlash uchun quyidagi savollardan foydalanish mumkin:

– otlarning morfologik belgilarini sanang.

– faqat birlikda qo‘llanadigan otlar qaysilar?

– ko‘plikdagi otlar qaysi qo‘shimchalar bilan hosil qilinadi?..

O‘quvchilar savollarga to‘liq javob beradilar, keyin berilgan nazmiy matndagi otlarni aniqlaydilar:

Go‘zal dunyo, baxmal bog‘lar, ulug‘ shaharlar,
Zo‘r gigantlar, shu kengliklar, shu oliy bino,
Sho‘x to‘lqnli, tiniq suvli, katta daryolar,
Ulug‘ Vatan – bari mening qanot ostimda.

(G‘. G‘ulom)

O‘quvchilar matndagi *dunyo, bog‘lar, shaharlar, gigantlar, kengliklar, Vatan, qanot* kabi so‘zlarning birlik va ko‘plikda kelganligini, *dunyo, Vatan, qanot* kabi so‘zlar ko‘plik qo‘shimchasi olganda, anglatadigan xilma-xil ma’nolarni sharhlaydilar. Bunda bolalarning – **lar** shakl yasovchi qo‘shimchali otlarning ma’nolari haqidagi bilimlarini kengaytirish ko‘zda tutiladi:

– hurmat (*onamlar, buvimlar, bobomlar...*);

– noaniqlik, kuchaytirish, takror, taxmin (yoz oylari, kuz kunlari...);

– kinoya, piching (*endi xursandmilar, durustlar-ku...*);

– narsa – buyum navi (*sutlar, tuzlar, yog'lar...*);
– jamlik (*mirzacho'llar, sanamlar...*);
– ta'kid (*quvonchlari cheksiz, yuzlari qizidi...*) kabi so'z ma'nolarini ifodalash singari uslubiy xususiyatlari bilan ham ajralib turishlarini bilib oladilar.

Ko'plik qo'shimchasi – lar bilan kelgan so'zlarni qiyoslash orqali ko'plik yoki hurmat, kuchaytirish yoki ta'kidlash kabi ma'nolar anglatishini turli tipdagi mashqlar vositasida, so'z birikmasi, gap, MYaBT-4 sistemasi bilan ishlash, matn yaratish va undan ta'kid, jamlik ma'nolari berilgan so'zlarni ajratish hamda sharhlash o'quvchi bilimini mustahkamlaydi, og'zaki nutq malakasini shakllantiradi.

OTLARDA EGALIK QO'SHIMCHASI

Umumiy o'rta ta'lim maktablari ona tili ta'limi jarayonida otlarning egalik qo'shimchalari bilan qo'llanishi, narsa-buyumning uch shaxsdan biriga tegishli ekanini bildirishi, yozilishi, qo'shimcha qo'shilganda otlarning o'zak-negizida tovush o'zgarishi (*tilak-tilagi, qirg'oq – qirg'og'i...*), ikkinchi bo'g'indagi **a, i** yoki **u** tushib qolishi (shahar-shahrim, qorin-qorni, burun-burni...) hodisalari haqidagi bilimlar mashqlar yordamida mustahkamlanadi.

Obro', mavqe kabi so'zlarga egalik qo'shimchalari (obro'im, mavqeing...) qo'shilgach, javoblar umumlashtiriladi va xulosalanadi; egalik qo'shimchalari narsa-buyumlarni uch shaxsdan biriga tegishli ekanini bildiradi: ular oxiri unli bilan tugagan so'zlarga **–m, -ng, -si**; ko'plikda **-miz, -ngiz, -lari** shaklida; undosh bilan tugagan so'zlarga **-im, -ing, -i,** ko'plikda **–imiz, -ingiz, -lari** shaklida; *tole, obro', manba* kabi so'zlarda esa oxiri unli bilan tugagan bo'lsa-da, **-im, -ing, -i, -imiz, -ingiz, -lari** tarzida qo'shilib yozilishi amaliy mashg'ulotlar orqali mustahkamlanadi.

Egalik qo'shimchasini olgan ot, qaratqich kelishigidagi ot yoki otlashgan so'z olmoshga qarashli ekani anglashiladi: asarning mazmuni, yaxshining sharofati, bizning quvonchimiz...

Amaliy mashg‘ulot davomida **k** va **q** bilan tugagan *tuk, tok, xalq* kabi bir bo‘g‘inli, *ishtirok, ittifoq* kabi ko‘p bo‘g’inli otlarga egalik qo‘shimchasi qo‘shilganda oxirgi undosh aslicha yozilishi, tovush o‘zgarmasligi holatlari ham eslatib o‘tiladi.

Kelishik qo‘shimchalari. Mazkur mavzuni o‘rganishda ta’limning quyi bosqichlarida o‘rganilgan kelishik qo‘shimchalari va ularning imlosi haqidagi ma’lumotlarni xotiraga olish va qo‘shimcha topshiriqli ijodiy diktant o‘tkazish maqsadga muvofiqdir.

Ijodiy ish. *Gulchehra, kitob, Abdulla Qodiriy, roman; Zulxumor, ko‘rdi; kutubxona, bordi; o‘qituvchi, so‘radi...* so‘zlarini kelishik qo‘shimchalari yordamida o‘zaro bog‘lab so‘z birikmalari hosil qiling.

Qaratqich kelishigi qo‘shimchasi – **ning** gapda asosan aniqlovchi vazifasidagi otlarga qo‘shilib kelishi, qolgan kelishik qo‘shimchalari esa **(-ni, -ga, -da, -dan)** ko‘proq to‘ldiruvchi vazifasini bajaruvchi otlarga qo‘shib ishlatilishi alohida ta’kidlab o‘tiladi.

Kelishik qo‘shimchalarini ko‘makchilar bilan almashtirish (ukam**ga** oldim – ukam **uchun** oldim) holatlari nutq uchun muhim til me’yorlaridan ekanligini eslatib o‘tish ham juda muhim.

Berilgan so‘zlar ishtirokida so‘z birikmalari (ma’nodosh ko‘makchili birikmalar ham) hosil qilish, ergash va bosh so‘zlarni bir-biriga bog‘laydigan qo‘shimcha (ko‘makchi)larni aniqlash, mazkur birikmalarni qatnashtirib gap qurish yoki matn yaratish darsni DTS talablariga mos tashkil qilish borasida qo‘yilgan ilk qadamdir.

Kelishik qo‘shimchalarining ishlatilishi va talaffuziga oid bilimlarni mustahkamlash o‘quvchi kommunikativ savodxonligini, nutqiy madaniyatini ta’minlaydi, so‘zni to‘g‘ri va o‘z o‘rnida ishlatish yuzasidan ko‘nikma malakalar hosil qiladi.

Morfologiyani o‘rganishda so‘z tarkibi, o‘zak (negiz), so‘zlarning yasalishi, so‘z turkumlari haqida olingan ma’lumotlar mustahkamlanadi, ularni sistemali va izchil o‘rganish boshlanadi.

Hozirgi o‘zbek orfografiyasidagi qoidalarning ko‘pchiligi morfologik prinsipga asoslangan. Shuning uchun o‘quvchi morfologik hodisalarni o‘rganishda ularning imlosi, lug‘aviy ma’no guruhlari hamda yasalishiga alohida ahamiyat berishi zarur.

Otlarning yasalishi mavzui ustida ishlash (ilovaga qarang)

So‘zlarning grammatik xususiyatlariga ko‘ra ma’noli qismlarga bo‘linishi talabalarning so‘z tarkibini o‘rganishi va imlo qoidalarini to‘la egallashiga yordam beradi.

Otning morfologik tuzilishini yaxshi bilmagan talaba so‘z turkumlari mohiyatini ham anglayolmaydi; orfografiyadagi morfologik prinsip bo‘yicha yoziladigan so‘zlarning imlosini ham puxta egallay olmaydi.

O‘zbek tilida o‘zak va negizlarga so‘z yasovchi qo‘shimchalar qo‘shilganda (ong+la – ang+la, tara+q – tar+oq, o‘qi+v – o‘q+uv ...) **o – a, a – o, i –u** ga almashib, tovush o‘zgaradi, so‘zlar bir turkumdan ikkinchi bir so‘z turkumiga o‘tadi: ong (ot) +-la (fe’l yasovchi qo‘shimcha) – angla – fe’l, ya’ni ot fe’lga aylanadi. – *og‘iz – og`zi, mag‘iz – mag`zi, burun – burni* kabi egalik qo‘shimchalari qo‘shilganda bo‘g’indagi unli tovush tushadi.

So‘z tarkibini aniqlashda amaliy-ijodiy mashqlardan foydalanish maqsadga muvofiq.

1. Quyidagi so‘zlarning tarkibini aniqlang. Shakldosh o‘zaklarni ajratib, izohlang.

O‘q – o‘quv, o‘quv**chi**, o‘qituvchi; ish – ish**chi**, ish**chan**, ish**li**; **maza** – **maza**li, **maza**siz, be**maza**; tinch – tinch**lik**, no**tinch**, bog‘ – bog‘**bon**, bog‘**lam**, bog‘lovchi, bog‘**dor**, bog‘lama.

2. O‘zakdosh, shakldosh so‘zlarni ajrating. Yasovchi qo‘shimchalarning o‘zakka qo‘shilib yangi ma’nodagi so‘z hosil qilganligini sharhlang.

Namuna: o‘q – fe’l; talaba, o‘qituvchi – ot, shaxs oti; o‘qituvchilik – kasb oti; bog‘ – mevali daraxtlar ekilgan joy, bog‘bon – bog‘ni parvarish qiluvchi shaxs oti, bog‘dorchilik – bog‘ ishlarini yurituvchi soha nomi...

Berilgan so‘zlardan o‘zakdosh va qo‘shimchadosh so‘z qatorlari hosil qiling. (Paxtakor, lolazor, suvoqchi, bilim, zargar, do‘stlik ...)

O‘zakdoshlar	**Qo‘shimchadoshlar**
paxtakor (shaxs oti)	ish**chi** (shaxs oti)

paxtazor (joy oti)	suv**chi** (shaxs oti)
paxtachilik (kasb oti)	zar**do'z** (shaxs oti)
paxtasiz (sifat)	mahsi**do'z** (shaxs oti)
paxtali (sifat)	bog'**bon** (shaxs oti)
paxtadek (ravish)	saroy**bon** (shaxs oti)

– O'zakdosh va qo'shimchadosh otlar yordamida so'z birikmalari hosil qiling va gaplar tuzing.

Ma'lum bir kasb-hunarga oid so'zlarning uyadoshlarini topish, berilgan matndagi ma'nodoshlarni topib, ularning ma'no nozikliklarini farqlash, tuyuqlardagi shakldosh so'zlarning ma'nolarini aniqlash ular ishtirokida gaplar tuzish va matn yaratish, o'quvchini mustaqil va ijodiy fikrlash, tafakkur doirasini kengaytirish, o'z fikrini ifodalash jarayonida til imkoniyatlaridan unumli foydalanish usul va vositalarini o'rganishga yordam beradi.

OTLARNING TUZILISHI VA IMLOSI USTIDA ISHLASH

Yozma nutqda o'quvchilar qo'shma otlar va ularning imlosi masalasida ko'p qiynaladilar. Shuning uchun ona tili mashg'ulotlarida so'z birikmalaridan qo'shma joy nomlari hosil qilish va, aksincha, qo'shma so'zlarni so'z birikmalariga aylantirish, ular yordamida tegishli gaplar tuzish, o'quv mashqlarini bajarish, so'zlarni nuqsonsiz yozishda yaxshi samara beradi:

So'z birikmasi	Qo'shma ot
issiq ko'l	Issiqko'l
yangi yer	Yangier
yangi yo'l	Yangiyo'l
katta qo'rg'on	Kattaqo'rg'on
oq qush	Oqqush
kuygan yor	Kuyganyor
Qo'shma ot	So'z birikmasi
Toshko'prik	tosh ko'prik

Qumqishloq	qumli qshloq
Oqdaryo	oq daryo
Ko‘korol	ko‘k orol
Mingbuloq	ming buloq

Jadvalda berilgan qo‘shma joy nomlari “ot + ot”, “sifat + ot”, “ot + fe’l”, “sifatdosh + fe’l” qoliplari asosidayasalganligi vao‘zbek tilidabunday qolipli so‘zlar ko‘p uchrashini anglash ham muhim.

O‘quvchilarning mavzu yuzasidan egallangan bilimlarni mustahkamlashlari uchun turli **topshiriqli tarqatma**lardan (TT) foydalanish mumkin:

TT-1 Birinchi qismi **oq, qora, yuqori, o‘rta, quyi so‘zlaridan hosil bo‘lgan qo‘shma otli joy nomlariga misollar keltiring.**

TT-2 Ikkinchi qismi **daryo, soy, ko‘l, dengiz** so‘zlari bilan tuzilgan qo‘shma joy nomlariga misollar topib yozing.

TT-3 *So‘zlarning yozilishiga qarab ma’nosini ayting. Bosh va kichik harflarda, ajratib va qo‘shib yozilish sabablarini tushuntiring.*

Darsdan tashqari vaqtlarda o‘tkaziladigan turli kechalarda, to‘garak mashg‘ulotlarida joy nomlarini o‘rganish, ular ishtirokida tasviriy matnlar yaratish orqali talabalar ijodiy tafakkurini o‘stirish mumkin. Bunda badiiy tasviriy vositalar, adabiyot va san“at namunalari (badiiy kitob, surat, kino va videofilm)ga murojaat etish yaxshi samara beradi.

JUFT OTLAR VA ULARNING IMLOSI

Juft otlar va ularning yasalishi mavzuini o‘rganish jarayonida quyidagi amaliy ishlarni bajarish mumkin:

1. *Uy-joy, kuch-quvvat, baxt-saodat* kabi juft ma’nodosh so‘zlardan so‘z birikmalari hosil qilish va gap tuzish;

2. *Ota-ona, amma-xola, og‘iz-burun* kabi juft uyadosh so‘zlardan gap tuzish va matn yaratish;

3. *Kecha-kunduz, achchiq-chuchuk, oq-qora* kabi zid ma’noli so‘zlardan foydalanib, MYaBT – 4 moduli ustida ishlash.

Bug‘doy-mug‘doy, choy-poy, osh-posh kabi birinchi so‘zning ikkinchi qismidagi bosh harfni **p, m** kabi harflar bilan almashtirish natijasida ma’nosi noaniq so‘zlar hosil qilish va ularning ma’nosini sharhlash kabi amaliy ishlarni bajarish o‘quvchi nutqiy malakasini oshirishda muhim omil sanaladi.

Ma’nodosh, uyadosh, zid ma’noli juftliklar orasida ba’zan tire (—) o‘rnida – **u (-yu)** yuklamasi ishlatilishi haqida bolalarga ma’lumot beriladi *(ota-yu ona).*

TAKROR OTLAR USTIDA ISHLASH

Otlarning yasalishi mavzuiga bog‘liq bo‘lgan takror so‘zlar ustida ishlashda talabalar yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan “Otlarning yasalishi” nomli jadvaldan samarali foydalanishlari mumkin:

Umumlashtirish ma’nosi: (do‘st-u yor, oshna og‘ayni, tog‘-u tosh, bola-chaqa)

Aniqlik ma’nosi: **(es-hush, arz-dod...)**

Ish jarayonida takroriy yoki juft so‘zlarning ma’no guruhlarini aniqlashga oid xatoliklar tez-tez uchrab turadi. Jumladan, “etak-etak (paxta)”so‘zi ot bo‘lmaydi. “tun” ham ot bo‘lgani holda, ular juftlashsa, ravishga aylanib ketadi. “Demak, juft so‘zining turkumini komponentari qaysi turkum so‘zi ekanidan kelib chiqib emas, balki juft so‘zdan yaxlitligicha anglashiladigan ma’noga suyanib belgilash lozim. Fe’llarning, sifatlarning juftlashib, otga o‘tishida ham shu talabga amal qilinadi”. («Ўзбек тили грамматикаси. 1 том. Морфология. Тошкент, Фан, 1975, 265-бет.»).

Juft otlarning tasodifan emas, balki ma’lum qonuniyatlar asosida yuzaga kelishini o‘zlashtirish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Ma’lumki, ular quyidagicha hosil bo‘ladi:

1.Ma’nosi yaqin so‘z (ot, fe’l)lar juftlashadi (oyoq-qo‘l, qarindosh-urug“...).

2.Butun va uning qismi ma’nosini anglatuvchi so‘zlar juftlashadi (oy-kun, gap-so‘z...).

3.Sinonimlar juftlashadi (o‘y-orzu, uyat andisha...).

4.Antonimlar juftlashadi (og‘il-qiz, bordi-keldi...).

Xullas, ma'noni kuchaytirish uchun ketma-ket keltirilgan so'zlar takrorga(uslubiy nuqson) kiritilmaydi. Takror so'zlar nutqda ta'kid, ta'na, nasihat kabi qo'shimcha ma'nolarni bildiradi.

QISQARTMA OTLARNING YASALISH USULI VA IMLOSI

Qisqartma so'zlar hosil qilish o'zbek tilida ham so'z yasash usullaridan biri hisoblanadi. AQSh, BMT, TDPU, DTS...

O'quvchilarning qisqartma so'zlar haqida olgan bilimlarini mustahkamlash, takrorlash uchun izohli diktant o'tkazish mumkin.

Topshiriq. Qsqartma so'zlarni yozing, ularni kengaytirib izohlang.

IZOHLI DIKTANT

BAR, DTS, O'zMU, SamDU, BuxDU, TDPU, Toshdavpeduniversitet, filfak. (mustaqil ravishda qsqartma otlarga misollar topish, ular ishtirokida so'z birikmasi hosil qilish va gaplar qurish MYaBT-4 moduli bilan ishlash o'ta foydalidir.)

Izohli diktant uchun qo'shimcha savollar:

1-topshiriq. Qisqartma otlarni o'qib, yasalish holatlarini izohlab bering.

2-topshiriq. Birinchi so'zning bosh qismi, boshqa so'zlarning birinchi harfi va aralash usul bilan hosil qilingan qisqartma otlarga misollar keltiring, o'qilishi va yozilishini tushuntiring.

3-topshiriq. So'zlarning birinchi harfidan yasalgan qisqartma otlarga misol keltiring. Ularning yozilishi va o'qilishini tushuntiring.

4-topshiriq. Qisqartma otlar qatnashgan beshta gap tuzing.

Talabalar izohli diktant tarkibidagi qisqartma otlarning to'la shaklini yozib chiqadilar: BAR – Birlashgan Arab Respublikasi, DTS – Davlat ta'lim standarti, O'zMU – O'zbekiston Milliy universiteti, filfak – filologiya fakulteti ...

Qisqartma otlar orasiga hech qanday tinish belgilari qo'yilmaydi. Agar shartli qisqartma bo'lsa, orada nuqta qo'yiladi: G'. G'ulom, H. O.(Hamid Olimjon) kabi. Qisqartma so'zlar imlo, talaffuz, orfografiya bilan aloqadorlikda o'rganiladi. Ular uslubiyatda takrordan saqlanish,

yozuvda ixcham ko‘rinishi bilan katta amaliy ahamiyat kasb etadi.

“Ot” mavzuini o‘rganishda sathlararo aloqadorlik prinsipiga asoslanib, otli birikmalar tuzish, tavsiya etilgan so‘zlardan foydalanib turli qolipli so‘z birikmalari hosil qilish kabi amaliy ishlar so‘z boyligini oshirish va nutq madaniyatini shakllantirishning muhim omilidir. Ayniqsa, berilgan tobe yoki bosh so‘zga muvofiq keladigan so‘zlar guruhini kengaytirish ham samarali ish usullaridan biri hisoblanadi.

shahrimiz	jamoli, dovrug‘i, muzeylari, xiyobonlari, bozorlari, atrofi, hokimi, qizlari, yigitlari, ayollari, keksalari	charos, chillaki, daroyi, kishmish, husayni, hasayni, sultoni, buvaki, toifi, qirmiska — uzumi

Ba’zan tobe so‘zga ma’nodosh, uyadosh, zid ma’noli so‘zlarni tanlash ham foydalidir.

keng (tor), to‘g‘ri (egri), yorug‘ (qorong‘i), tekis (notekis), serqatnov (kamqatnov), toza (chang)...	ko‘cha	go‘zal (oddiy), chiroyli (xunuk), ko‘rkam (ko‘rimsiz), nozik (polvon), barkamol (nuqsonli), ko‘hlik (pahmoq).... — qiz

Berilgan jadvallar asosida so‘z birikmalari hosil qilish, birikmalar ma’nosini izohlash, qiyoslash, ular ishtirokida gaplar tuzish, matnlar yaratish — so‘z boyligini oshirish va boyitish bilan bir qatorda so‘zlash mahoratini shakllantirish, o‘z fikrini

ixcham, ravon, nutq sharoitiga mos ravishda ifodalash jarayonini tezlashtiradi, til imkoniyatlaridan unumli foydalanish ko'nikmalarini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Sifat so'z turkumini o'rganish (ilovaga qarang)

O'quvchilar so'z boyligini oshirishda sifat so'z turkumining imkoniyatlari cheksiz.

Avvaldan ma'lum bo'lgan rang-tus, maza-ta'm, shaxs, narsa-buyumning xususiyatlari, shakl, hajm, o'lchov bildiruvchi so'zlar, ularning **qanday? qanaqa? qaysi?** so'roqlariga javob bo'lishi, belgining darajasini bildirishi kabilarga suyangan holda sifat ma'nolari ajratiladi.

Talabalarning sifat haqida sistemali va izchil ma'lumot olishi natijasida, so'roqlar so'z turkumlarini farqlash uchun yordamchi vosita ekanligini tushunib yetadilar: Sifat narsa-buyum belgisini ko'rsatuvchi mustaqil so'zgina bo'lib qolmay, gapdagi vazifasiga ko'ra ot, otlashgan so'z, son kabilarning xususiyatlarini aniqlaydi. Nutqning aniqligi, go'zalligi, rang-barangligi, ta'sirchanligi, ravonligi ko'proq shu turkumdagi so'zlarni bilish, ularni to'g'ri, o'rinli qo'llash bilan bog'liq.

Sifatning ma'no guruhlari va darajalarini o'rganish

Sifatlar sistemali tilshunoslik nuqtai nazaridan yetti turdagi ma'no guruhlariga bo'linadi.

Ularni o'rganishda:

– shakl, hajm, o'lchov sifatlari: *katta, baland, keng, chuqur, uzoq, yaqin...;*

– rang-tus sifatlari: *oq, qizil, yashil, ko'k...;*

—belgi-xususiyat sifatlari: *sho'x, og'ir, sodda, mehribon...;*

—holat sifatlari: *issiq, tinch, osuda, uyatchan...;*

– maza-ta'm sifatlari*: achchiq, nordon, taxir...;*

– hid sifatlari: *yoqimli, xushbo'y, badbo'y ...*;

– vaqt sifatlari: *tushki, yozgi, ertagi ...*

kabi ma'no guruhlari ustida alohida to'xtalish, sifatning ma'no guruhlari ustida ishlash, ularning asliy va nisbiyligini aniqlash, ularga ma'nodosh va zid ma'noli so'zlar tanlash, sifatlarning

darajalanish lug‘atini tuzish, mazkur sifat turlariga ma’nodosh, uyadosh va zid ma’noli so‘zlar tanlash, o‘xshatishlar topish, ular ishtirokida so‘z birikmalari hosil qilish, gaplar qurish va matn yaratish kabi amaliy ishlarni doimiy suratda bajarish talaba so‘z boyligini oshirish va so‘zlash mahoratini shakllantirish, nutqiy zahirani boyitishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Sifatlarning ma’noviy guruhlarini o‘rganishda o‘xshatma so‘zlar *(qorday oq, suvday tiniq), si*fat iboralar, ularga zid ma’noli so‘zlar (iboralar) topish, ular orasidagi ma’no nozikligini, mayda farqlarini aniqlash, bir uyaga guruhlash, ro‘yxatni davom ettirish singari mustaqil ish turlaridan foydalanish samarali bo‘ladi. Bunday ishlarni o‘zaro musobaqa yo‘nalishida o‘tkazish mumkin – o‘quvchilar ikki guruhga bo‘linadi: 1-guruh insondagi ijobiy fazilatlarni, 2-guruh shu so‘zlarning zid ma’nolari – salbiy xislatlarni topadilar.

1-guruh: *odobli, aqlli, mehribon, kamtar, tirishqoq, epchil, chaqqon, rostgo‘y, tarbiyali ...*

2-guruh: *odobsiz, aqlsiz, bemehr, manman, yalqov, yolg‘onchi, tarbiyasiz, dangasa, tanbal ...*

Mazkur so‘zlar so‘z birikmalari hosil qilish, gaplar qurish, matnlar yaratishga zamin bo‘ladi. Ushbu ish jarayoni talabalar so‘z boyligini oshiradi, ijodiy tafakkurini kengaytiradi, nutqining sayqallanishiga yordam beradi.

Yangilangan ta’lim mazmuni xususiydan umumiyga qarab borishni, til haqidagi qoidalarni emas, tilning o‘zini, uning lug‘at boyliklarini o‘rganishni nazarda tutmoqda. Ushbu boylikni o‘z nutqida to‘g‘ri va o‘rinli qo‘llash usullarini o‘rganish, mustaqil ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish, fikr mahsulini o‘z iste’dodi, fikr doirasi, tilning ichki imkoniyatlaridan foydalanib, matn yoki she’riy ifoda sifatida yuzaga chiqara olish shu kunning talabidir. Bunday ko‘nikma va malakalarni izchillik bilan rivojlantirish hamda yosh avlodni nutqiy taraqqiyot sari yo‘naltirish DTSning bosh talabidir.

Sifat so‘z turkumini o‘rganishda “ot (sifat, ravish)+fe’l+ar qolipli, “sifat+ot” so‘z qolipli hosilalar *(tinchliksevar, ertapishar, tezpishar, xalqparvar, tezyurar ...)* ustida ishlash o‘quvchilar lug‘atini yangi so‘zlar bilan boyitishda MYaBT-4 modulidan foydalanib, so‘z birikmalari hosil qilish, gap tuzish va matn yaratishga yo‘naltirishda ancha qo‘l keladi.

SIFAT DARAJALARINI O‘RGANISH

Belgi bildirgan so‘zlarning ma’nolari turli xil bo‘ladi. Sifatlar asosan rang – tus, hajm – shakl, maza – ta’m, xil – xususiyat ma’nolarini bildiradi. Lekin narsa-buyum, voqea-hodisalardagi belgilar ortiq yo kamroq bo‘lishi mumkin: *“...O‘zgalarni ayblashdan oldin ularni tushunishga urinib ko‘raylik: bu tanqid qilishga nisbatan* ***foydaliroq, muruvvatliroq,*** *___atrof-muhitga* ***xayrixoh, g‘oyat bardoshli va o‘ta muruvvatli*** *bo‘lishni tarbiyalaydi...”(Deyl Karnegi. “Qanday qilib do‘st orttirish mumkin?”).*

Sifat darajalarini o‘rganishda va o‘rganilgan mavzuni mustahkamlashda berilgan matndagi sifatlarni ajratish, qiyoslash va o‘zaro farqlash, ularning ma’nosini izohlash sifat darajalari yuzasidan egallangan bilimlarni mustahkamlaydi, o‘quvchining nutqiy ko‘nikmalarini shakllantiradi va rivojlantiradi.

Kuchaytirma va ozaytirma sifatlar

Kuchaytirma va ozaytirma sifatlarni o‘rganish, o‘rganilgan mavzuni mustahkamlashda lug‘at diktanti yozish, undagi kuchaytirma va ozaytirma sifatlarni ajratish, ularni o‘zaro qiyoslash, farqlash, ularning shakl va lug‘aviy ma’nosini sharhlash kuchaytirma hamda ozaytirma sifatlar yuzasidan egallangan bilimlarni mustahkamlaydi, fikr ifodalash jarayonida sifatdan foydalanish imkoniyatlarini kengaytiradi, nutq madaniyatini oshiradi.

Amaliy ish. Lug‘at diktanti

Qizil, qizg‘ish, qip-qizil; qora, qoramtir, qop-qora, tim qora; butun, butungina, but-butun; xom, xomroq, g‘irt xom; ho‘l, ho‘lroq, jiqqa ho‘l; dumaloq, dumaloqqina, dum-dumaloq...

O‘quvchilarda og‘zaki nutqni rivojlantirish, mustaqil mulohaza yuritish malakasini hosil qilish uchun kuchaytirma va ozaytirma sifatlar o‘zaro qiyoslanadi, yozilishi hamda ma’nosi izohlanadi.

Lug‘at diktantlar o‘tkazish, lug‘aviy va uslubiy nozikliklarni anglash, kuchaytirma-ozaytirma sifatlarni talabaning og‘zaki va yozma nutqlarida o‘rinli qo‘llash imkoniyatlarini yuzaga chiqaradi, matn yaratish ko‘nikmasini shakllantiradi.

SIFATLARNING YASALISHINI O‘RGANISH

Talabaning belgiga oid bilimlarini shakllantirish va boyitishda yasama sifatlarni ma’no va mazmuniga ko‘ra qiyoslash ta’limiy, mantiqiy va uslubiy jihatdan o‘ziga xos ahamiyatga ega. Bunda sifatning morfologik yoki sintaktik usulda yasalishiga e’tibor qaratish maqsadga muvofiqdir.

1. **Morfologik usul** – ot va fe’l so‘z turkumlariga oid so‘zlarga yasovchi qo‘shimchalar qo‘shish orqali sifatlar yasash;

“ot+sifat yasovchi qo‘shimcha” qolipida: dard**chil**, qalb**aki**, oila**viy**, odam**simon**, ko‘ylak**chan**, gap**don**;

“fe’l+sifat yasovchi qo‘shimcha” qolipida: hor**g‘in**, kuyun**chak**, belan**chak**, erin**choq**, hur**kovich**, top**qir**, bi**lag‘on**, tirish**qoq**, yetu**k** sifatlari yasaladi.

2. **Sintaktik usul** – so‘zga so‘z qo‘shish orqali qo‘shma sifatlar hosil qilinadi. Ular, ko‘pincha, qo‘shib yoziladi.

Qaysi so‘z turkumidan yasalishiga qarab qo‘shma sifatlar 6 turga bo‘lib o‘rganiladi:

1. Sifat+sifat: *olachipor, nimpushti ...;*
2. Sifat+ot: *shirinso‘z, qimmatbaho, qora ko‘z ...;*
3. Ravish+fe’l: *ertapishar, kechpishar ...;*
4. Ot+ot: *shakarpalak, kampirchopon ...;*
5. Ot+fe’l: *molboqar, ertapishar...;*
6. Son+fe’l: *beshotar, birotar...;*

Juft sifatlar ham sintaktik usul bilan – so‘zga so‘z qo‘shish orqali hosil qilinadi. Bunday sifatlar o‘rtasiga chiziqcha quyilib yoziladi:

1.Zid ma'noli sifatlar: *yosh-qari, past-baland, yo'g'on-ingichka, katta-kichik...;*

2. Ma'nosi yaqin sifatlar: *qing'ir-qiyshiq, yakka-dukka..;*

3. Sifat+ohangdosh so'z: *ola-bula, oq- oq , qora-qura..;*

4. Qo'shma va juft sifatlar – *u(-yu) yuklamasi bilan yozilganda, ikki so'z* o'rtasiga chiziqcha quyilmaydi: *oq-u qora, baland-u past, katta-yu kichik* kabi.

Xulosa qilib aytganda, "Sifat so'z turkumi"ni o'rganish, uning ichki ma'no guruhlari ustida ishlash, sifatlar ishtirok etgan so'z birikmalari hosil qilish, unga oid materiallarni semantika va uslubiyat (gap tuzish) bilan o'zaro uyg'unlikda o'rganish, shakldosh va zid ma'noli sifatlar ustida ishlash, nutqiy mahoratni shakllantiruvchi har xil o'yin-topshiriqlardan foydalanish – talabalar so'z boyligini oshirish va nutqiy salohiyatini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega.

SON SO'Z TURKUMINI O'RGANISH (ILOVAGA QARANG)

Son ham sifat kabi otga bog'lanib, shaxs, narsa-buyumlarning miqdorini, tartibini bildiradigan mustaqil ma'noli so'zlardir.

Sonlar **qancha? necha? nechanchi?** kabi so'roqlarga javob bo'lishi, ular harf bilan (bir, ikki, o'n to'rt, uchinchi, beshinchi...) yozilishi yoki arab (5, 10, 100, 1000, 2 -, 3 - va hakoza) va rim raqami (II, V, XIV, XXI) bilan ko'rsatilishini talabalar oldin egallangan bilimlar asosida xotirlaydilar. Shu bilan birga, sonning ichki ma'no guruhlari, qo'shma, juft va takror sonlar, ularning imlosiga oid zarur ma'lumotlarni bilib oladilar.

Sonning ma'no guruhlari

"Son" mavzuini o'rganish jarayonida turli jadvallardan foydalanish yaxshi natija beradi.

O'quvchilar sonlarning ikki guruhga: sanoq va tartib sonlarga ajratilishi, sanoq sonlar o'z navbatida ***taqsim, kasr, chama, dona, jamlovchi son*** kabi turlarga bo'linishi ustida alohida-alohida to'xtalishlari kerak bo'ladi.

Son so‘z turkumining mazkur guruhlarni o‘rganish jarayonida talabalar berilgan o‘quv jadvalini tasnif qiladilar, sanoq son va tartib sonlar o‘rtasidagi o‘xshashlik va farqlarni tushuntirib beradilar. Bu jarayonda talabalar faqat son yuzasidan egallangan bilmlarni mustahkamlab qolmasdan, balki sonlar qo‘llaniladigan og‘zaki nutq madaniyatini ham shakllantiradilar.

Berilgan sonlarga **sanoq so‘zlar** *(o‘nta bola-o‘n nafar bola, yuzta qo‘y-yuz bosh qo‘y, uchta kitob-uch dona kitob, bitta olma-bir tup olma ...)* topish ham lug‘at zaxirasini oshirishning muhim choralaridan biridir.

O‘zbek tilida qadimdan qo‘llangan *lak, tuman, botmon, chaqirim, farsax, tanob, misqol;* baynalmilal: *fut, dyum, funt, mil* kabi so‘zlarning lug‘aviy ma’nosi ustida ishlash; millimetr (ml.), santimetr (sm), sentr (s.), kilogramm (kg), million (mln), milliard (mlrd) kabi so‘zlar ma’nosini sharhlash ham o‘quvchilar lug‘atini zarur tartib va sanoq so‘zlar bilan boyitadi va kengaytiradi.

Sonlarning ko‘chma ma’noda ishlatilishi(*uch, yetti, qirq...*), sonlar ishtirok etgan xalq maqollaridan (*etti o‘lchab bir kes, bir qo‘y ortidan ming qo‘y to‘yadi* kabi) misollar keltirish, ularning ma’nosini sharhlash ham o‘quvchilar so‘z boyligini oshirish, nutqiy taraqqiyotini ta’minlashda o‘ta muhimdir. Sonlarga oid o‘yin-topshiriqlar, sonlarda ma’no ko‘chishi, son mavzuiga oid test topshiriqlari tuzish, berilgan sonlar ishtirokida so‘z birikmalari hosil qilish, gaplar tuzish va matn yaratish o‘quvchilarning son mavzusi yuzasidan egallangan bilim, ko‘nikma va malakalari darajasini yuksaltirish uchun xizmat qiladi.

RAVISH SO‘Z TURKUMINI O‘RGANISH (ILOVAGA QARANG)

Ravish mavzuini o‘rganishda bu so‘z turkumining morfologik jihatdan o‘zgarmasligi, ko‘proq fe’llarga bog‘lanib, harakat, holat, ba’zan belgining belgisini bildiruvchi mustaqil so‘z ekanligi haqida ma’lumot beriladi:

1. Vodiylarni **yayov** kezganda, Bir **ajib** his bor edi menda...

(H.O.). Shahzod bolalar suhbatini **nihoyatda** diqqat bilan eshitdi. U **ko'pgina** shaharlarda bo'ldi. **Yigitchasiga** ishlab, mo'maygina pul topa boshladi. **Ichkarini** ayollar uchun hozirladi.

Ravish kelishiklar bilan turlanmaydi, shaxs – sonda tuslanmaydi, ko'pincha, fe'lga bog'lanib, gapda hol vazifasida keladi. Maxsus so'z yasovchi qo'shimchalarga (**-cha, -ona, -larcha, -lab**) ega, shakl yasovchi qo'shimchalarni qabul qilish ham uning grammatik belgisidir: Yigit**chasiga** ishlab, mo'maygina pul topa boshladi.

"U **ancha** shaharlarda bo'ldi, hech birini o'z diyoriga o'xshatmadi" gapida ravish otga bog'lanib, sifatlovchi vazifasini bajarsa, ba'zan otlashib (**Ichkarini** ayollar uchun hozirladi), otga xos sintaktik vazifalarni bajarib kelishini talabalar ongiga yetkazish, ularning shunday til hodisalarini amaliyotda qo'llay olishlariga erishish til o'qitish metodikasining dolzarb vazifalaridan hisoblanadi.

O'z semantik va grammatik xususiyatlariga ko'ra ravish sanaluvchi (*hozir, doim, darrov, erta, zo'rg'a, sal* kabi) so'zlar, shuningdek, qo'shimcha orqali boshqa so'z turkumlaridan yasalgan ravishlarni *(yigitchasiga, botirlarcha, ataylab ...)* talabalar oson ajratadilar. Ammo boshqa so'z turkumlaridan ravishga ko'chgan so'zlarni aniqlashda ba'zan xatolikka yo'l qo'yilishini hisobga olib, bunday ravishlar izohi ko'proq amaliy mashg'ulotlarda berilgani ma'qul.

1. Bolta kelguncha, **kunda** dam oladi.
2. Vazifani **kunda** takrorla.
3. **Ichkaridan** hazin kuy eshitildi.
4. ?ovli **ichkarisidan** bolalar yugurib chiqdi.

Talabalar 1-gapdagi **kunda** so'zi ot, 4-gapdagi hovli **ichkarisidan** "ot+ko'makchi", 2-gapdagi **kunda** so'zi ravish, 3-gapdagi **ichkaridan** so'zi ravish ekanligi haqida ma'lumot oladilar.

Ravishlarning ma'no guruhlari ustida ishlash

Jadvalda berilgan ravishlarning ma'no guruhlari ustida ishlash ham talabalar lug'atini boyitishning asosiy manbai hisoblanadi. Xususan, berilgan holat ravishlari (***sekin, zo'rg'a, qo'qqisdan unda-***

bunda, quyida, uzoqda kabi o‘rin ravishlari; *bugun, hozir, tunda, hamisha* kabi payt ravishlari; **ataylab, qasddan, noiloj** kabi sabab va maqsad ravishlari; **oz, qisman, juda, g‘oyat** kabi miqdor-daraja ravishlariga ma’nodosh va uyadoshlar tanlash, har bir guruhdagi so‘zlarning ma’no nozikligi ustida ishlash, bu so‘zlar yordamida gap tuzish va matn yaratish kabi amaliy ishlardan foydalanish mumkin.

Ravishlarning yasalishi ustida ishlash

Ravishlarning yasalishini o‘rganish jarayonida ularning yasovchi qo‘shimchalar va so‘zlarni qo‘shish orqali hosil bo‘lishiga e’tibor qaratiladi.

Birinchi yasalish **morfologik usul** bo‘lib, - **lay (- layin)**, butunlay, **dek (- day)** qushday, oydek, -**ona**(fidokor**ona**), - **siz**(to‘xtov**siz**), - **ligicha** (xomligicha), - **lab** (yaxshilab), - **cha** (yangicha), - **larcha** (alplarcha), - **n,(- in)** yashirin, - **ligicha** (butunligicha), - **an** (asosan), - **chang** (sarpoychang), - **incha** (ko‘**pincha**) kabi qo‘shimchalar yordamida ravishlar hosil qilinadi.

Ikkinchi yasalish **sintaktik usul** bunda, asosan, qo‘shma va juft ravishlar yasaladi: **u, bu, shu** olmoshlari bilan ishlatiladigan ravishlar: **u yoqqa, bu yerga, shu yerda; -har, hech, hamma** olmoshlari bilan ishlatiladigan ravishlar: **har vaqt, hech qachon, bir talay; -allaqachon, allavaqt, unda-bunda** kabi, alla + so‘roq olmoshi (allakim), alla + ot (**allavaqt**) kabi.

Juft ravishlar: yaqin ma’noli so‘zlardan: **ochiq-sochiq, eson-omon**; zid ma’noli so‘zlardan, takroriy ravishlardan hosil bo‘ladi: **erta-kech, yurtma-yurt, tez-tez , kula-kula...**

Ravishlar sifat so‘z turkumi kabi darajalanishi mumkin.Masalan: **tez, tezroq, juda tez, bag‘oyat tez, jadal ishladi...**

*Tez yurib kelayotgan **yigitcha** bizni ko‘rib, qadamini yanada jadallatdi.*

Ravish ma’no guruhini o‘rganish jarayonida talabalar so‘z boyligini oshirish quyidagi uch yo‘nalishda olib borilishi mumkin:

1. **O‘rin-payt, holat, tarz** ma’no guruhlariga xos ravishlardan namunalar berish va mazkur ro‘yxatni mustaqil davom ettirish.

Namuna: **endi, orqa, ancha, keskin, avval, o‘ng, picha, bosiq.**

2. Berilgan ravishlarga **ma'nodoshlar, uyadoshlar va zid ma'noli so'zlar** topish. Ulardan SB – so'z birikmalari hosil qilish:

Namuna:

arang-zo'rg'a	tez-sekin	zo'rg'a odimladi
bosiq-vazmin	o'ng-chap	sekin tushuntirdi
yuqori-past	orqa-old	tez bajardi
		bosiq gaplashdi...

3. Qo'shma va juft ravishlar hosil qilish.

benihoya qiyin	mo'l-ko'l
har dam	ko'p-ko'p
har doim	oz-oz
hamisha bahor	ancha-muncha
	baland-past

4."Sifat + ligicha", "son + lab", "sifat + larcha" so'z qoliplari asosida ravishlar hosil qilish va ular ma'nosini sharhlash ham nutq mahoratini shakllantirishda katta ahamiyatga ega. Hosil qilingan yasama ravishlar yordamida SBlar, gaplar qurish, matn yaratish singari ijodiy-amaliy ishlar talaba lug'atini boyitishga, nutqiy mahoratini oshirishga yordam beradi.

5. Berilgan ravishlar asosida MYaBT-IV kommunikativ moduli bilan ishlash ham yaxshi samara beradi.

Ravishlarning yasalishini o'rganish jarayonida **-larcha, -lab, -ona, -an, -chasiga, -ligicha, -lay, -incha** qo'shimchalar yordamida so'zlar hosil qilish, berilgan so'zlardan qo'shma va juft ravishlar *(biroz, hardam, ochiq-oydin, yalab-yulqab)* yasab, ular yordamida so'z birikmalari hosil qilish *(soddaligicha qolmoq, yigitchasiga gapirmoq, biroz kechikmoq, yalab-yulqab ko'rishmoq...),* badiiy bo'yoqdor gaplar qurish singari amaliy-ijodiy ishlar o'quvchi nutqini ravishlar bilan boyitishga yordam beradi.

Mazkur mavzuni o'rganishda ajratib va qo'shib yoziladigan qo'shma ravishlar, juft va takror ravishlar imlosiga e'tibor berish, ularni alohida-alohida guruhlarga ajratish, har bir guruhni mustaqil

davom ettirish kabi amaliy-ijodiy ishlar talabalarning imlo savodxonligini oshirish va nutqiy rivojlanishini ta'minlash uchun muhimdir.

Xulosa shuki, ravish so'z turkumini o'rganishda talabalar so'z boyligini oshirish imkoniyatlari benihoya ko'p. O'rganilayotgan o'quv materialining o'ziga xos xususiyatlarini, mavjud intellektual hamda stilistik imkoniyatlarni hisobga olgan holda ulardan o'rinli va unumli foydalana olish lozim.

FE'L SO'Z TURKUMINI O'RGANISH (ILOVAGA QARANG)

Fe'l haqida dastlabki ma'lumot boshlang'ich va umumiy o'rta ta'limda olinadi. Akademik lisey va kasb-hunar kollejlarida mazkur bilimlar kengaytiriladi. Oliy ta'limda ular yanada kengaytiriladi va yangi ma'lumotlar bilan to'ldiriladi.

O'quvchilar **bordi**, **yugurdi**, **yozdi** kabi fe'llarning harakat bildirishini yaxshi tushunganlari holda, **uxladi**, **tingladi**, **mudradi** so'zlarining holat bildirishini izohlashda qiynaladilar. Shuning uchun ularga harakat va holat tushunchasini aniqlab olish yo'llarini batafsil tushuntirish darkor.

Fe'lning semantik va grammatik belgilarini izohlashda ularni boshqa so'z turkumlari bilan qiyoslash maqsadga muvofiq. Chunonchi, ot predmetning nomini, sifat uning belgisini bildirsa, fe'l predmetning harakati yoki holatini bildiradi, shaxs bildiruvchi har bir fe'l o'zi bog'langan so'zning gapda bo'lish-bo'lmasligidan qat'i nazar, yaxlit bir gapni hosil qila oladi; otda va sifatda bunday xususiyat yo'q; ot turlanadi, fe'l tuslanadi. Fe'l boshqa so'z turkumlaridan grammatik belgilari bilan ham farq qiladi.

Fe'lning xarakterli belgilaridan biri zamonni ko'rsatishi va shaxs-son qo'shimchalari bilan o'zgarishidir.

Fe'llar ifodalab keladigan ma'nolariga ko'ra **harakat-yurish** (yurmoq, yugurmoq, chopmoq); **natijali faoliyat** (tuzmoq, yasamoq, qurmoq); **nutq** (so'ramoq, qutlamoq, tabriklamoq); **holat** (qizdirmoq, uyalmoq, uxlamoq) fe'llari kabi guruhlarga bo'linadi.

FE'LLARDA GRAMMATIK BELGILARNING QIYOSIY IZOHI

Fe'lning eng muhim va asosiy grammatik belgilaridan biri maxsus qo'shimchalar bilan tuslanishidir. Mazkur tuslanish, asosan, uch turda bo'ladi.

1-tuslanish o'zbek tilida keng tarqalgan:

birlik	**ko'plik**
1-shaxs: kutyapman	kutyapmiz
2-shaxs: kutyapsan	kutyapsiz
3-shaxs: kutyapti	kutyapti (kutyaptilar)

2-tuslanish:

birlik: ko'rdim, ko'rding, ko'rdi;

ko'plik: ko'ryapmiz, ko'ryapsiz, ko'ryapti (-lar).

Birinchi va ikkinchi tuslanish, asosan, aniqlik maylida bo'ladi.

3-tuslanish shart va buyruq-istak maylida bo'lib, **-sa** va **-ay** qo'shimchalari bilan ishlatiladi:

birlik: boray, borgin, borsin ko'rsam, ko'rsang, ko'rsin;

ko'plik: boraylik, boring (-lar), borsin (-lar) ko'rsak, ko'rsangiz, ko'rsinlar – ko'rsaydilar (-lar).

Amaliy ish. 1. Jadvalni og'zaki sharhlash, fe'lli so'z birikmalari hosil qilish; 2. So'z birikmalarini qatnashtirib, gap qurish va matn yaratish.

FE'LLARNING MA'NOVIY GURUHLARINI O'RGANISH

Fe'l so'z turkumini o'rganishda so'z xazinasini boyitish, nutqiy salohiyatni yuksaltirish imkoniyatlari benihoya katta.

O'quv mashg'ulotlariga ajratilgan vaqtning asosiy qismini amaliy ishlar egallashi lozim. O'quvchidagi nutq zaxirasini boyitish, og'zaki va yozma nutqni, ijodiy tafakkurni rivojlantirish, fikrni to'g'ri va muxtasar ifodalash malakalarini shakllantirish til ta'limida eng muhim va zaruriy masala hisoblanadi. Mazkur maqsadga erishishning yagona yo'li – fe'lning grammatik ma'nolarini o'rganish bilan bir qatorda ularni ma'noviy guruhlarga ajratish, o'zaro qiyoslash, farqlash, ular ishtirokida so'z birikmalari va gaplar

qurish, mustaqil va mukammal matn yaratish yo‘llarini o‘rganishdan iborat bo‘lmog‘i lozim.

Umuman, fe’llar to‘rtta katta guruhga ajratib o‘rganiladi.

1. **Harakat fe’llari:** qimirladi, siljidi, turdi, yurdi, yugurdi, chopdi ...;

2. **Natijali faoliyat fe’llari:** tuzmoq, yasamoq, qurmoq, tiklamoq, bunyod etmoq...; buzmoq, sindirmoq, yo‘q qilmoq ...;

3. **Nutq fe’llari**: guvranmoq, shivirlamoq, aytmoq, demoq, so‘zlamoq, guldiramoq ...;

4. **Holat fe’llari**: uxlamoq, uyqusiramoq, qizarmoq, oqarmoq, sezmoq, anglamoq, tovlanmoq ...

Zebo kelinlarning nim tabassumi,
Gulgun yonog‘ida **tovlanar** orzu.
Ona allasidan sarxush go‘dakning
Chuchuk tillari - la **guvranar** orzu.

Iboralar: “Mum tishladi”, “Og‘ziga talqon soldi”, “Miq etmadi”, “Lom-mim demadi” – indamadi; “Yer tishladi”, “Chin dunyoga safar qldi”, “Narigi dunyoga jo‘nadi” – vafot qildi, o‘ldi... kabi ibora – so‘zlar ro‘yxatini tuzish, ularga ma’nodosh, uyadosh, zid ma’noli so‘zlar tanlash, mazkur so‘zlar ishtirokida so‘z birikmalari va gaplar qurish, qurilgan gaplarning uslubiyat jihatidan to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri tuzilganligini aniqlash, fikr ifodalash jarayonida so‘zlar va iboralarning o‘rinli yoki noto‘g‘ri qo‘llanganligini tahlil qilish, gapdagi ayrim ibora va tasviriy vositalar ma’nosini sharhlash o‘quvchi nutqini iboralar bilan boyitishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Ma’lumki, tilimizdagi ma’nodoshlarning anchagina qismini fe’llar tashkil etadi. Taniqli tilshunos olim A. Hojiyevning “O‘zbek tili sinonimlarining izohli lug‘ati”da 217 fe’lning ma’nodoshlik uyasi berilgan.

Akademik lisey va kasb-hunar kollejlarida fe’l mavzusini o‘rganishda mazkur uyalar ustida ishlashni tashkil etish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

O‘quvchilarning fe’l so‘z turkumi ustida ishlash va lug‘at zaxiralarini boyitishga yo‘naltirilgan o‘quv topshiriqlaridan namunalar beramiz.

1. Berilgan fe’llarga ma’nodoshlar topish: **ajablanmoq,** taajjublanmoq, xayron bo‘lmoq, hayratga tushmoq; **ajratmoq,** ayirmoq, yolg‘iz qoldirmoq, yakkalatmoq, judo qilmoq, mahrum qilmoq, tanho qoldirmoq...

2. Ma’nodoshlarning ma’no darajasini izohlash, sharhlash va ularni o‘zaro farqlash – so‘z boyligini oshirishning, nutqiy salohiyatni shakllantirishning ishonchli vositasi hisoblanadi. Masalan: **ajratmoq** umumiy ma’noli so‘z, unda salbiy yoki ijobiylik bo‘yog‘i sezilmaydi: kerakli kitoblarni **ajrating; judo qilmoq** so‘zida salbiy ma’no ko‘rinib, bo‘rtib turibdi: La’nati urush minglab odamlarni hayotdan mahrum, o‘z tug‘ilib o‘sgan yurtidan judo qildi.

3. Berilgan ma’nodoshlar qatoridagi har bir so‘z bilan so‘z birikmalari va gaplar tuzish. Masalan: **SB lar hosil qilish**: *so‘z sehridan hayratlanmoq, ko‘zlariga ishonmay hayron bo‘ldi, hayot so‘qmoqlarida yolg‘iz qolmoq, mehribonlaridan ayirmoq;*

Gap tuzish: *Shafqatsiz turmush yosh Jamilani hayotning mashaqqatli so‘qmoqlarida* **tanho qoldirdi**, *barcha mehribonlaridan* **ayirdi**... kabi ijodiy-amaliy topshiriqlarni bajarish yaxshi samaralar beradi.

O‘quvchining nutqiy taraqqiyotini ta’minlashda:

– berilgan gapdagi tuslangan fe’llarni tuslanmagan fe’llar bilan almashtirish;

– qo‘shma gaplarni sodda gaplarga aylantirish: **Jahongir keldi va muzokara boshlandi. – Jahongir kelgandan keyin muzokara boshlandi;**

– tuslangan fe’l o‘zaklaridan harakat nomlari hosil qilish: **yoz – yozuv, yozish, yozmoq; bor – borish, boruv, bormoq**... Ular yordamida gaplar tuzish va ma’no farqlarini tushuntirish: **chiroyli yoz**(undash ma’nosi), **lotin yozuvi** (yozuv turi), **xatosiz yozish**(savodxonlik darajasi), **kitob yozmoq** (maqsad, niyat

ma'nosida) birikmalarini gaplarga aylantirish **(yozdi-yozmadi)** kabi zid ma'nolarini hosil qilish kabi ijodiy-amaliy ish turlari hozirgi o'zbek tilini mukammal o'rganishda samarali natijalar beradi.

FE'L ZAMONLARINI O'RGANISH

O'quvchi kommunikativ savodxonligini ta'minlashda fe'lning uslubiy imkoniyatlaridan o'rinli foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Fe'l zamonlari o'rganilayotganda zamon shakllarini hosil qiluvchi vositalar shakldoshligiga e'tibor qilish lozim. Chunki zamon shakldoshlarini hosil qilishga oid amaliy mashqlar nutqiy taraqqiyot uchun ham o'ta muhim. Talabalar fe'l zamonlari bilan tanishayotganda zamon qo'shimchalarining almashinib ishlatilishiga oid ijodiy-amaliy ishlarni bajarishlari ham maqsadga muvofiq bo'ladi.

Fe'l zamonlarini o'rganish yuzasidan qilinadigan ishlarni "o'tgan zamon fe'llari" ni o'rganish misolida ko'rib o'tamiz.

O'TGAN ZAMON FE'LLARINI O'RGANISH

Mazkur fe'llar, asosan, to'rt turga bo'lib o'rganiladi.

O'tgan zamon fe'llari o'tmishda bajarilgan ish-harakatning, nutqdan oldingi paytning ham turlicha bo'lishi mumkinligi bilan farqlanadi.

O'tgan zamon fe'llari aniq o'tgan zamon, uzoq o'tgan zamon hikoya, o'tgan zamon va o'tgan zamon davom fe'llariga bo'linadi.

1. **Aniq o'tgan zamon fe'li – di** shakl yasovchisini va shaxs-son qo'shimchasini fe'l o'zagiga qo'shish bilan yasaladi: **o'yladi, bilmadi** kabi.

Bu shakl ish-harakatning so'zlovchi so'zlayotgan paytgacha bajarilgan yoki bajarilmaganini aniq ifodalaydi: **Uyga keldi, imtihondan o'tdi...**

2. **O'tgan zamon hikoya fe'li -b (-ib)** va **edi** to'liqsiz fe'li **(-b, -ib + edi)** bilan hosil qilinadi.

Bu shakl nutq paytidan ancha ilgari bajarilgan harakatni hikoya qilish yo'li bilan bildiradi: Bozorga xarid uchun bor**ib edi.**

3. **Uzoq o'tgan zamon fe'li** "**-gan**" va"**-gan+edi**" qolipi bilan hosil qilinadi, to'liqsiz fe'l yoki **-gan** shaklli sifatdoshga shaxs-son qo'shimchasi qo'shiladi: kel**gandim**, kel**gan eding ...**

Bu shaklda bajaruvchi o'zining ilgari bajargan harakati bilan tasvirlanadi. Shuning uchun u tasviriy nutqda ko'proq uchraydi: Bizning suyagimiz mehnatda **qotgan**. Bu hikoyani men oldin **o'tgan edim.**

4. **O'tgan zamon davom fe'li -r(-ar) + edi** qolipda hosil qilinadi: Muzaffar yurist bo'lishni orzu qilar edi. U Toshkent davlat yuridik institutiga borar ekan.

Amaliy ish

1. " O'tgan zamon fe'llari" jadvali og'zaki sharhlanadi. Mazkur jadvaldan foydalanish egallangan bilimlarni mustahkamlash, kerakli ko'nikma va malakani hosil qilishga yordam beradi. Jadvaldan foydalanib test topshiriqlari tuzish, ularni o'z guruhdoshlariga namoyish qilish, o'z fikrini, o'z nuqtai nazarini himoya qilish o'quvchida mustaqillik hissini tarbiyalaydi. Unda o'z bilimiga, o'z iqtidoriga ishonch, til boyliklarini egallashga ishtiyoq paydo bo'ladi.

2. O'tgan zamon fe'llarining to'rt xil ko'rinishiga moslab gap tuzing.

3. Matn yaratishning bosqichli sistemasi bo'yicha ishlash orqali so'z boyligini oshirish, so'z birikmalari hosil qilish, gap tuzish, matn yaratish malakalarini shakllantirish.

FE'L MAYLLARINI O'RGANISH

Hozirgi o'zbek adabiy tilida fe'l mayllari uch turga ajratib o'rganiladi:

1. **Aniqlik mayli** ish-harakatni bajarilish payti bilan uyg'unlashtirib ifodalaydi. Ular bo'lishli-bo'lishsiz shakllarga ega: bord**im**, bord**ing**, bordi (bor**madi**); bor**yapman**, bor**yapsan**, bor**yapti** (bor**mayapti**); boraman, borasan, boradi(bormaydi).

2. **Buyruq-istak mayli** so'zlovchining xohishi, istagi, buyrug'i bilan bog'liq holda nimagadir ishontirish, buyurish, undash, yo'naltirish ma'nosini ifodalaydi: **boray, o'qiy, yozay ...**

o‘qigin, aytgin, kelgin ...
olgin, olaqol, boraqol ...
yarashsin, aytsin, ko‘rishsin ...

So‘zlashuv nutqda buyruq-istak maylidagi fe’llardan asosan sodda yig‘iq gaplar hosil qilinadi.

3. Shart mayli so‘zda **-sa** qo‘shimchasi mavjudligi bilan aniqlanadi:

birlik	**ko‘plik**
bil**sam**	bil**sak**
bil**sang**	bil**sangiz** (bilsalaring)
bil**sa**	bil**salar**

Men kelishingizni **bilsam**, ishdan ertaroq qaytgan, oshni boshlab yuborgan bo‘lar edim. Agar **bilsangiz**, men bugun judayam xursandman.

AMALIY TOPSHIRIQLAR

1-topshiriq. MYaBT-4 kommunikativ moduli ustida ishlash va matn yaratish:

1.1. Aniqlik maylidagi fe’llarga misol keltiring: *oldi, o‘qidim, ketdik.*

1.2. Shu mayldagi fe’llar bilan “ot+fe’lli” birikmalar tuzing: *yo‘l oldi, yaxshi o‘qdim, uyga ketdik ...*

1.3. Hosil qilingan so‘z birikmalari ishtirokida gap tuzing, matn yarating. Namuna: Ilhom tong sahardan maktabga **yo‘l oldi**... (matnni davom ettiring).

2. Buyruq-istak maylidagi fe’llarga muqobillar toping (**borsangiz, kechirsangiz, kelsangiz):**

a) “ot + fe’l” qolipida so‘z birikmalari hosil qiling;

b) shu birikmalar yordamida gap tuzing;

v) matn yarating;

g) “Fe’l mayllari” jadvalini og‘zaki sharhlang. Mavzu yuzasidan o‘quv-sinov testlari tuzing. Testlarni guruh oldida himoya qiling.

FE'LLARNING TUSLANISHI

Fe'llar shaxs-son va zamon bo'yicha uch turda tuslanadi. Bunda harakatning bajaruvchisi so'zlovchi, tinglovchi va nutq jarayonida qatnashmagan o'zga shaxs bo'ladi. Shaxs ma'nolari va bajaruvchining soni ayni bir qo'shimcha orqali ifodalanadi. Fe'lning shaxs-sonda o'zgarishi **tuslanish** deyiladi.

I tuslanish

Birlik		**Ko'plik**
I shaxs	bor**aman**	bor**amiz**
II shaxs	bor**asan**	bor**asiz**
III shaxs	boradi	boradi (-lar)

II *tuslanish*

I shaxs	o'td**im**	o'td**ik**
II shaxs	o'td**ing**	o'td**ingiz**
III shaxs	o'tdi	o'tdi (-lar)

III tuslanish

I shaxs	so'r**ay**, so'r**ayin**	so'r**aylik**
II shaxs	so'r**agin**, so'r**ang**,	so'r**angiz** (-lar)
III shaxs	so'r**asin**	so'r**asin** (-lar)

Amaliy ish

1. MYaBT-4 kommunikativ moduli bo'yicha ishlash.

1-ish. Berilgan fe'lga ma'nodoshlar tanlang: *so'ray, ruxsat olay, rozilik so'ray, oldidan o'tay, oq fotihasini olay...*

2-ish. Topilgan sodda va qo'shma fe'llar ishtirokida so'z birikmalari hosil qiling: *dadamdan so'ray, onamdan ruxsat olay, ota-onamning roziligini olay, qarindoshlarning oldidan o'tay, padari buzrukvorimning oq fotihasini olay...*

3-ish. Hosil qilingan so'z birikmalari ishtirokida gaplar tuzing. Namuna: *Men bu ishga bosh qo'shishdan avval onamdan ruxsat olay...*

4-ish. Tuzilgan gaplardan foydalanib, 8-12 gapdan iborat kichik matn yarating.

FE'L NISBATLARINI O'RGANISH

Fe'l nisbatlarida ish-harakat bilan uning bajaruvchisi orasidagi munosabat anglashiladi. Ular besh turda:

1. **Aniqlik nisbati: o'qidi, kelyapti bormoqchi** kabi ma'lum shaxs yoki narsa – buyum tomonidan bajarilib, maxsus nisbat qo'shimchalari olmaydi.

2. **O'zlik nisbati -n (-in), -l (-il)**, qo'shimchalarini qo'shish bilan hosil bo'lib, ish-harakat bajaruvchining o'zida qolganini anglatadi:

bezandi, quvondi, sevindi; berildi, sudraldi, yorildi.

3. **Majhul nisbatdagi fe'llar** ish-harakatning aniq bajaruvchisini ko'rsatmaydi, ammo **-n (-in), -l (-il)** kabi shakldosh qo'shimchalar bilan yasaladi: olindi, to'plandi, yuvildi, to'kildi.

O'zlik va majhul nisbatdagi fe'llar bir xil shakldosh qo'shimchalar bilan hosil qilinganda, ularning nisbatlari gap mazmunidan aniqlanadi. Buning uchun qiyoslash metodidan foydalanish maqsadga muvofiq.

Masalan: Mukofot berildi (kim tomonidan?). O'qishga berildi (kim?). Qishga o'tin tayyorlandi (kim tomonidan?). Darsga tayyorlandi (kim?).

4. **Birgalik nisbati -sh (-ish)** qo'shimchasi bilan yasalib, bir necha shaxs tomonidan bajarilgan ish-harakatni bildiradi: o'qishdi, bajarishdi, yordamlashdi... Masalan: Uy yumushlarini birgalikda bajarishdi.

5. Orttirma nisbat **-t, -tir, -dir, -giz, -gaz, -kiz, -qaz; -ir, -ar; -iz, -kaz** qo'shimchalari bilan hosil qilinib, harakatni bajarishda yana boshqa shaxsning ishtirok etganligi anglatiladi: o'qit, aytt**ir**, bil**dir**, yur**giz**, ko'r**gaz**, ket**kaz**, chiq**ar**, ich**ir**... Ba'zan orttirma nisbat qo'shimchasi ketma-ket qo'shiladi: ich**irtir**.

Shuningdek, bir fe'l negiziga turli nisbat qo'shimchalari qo'shilib kela oladi: sevin+**tir**, yoz+**dir**+il+di... Bunda fe'l nisbati oxirgi qo'shimchaga qarab belgilanadi.

Amaliy ish

1. Berilgan fe'llarning qaysi nisbatga qarashli ekanligini toping: *dardlashdi, yegizdir, ko'rildi, ma'qullandi, quvondi, faxrlandi, bormoqchi.*

2. Orttirma nisbatdagi fe'llar mavzuida test topshiriqlari tuzing.

Qaysi qatordagi fe'llar faqat orttirma nisbatda?

A. To'kildi, quvondi, bormoqchi, toshir.

B. Olindi, orttirdi, gapirdi, chopdi.

V. Yozishdi, ko'rsatdi, suhbatlash, gapir.

G. Keltir, so'rattir, tashittir, yozdir.

D. Javoblar noto'g'ri berilgan.

3. Orttirma nisbatdagi fe'llar ishtirokida MYaBT-4 kommunikativ moduli bo'yicha matn yaratish.

1-ish. So'z tanlash. Berilgan fe'llarni orttirma nisbatli fe'lga aylantiring: *bordi, yozdi, uchrashdi, so'zladi.*

Namuna: **bordi** – borgizdi, borgizdirdi, bordirdi; **yozdi** – yozdirdi, yozgizdi, yozgizdirdi, yozdirtirdi; **uchrashdi** – uchrashtirdi, uchrashtirgizdi, uchrashtirgizmadi; **so'zladi** – so'zlattirdi, so'zlattirishdi, so'zlashtirishdi, so'zlashtirishmadi...

2-ish. So'z birikmalari hosil qiling. Xat yozdirtirdi, konvertga solib jo'nattirdi, erta bahorda uchrashtirgizdi, bir-biri bilan so'zlashtirishdi, rasmga tushirtirdi, yo'lga pul jo'nattirdi...

3-ish. Gap tuzish.

1. Buvijonim menga harbiyda xizmat qiladigan to'ng'ich nabiralariga xat yozdirgizdilar.

2. Konvertga xat bilan birga tog'amning Ziyoda ismli qizining rasmini ham soldirgizib yubortirdilar.

3. Bahorda xizmatdan ta'tilga qaytgan akajonimga, Ziyoda opamni ko'rsattirib, unashtirgizib qo'ydilar.

4. Yaqinda akamiz xizmatdan qaytsalar, bizlar katta to'y qilamiz.

4-ish. Matn yaratish.

Mening buvim bosh nabiralari – Omon akamni juda yaxshi ko'radilar. Bizlar yaqinda akamni harbiy xizmatga jo'natdik... (matnni davom ettiring).

Matn ustida ishlash: 1. Yaratilgan matndan orttirma nisbatdagi fe'llarni toping. Ularga uyadoshlar tanlang, ular ma'nosini sharhlang.

2.Matndagi fe'l so'z turkumiga oid so'zlarni ajrating, mayllarini

aniqlang. Ularni uch xil zamonga moslab guruhlang va ro‘yxatni davom ettiring: *yozgin, borsam, kelyapti, o‘qmoqchi ...*

3. Lug‘at diktanti yozing. Har bir fe’lning bo‘lishli-bo‘lishsizligini aniqlang.

6. Kodoskop yordamida “Fe’llarning tuslanishi” jadvali ustida ishlang. Ikki guruhga bo‘linib, “Zakovat” o‘yinini tashkil qiling (o‘yin ilova qilingan).

Umuman, OVKT – kashfiyot ta’lim usulida fe’l nisbatlarini o‘rganish talabani mustaqil va ijodiy fikrlashga, fikrni to‘g‘ri, ravon ifodalashga, so‘zlash mahoratini rivojlantirishga olib keladi.

Fe’llarning vazifadosh shakllari

Harakat nomi. Fe’l shakllaridan biri sanalmish harakat nomlari fe’l kabi tuslanmaydi, balki ot kabi turlanadi. Gapda ega, to‘ldiruvchi, qaratqich – **aniq**lovchi bo‘lib keladi: **o‘qish** boshlandi; o‘qishga ketdi; **o‘qishning** foydasi ko‘p...

Fe’l o‘zak-negiziga **-sh, -ish, -v, -uv, -moq** qo‘shimchalaridan birini qo‘shib, harakat nomlari yasang: ishla**sh**, yozi**sh**, bil**uv**, ishlo**v**, o‘qi**moq**, sez**moq**, kel**moq**, kul**moq**...,

Harakat nomining **-sh, -ish, -v, -uv** qo‘shimchalilari otga teng bo‘lsa, **-moq** qo‘shimchasi bilan yasalgani fe’lga yaqin turadi.

Harakat nomini o‘rganishda qo‘yidagi amaliy ishlar bajariladi:

1. Aniq narsa – buyum nomini va aniq ma’lumotni bildirgan harakat nomlariga misollar keltiring. Keltirgan misollaringizga shakldoshlar toping.

Namuna: **ilmoq** (harakat nomi), **ihnoq** (ot, ilgak), qo‘shuv(ot, matematik belgi), qo‘shuv (harakat nomi)...

2. Harakatning aniq vaqtini, maylini, shaxsini bildirmay, uning nominigina ataydigan harakat nomlariga misollar keltiring.

Namuna: o‘qish**im** yaxshi, o‘qish**imdan** qoniqaman, o‘qish**imni** yoqtiraman...

3. Harakat nomlarini qatnashtirib **SB**lar, gaplar tuzing, matn yarating.

SIFATDOSHNI O‘RGANISH

Hozirgi o‘zbek adabiy tilida sifatdosh fe’l shakllari qatorida o‘rganiladi. U fe’llik va sifatlik ma’nolarini o‘zida jamlaydi: fe’l singari nima qilgan? nima qilayotgan?; sifat kabi qanday? qanaqa? so‘roqlariga javob bo‘ladi. Sifatdosh yasovchi **-gan (-kan, -qan)** qo‘shimchalari fe’llarga qo‘shilib:

1. O‘tgan zamon fe’lini hosil qiladi: *so‘zlagan, bilgan, ishlagan, o‘qigan.* Sifatdosh birikmasi hosil qiladi: *ko‘pni ko‘rgan, muomalani bilgan, bilganini aytdi.*

—Gapda kesim vazifasida keladi: *borganman, borgansan, borgan...*

Shuningdek, sifatdoshlar:

– fe’lning hozirgi zamon shaklini olib, ayni paytdagi harakatni bildiradi: *o‘rganayotgan, so‘roqlayotgan, fikrlayotgan bola*;

– predmetning doimiy belgisini bildiradi: *tinglaydigan, tushunadigan, so‘roqlaydigan, fikrlaydigan bola; yordam qiladigan odam;*

– kelgusida maqsad bilan qilingan harakatni ifodalab keladi: *Rasmiy vizit bilan kelgan elchi.*

Sifatdoshlar bo‘lishsiz shaklga ham ega: *kelmagan odam, topilmagan xazina.* Jism yo shaxsning doimiy harakatini bildiradi: *shug‘ullanayotgan ishi, gapirgan gapi, yozayotgan dissertasiyasi...*

Sifatdosh gapda **ega, kesim va hol** vazifasida keladi.

BKMlarni mustahkamlash uchun savollar.

1. Harakat nomi qaysi so‘z turkumi tarkibida o‘rganiladi?
2. Fe’lga yaqin turuvchi harakat nomi qo‘shimchalarini ayting.
3. **-sh, -ish, -v, -uv** qo‘shimchalari qaysi fe’l shakllariga tegishli?
4. O‘qimoq so‘zi gapda ega vazifasida kela oladimi?
5. Sifatdoshlar shaxs-son, zamon xususiyatlariga egami?
6. Sifatdoshlarning gapdagi vazifalarini sanab bering.

Amaliy ish

Sifatdoshlar ishtirokida so‘z birikmalari va ularga muqobil turg‘un iboralar topish. MM moduli bilan ishlash.

Ravishdoshni o'rganish. Ravishdosh o'zida fe'llik va ravishlik xususiyatlarini mujassamlashtirgan fe'l shakli. Masalan: *yayrab kuldi, allalab uxlatdi. o'qiy-o'qiy o'rgandi, bora-bora ko'nikdi, tabriklagani keldim; u ko'chaga chiqqach, yugurib ketdi;*

Ravishdosh gapda kesim tarkibida bo'ladi va kesimga tobe so'zlardan iborat bo'ladi: *Biroz suhbatlashgach, uyiga burilib ketdi. Momaqaldiroqni eshitib, seskanib tushdi.*

Tuslanadigan ravishdoshlar **-b, -ib, -a, -y, -gan** qo'shimchali bo'lib, *boribman, kelaman, ishlayman, ko'rgansan, kelmagansan* shaklida keladi. Tuslanmaydigan ravishdoshlar **-gani (-kani, -qani), -gach, (-kach, -qach), -guncha (-kuncha, -quncha)** qo'shimchalari qo'shish bilan yasaladi.

Nasriy va nazmiy asarlarda **-gali** shaklida ham uchraydi: taklif qil**gali** keldim... Tuslanmaydigan ravishdoshlar shaxs-son va zamon shakllarini olmaydi.

Amaliy ish

1. Jadvalda berilgan ravishdoshlarni izohlab, sharhlang.
2. Ravishdoshlar ishtirokida so'z birikmalari hosil qiling, gaplar tuzing va matn yarating.
3. Gapda bajargan sintaktik vazifalarini aniqlang.
4. Ayni bir fe'l o'zak-negizidan harakat nomi, ravishdosh, sifatdosh hosil qilish, ulardan gap tuzish va matn yaratish fe'l shakllari haqidagi bilimlarni faqat mustahkamlash va umumlashtirish emas, balki ularni nutqda to'g'ri va ravon qo'llash malakalarini singdiradi.

FE'LLARNING YASALISHI

Hozirgi o'zbek adabiy tilida fe'l so'z turkumi, fe'l zamonlari, tuslanish, tub va yasamaligi, mayli, nisbati, fe'l shakllari kabi guruh va mavzularga bo'lib o'rganiladi.

Fe'l ish-harakatning bajarilishini anglatib, nima qildi? nima qilayapti? nima qiladi? so'roqlariga javob bo'ladi.

Fe'llar uch xil zamonni bildiradi, shaxs-sonda tuslanadi:

O'tgan zamon: bordi**m**, bor**gansan**, bor**gan ekan.**

Hozirgi zamon: boryapman, bor**yapsan**, bora**yotir.**

Kelasi zamon: boraman, bormoqchisan, boradi.

Fe'llar gapda, asosan, kesim bo'lib keladi. Fe'llar tuzilishiga ko'ra, tub va yasama (o'qiyman, keltir, kelsa, oldik...), sodda (gu**lla**, oq**la**, ikka**la**, siz**la**, ul**g'ay**, ko'k**ar**, xavf**sira** kabi) va qo'shma fe'llarga (uyquga ketdi – uxladi, tushib qoldi – tushdi), o'tadi – ketadi...) ajraladi.

"Fe'llarning yasalishi" jadvali ustida ishlash jarayonida o'quvchilarning uch-to'rttasi jadvalni og'zaki sharhlashi, sodda va qo'shma fe'llarga misollar keltirishi mumkin.

O'qituvchining o'zi so'zlayotgan o'quvchilar nutqiga alohida e'tibor qilishi, o'quvchining o'zidan ham shuni talab qilishi juda zarur. O'qituvchi yo'l qo'yilayotgan kamchiliklarni darhol aniqlashi va xatolarning guruh a'zolari tomonidan to'g'rilanishini ta'minlashi lozim bo'ladi.

Fe'llarning tuzilishiga ko'ra, turlari bo'yicha test savollari tuziladi, so'z birikmalari, gaplar quriladi. Quyida o'quvchi nutqini tezkor va mazmundor qilishga yo'naltiruvchi o'quv topshiriqlaridan namunalar berildi:

"Sen davom ettir" o'yini.

Bu o'yinda o'quvchi o'z diqqatini bir joyga to'plash, eshitganlarini yashin tezligida analiz va sintez qilish, nutqiy vaziyatga mos ravishda, tezkor va mantiqli fikrlash, fikr mahsulini to'g'ri, ravon, qiziqarli ifodalash ko'nikmalarini egallaydi, o'zgalar fikriga tanqidiy yondashish, tahlil etish va xulosa chiqarishni, o'z fikrini himoya qilishni o'rganadi.

O'yinni boshlovchi boshqaradi. Ijodiy matnning boshlanmasini tugatgach, boshlovchi istagan o'quvchiga estafeta tayoqchasini (shartli) uzatishi va matnni davom ettirishni taklif qilishi mumkin. O'zini yo'qotgan, matnni davom ettira olmagan bola yutqazadi va o'yindan chiqishi kerak. O'yin oxirigacha yetib kelgan ikki talaba o'rtasida final o'yini o'tkazilib, g'olib aniqlanadi va rag'batlantiriladi.

Fe'llarning cheksiz uslubiy imkoniyatlarini hisobga olib, uning ma'nodoshlarini, uyadoshlari va zid ma'nolilarini alohida ro'yxat

qilish, (lug‘at kitoblaridan) sodda, qo‘shma, juft va takror fe’llar ishtirokida gaplar tuzish, dars jarayonida o‘quv-texnika vositalari hamda muammoli ta’lim imkoniyatlaridan, intellektual o‘yin – topshiriqlardan foydalanish talaba so‘z boyligini oshiradi, so‘zni to‘g‘ri tanlashga, uni o‘z o‘rnida qo‘llay olishga o‘rgatadi.

Hozirgi o‘zbek adabiy tilini o‘rganishda fe’l so‘z turkumini, ixcham gaplarni bilish, ularni nutq sharoitiga mos ravishda erkin va mustaqil qo‘llashni o‘rganish didaktikaning **ongli verbal-kognitiv ta’lim yo‘nalishiga** asoslangan **“kashfiyot ta’lim usuli”**da fikrlash va fikr ifodalashga olib keladi. O‘quvchi iqtidorini matn yaratish BKM larini shakllantirishga yo‘naltirish, MYaBT-4 kommunikativ moduli bilan ishlash – ta’lim jarayonini Milliy dastur hamda DTS talablari asosida tashkil qilishga, uzluksiz ta’limda yuqori natija – **ijodiy tafakkur sohibi**ni yetishtirishga, vatanparvarni tarbiyalashga xizmat qiladi.

OLMOSH SO‘Z TURKUMINI O‘RGANISH (ILOVAGA QARANG)

Ot, sifat, son, ravish, fe’l shakllari, taqlid so‘zlar o‘rnida qo‘llanadigan so‘z turkumlari olmoshlardir. Ular kelishiklar bilan turlanadi, gapda ega, to‘ldiruvchi, aniqlovchi, kesim vazifalarida keladi: **Kim** so‘zlaydi? O‘**sha** maktab, **allakim**ni so‘radi. Bu ishni qilgan odam – **siz!**

Har bir fanning o‘qitilishi, ijobiy samarasi undan olingan natija bilan baholanadi. Ona tili ta’limidan olingan so‘nggi natija esa nutqni og‘zaki va yozma shaklda to‘g‘ri, aniq, ravon, qisqa ifodalash ko‘nikmalarining to‘liq shakllanganligi va rivojlanganligida ko‘rinadi.

Olmosh so‘z turkumini o‘rganishda talabalar nutqini rivojlantirish imkoniyatlarining biri – so‘zning nutqiy ma’nodoshlaridan o‘rinli foydalanish malakasidir.

Olmosh yetti turga ajratilib o‘rganiladigan mustaqil so‘z turkumiga kiradi. Olmoshning eng asosiy xususiyatlaridan biri shuki, u o‘tgan zamon fe’llaridan tashqari barcha mustaqil so‘z turkumlarini, butun boshli gapni, matnni, qolaversa, yaxlit bir asarni ham almashtirib kelaveradi.

Masalan: A.Qodiriyning **"O'tgan kunlar" romani** o'zbek romanchiligining oltin merosidir. U o'zbek tilining butun salmog'i-yu, tarovatini, rangginligi-yu jozibasini **o'zida** aks ettirib turadi.

Bu matnda **u** olmoshi butun boshli "O'tgan kunlar" romanini ko'rsata olgan. Shu sababli olmosh mavzui keyingi o'quv darsliklarida barcha mustaqil so'z turkumlaridan keyin o'rganishga kelishib olindi.

1. Kishilik olmoshi: *men, sen, u; biz, siz, ular.* Shaxs haqidagi gaplarning egasini almashtirib keladi: **Cho'lpon** – buyuk shoir. U o'zbek xalqining asrlar bo'yi qlgan orzusi – ozodlik haqida kuylaydi.

Fikrni aniq ifodalash uchun oldingi gaplarda avval ot, so'ng kishilik olmoshi qo'llanadi: **Venera** Quyoshga yaqin sayoralardan biri. U bizga yorug' yulduz bo'lib ko'rinadi.

Mazkur olmoshlar barcha so'z turkumlari o'rnida qo'llanib, ular bilan so'z birikmalari va turg'un iboralar hosil qilish mumkin: *biz keldik, sening sinfing.*

2. O'zlik olmoshi *"o'z"* so'zi orqali ifodalanadi va muallifning o'zi haqidagi, o'ziga qarashli narsa haqidagi fikrni aniqlash, ta'kidlash uchun xizmat qiladi: *Har insonning **o'z** istagi, hamma gapning **o'z** vaqti, hamma ishning **o'z** o'rni bor...*

Axir bu dunyoda teng emas besh qo'l,
Bariga bir yumush berib yaratgan.
*Har inson axtarar **o'z-o'ziga** yo'l,*
Fe'li-atvorin ham bilib yaratgan.

(Shukrullo)

3. Ko'rsatish olmoshi hozirgi o'zbek adabiy tilida keng qo'llanadi: *u, bu, shu, o'sha, mana, ana, ana shu, mana shu, anavi.*

Sinonimlari: *mazkur, yuqoridagi, quyidagi...* Fan cho'qqisi – marramiz, **unga** dadil chiqamiz (P. M). Non hidi – **bun**dan yoqmli narsa bormi!? Misollardagi olmoshlarga jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishigi, **-cha, -day, -dek** (shun**cha**, o'shanday...)

qo‘shimchalari qo‘shilganda, **n** tovushi orttirilgani aniqlanadi. **U** olmoshi ham kishilik, ham ko‘rsatish olmoshi vazifasida kelishi mumkin. Bu hodisa esa kontekstda aniqlanib, qiyoslanadi va farqlanadi:

Masalan: *U qo‘shiq aytadi – Qo‘shiq **u** tomondan eshitildi.*

Birinchi gapdagi **u** kishilik olmoshi bo‘lib, shaxsni – qo‘shiqchini bildiradi. Ikkinchi gapdagi **u** esa ko‘rsatish olmoshi bo‘lib, ovoz kelayotgan tomonni aniqlab, ko‘rsatmoqda. Ko‘rsatish olmoshlari gapda asosan ega, aniqlovchi, kesim bo‘lib keladi.

Berilgan misollar asosida uning egalik, son, kelishik qo‘shimchalari bilan turlanishi o‘qituvchi tomonidan isbotlanishi, o‘quvchi tomonidan anglanishi kerak.

4. So‘roq olmoshlari o‘zbek tilida mavjud bo‘lgan barcha so‘roq so‘zlarni qamrab oladi: *kim? nima? qanday? qanaqa? qaysi? qancha? necha? nega? nechanchi? nima qildi?* va boshqalar. Ular shaxs, narsa-buyum, belgi, miqdor, harakat yoki holat haqidagi so‘roqlarni bildirib, shaxs, o‘rin, payt, mavjudlik, sabab, maqsad kabilarni aniqlashda qo‘llaniladi:– *Kim keldi? – Qanday kitoblar o‘qiding? – Yoshing nechada? – Qaerda ko‘rding? – Nechanchi sinfda o‘qiysan?...*

So‘roq olmoshlari ot o‘rnida kelganida otlar kabi son, egalik va kelishik qo‘shimchalari bilan turlanishi mumkin. Bu xususiyatga *kim?* va *nima?* so‘roq olmoshlari egadir.

So‘roq olmoshlari gapda *ega, kesim, to‘ldiruvchi, aniqlovchi* vazifasida keladi.

5. Belgilash olmoshlari *har, har kim, barcha, har qanday? har nima, har qaysi, hamma, bari, butun, jami, yalpi* singari farqlash, aniqlash ma’nosidagi so‘zlar bilan ifodalanadi. Ularning ba’zilari shaxs va narsa - buyumni, belgini biror xususiyati bo‘yicha ajratish, jamlash, umumlashtirish ma’nosini bildirsa, ba’zilari ta’kid, guruhlash, birgalik ma’nolarini ko‘rsatadi. Ulardan ayrimlari ko‘plik qo‘shimchasini ham olishi mumkin.

Masalan: *Yulduz Usmonovaning qo‘ng‘iroqday ovozi **butun** jozibasi, sehrli ohangi bilan **barcha** tinglovchilarni rom qildi. Xalqimiz*

mustaqilligimizni asrash yo'lida ***har qanday*** *to'siqni ag'darib tashlashga tayyor.* ***Har kim*** *bu masalada o'z fikrini aytsin.*

O'quvchilar gaplardagi olmoshlarni belgilaydilar, ma'nosini sharhlaydilar, tuzilish jihatdan sodda va qo'shma ekanligini aniqlaydilar. Gapda ega, aniqlovchi, to'ldiruvchi vazifalarida kelishini misollar orqali isbotlaydilar.

Xuddi shu tarzda belgilash, bo'lishsizlik, gumon olmoshlari ham o'rganiladi. Bunda olmoshning qaysi so'z turkumlari o'rnida kelayotgani, uning o'ziga xos leksik–grammatik, ayniqsa, morfologik xususiyatlariga o'quvchi e'tiborini tortish maqsadga muvofiqdir.

Olmosh mavzuini o'rganishda berilgan matnni tahlil qilish, olmosh –so'z, olmosh –so'z birikmalari ustida ishlashda quyidagi tartibga rioya qilish maqsadga muvofiq bo'ladi:

1. Olmoshni belgilash.
2. Uning ma'no turini aniqlash.
3. Qanday so'z turkumi o'rnida kelishini izohlash.
4. Qanday so'roq olishini oydinlashtirish.
5. Qaysi kelishikdaligini ko'rsatish.
6. Shaxs-sonini aniqlash
7. Gapdagi vazifasini topish.

YORDAMCHI SO'Z TURKUMLARINI O'RGANISH XUSUSIYATLARI

So'z turkumlari umumiy grammatik ma'no va vazifalariga ko'ra quyidagi guruhlarga bo'linadi:

1. **Ot, sifat, son, olmosh, fe'l, ravish** taqliddan iborat, lug'aviy ma'noga ega, muayyan so'roqlarga javob bo'ladigan, morfologik jihatdan o'zgaradigan, gapda muayyan sintaktik vazifani bajaradigan **mustaqil so'zlar.**

2. **Ko'makchi, bog'lovchi, yuklamalar** – mustaqil so'z, so'z birikmalari, sodda va qo'shma gaplar orasidagi munosabatlarni tiklaydigan, so'z va uning mazmuniga qo'shimcha ma'no berishdek grammatik ma'no ifodalaydigan, ba'zan o'ziga kelishik

qo‘shimchalari oladigan (ot ko‘makchi), ammo yakka holda ma’no anglatmaydigan, so‘roqlarga javob bo‘la olmaydigan hamda gap bo‘lagi bo‘la olmaydigan **yordamchi so‘zlar**.

3. **Modal, undov, taqlid singari** lug‘aviy ma’no bildirmaydigan, ammo ba’zan gap bo‘lagi vazifasida kela oladigan **alohida guruh so‘zlari.**

Yordamchi so‘z turkumlarini o‘rganishda qo‘yidagi bilim, ko‘nikma va malakalar o‘quvchi ongiga singdirilishi lozim:

– har bir yordamchi so‘zning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olish;

– yordamchi so‘zlarning bir-biridan va mustaqil so‘zlardan farqni ajrata bilish;

– ularni og‘zaki va yozma nutqda to‘g‘ri, uslubiy jihatdan o‘rinli qo‘llay olish.

KO‘MAKCHI

mustaqil so‘z turkumlaridan keyin kelib, ularni boshqa so‘zlarga tobelanish yo‘li bilan bog‘laydigan yordamchi so‘zlar ko‘makchilardir. Ko‘makchilar qaysi so‘zdan keyin kelsa, o‘sha so‘z bilan birgalikda bir savolga javob bo‘lib, bir xil gap bo‘lagi vazifasida keladi. O‘rganilgan bilimlarga asoslanish, ularni mustahkamlash maqsadida quyidagi savollardan foydalanish mumkin:

1. Ko‘makchilar mustaqil so‘zlardan qanday farqlanadi?
2. Ko‘makchi gapda qanday vazifani bajaradi?

Savollarga javob olingach, quyidagi gaplar yozdiriladi:

1. Qush parvoz **uchun,** inson baxt **uchun** yaralgan. 2. Ona o‘rgatgan til ham hamisha biz **uchun** ona **kabi** ardoqlidir. 3. Hayot - quyosh **bilan,** inson – xulqi **bilan** go‘zal. 4. Jasorat, iste’dod **singari,** maqsad **sari** boradigan yo‘lni osonlashtiradi.

1-topshiriq. Ajratib ko‘rsatilgan ko‘makchilar qanday sintaktik munosabatlarni ifodalayotganini aniqlang.

2-topshiriq. Ularning mustaqil so‘zlardan farqini ayting.

Matn tarkibidagi ko‘makchilar *parvoz uchun, baxt uchun, biz*

uchun; quyosh bilan, xulqi bilan; iste'dod singari, maqsad sari kabi o'zi bog'lanib kelgan so'zdan keyin kelib, gapda so'zlar orasidagi birgalik, maqsad, sabab, o'xshatish, yo'nalganlik, davomiylik kabi turli-tuman sintaktik munosabatlarni ifodalashga xizmat qiladi.

Sof ko'makchilar vazifa jihatidan kelishik qo'shimchalariga yaqin turadi: Xatni **pochta orqali** jo'natdi – **pochtada** jo'natdi; kitobni sen uchun oldim – senga oldim... Sof ko'makchilarning qisqargan shakllari **(-la, -chun)** chiziqcha orqali yoziladi: *mehnat-**la** yaralur shoh asarlar ham... Mehringni o'qishga berganing -**chun** xursandman.*

Aslida boshqa so'z turkumlari (ot, fe'l, ravish)dan bo'lgan, lekin ko'pincha ko'makchi vazifasida qo'llanadigan so'zlar (*old, orqa, yon, o'rta, ost, ust, ora...*)ham mavjud:

Qiyoslang:

1. **Usti** ochiq mashina.	1. Shahar **ustidan** samolyot uchib o'tdi.
2. **Keyin** keladi.	2. Darsdan **keyin** keladi.
3. Muzeyda **oldin** bo'lgan.	3. Mendan **oldin** so'zladi.
4. **Orqada** qoldi.	4. ?ammadan **orqada** qoldi.

Misollarni qiyoslashdan maqsad **usti, keyin, oldin, orqada** kabi so'zlar *qaer? qachon? qaerda?* so'roqlariga javob bo'lishi, gapda **hol** vazifasida kelganligini aniqlashdir.

So'ngra *shahar ustidan, darsdan keyin, mendan oldin, hammadan orqada* ko'makchili birikmalar o'zidan oldin kelgan so'z bilan birgalikda *qaerdan? qachon?* so'roqlariga javob bo'lib, gapda o'rin va payt holi vazifasini bajarayotgani aytiladi.

Ko'makchilar haqida o'rganilgan bilimlarni takrorlash va mustahkamlash maqsadida yozma nazorat ishi, matn ustida ishlash kabi topshiriqlardan foydalanish mumkin.

BOG'LOVCHI

Bog'lovchilar quyidagi grammatik xususiyatlari bilan ko'makchilardan farq qiladi:

– ko'makchi gap tuzishda faol ishtirok etadi, u gapdan tushib

qolsa, fikr anglashilmaydi. Bog‘lovchi tushirib qoldirilsa ham, gap ohangida o‘zgarish bo‘lsa ham, fikr anglashilaveradi;

– ko‘makchi *ot, olmosh, otlashgan so‘zlardan* keyin ishlatiladi, bog‘lovchi esa barcha mustaqil so‘zlar: ot, sifat, son, fe’l, ravishlardan keyin kelaveradi;

– ko‘makchilar o‘zi bog‘langan so‘zning bosh, jo‘nalish, o‘rin-payt, chiqish kelishiklarining birida bo‘lishini, ot ko‘makchilar esa barcha kelishik qo‘shimchalari bilan kelishini ham ko‘rish mumkin. Bog‘lovchilar kelishik qo‘shimchalari olmaydi, o‘zi bog‘layotgan so‘zlarni qaysi kelishikda bo‘lishidan qat“i nazar, o‘zaro bog‘layveradi.

Gapning uyushiq bo‘laklari va qo‘shma gapdagi sodda gaplarni bir-biriga bog‘lash uchun xizmat qiladigan yordamchi so‘zlar bog‘lovchi deb ataladi.

Bog‘lovchilar yakka va takrorlangan holda qo‘llaniladi.

Va, ammo, chunki kabi yakka, *yo-yo, goh-goh, ba’zan-ba’zan* singari takror qo‘llanadigan bog‘lovchilar ustida ishlash, gapning uyushiq bo‘laklari hamda qo‘shma gap tarkibidagi sodda gaplarni bog‘lashda teng bog‘lovchilar (*biriktiruv, zidlov, ayiruv*) va ergashtiruv bog‘lovchilar (*chunki, shuning uchun*) ishtirok etgan gaplar hosil qilib, bog‘lanish yo‘llarini tushuntirish maqsadga muvofiq:

Mustaqil ish: Matnni o‘qing. Bog‘lovchilarni topib, ularning bajarayotgan vazifasini tushuntiring. Ajratilgan bog‘lovchilar yordamida SBlar, gaplar tuzing, ijodiy matn yarating.

Namuna: *Gul ekish uchun yer yumshoq hamda yaxshi ishlangan bo‘lishi, lekin tuproq kukundek mayda bo‘lmagani ma’qul. Shunday qilinsa, yomg‘ir yoqqanda yer qatqaloq bo‘lib qolmaydi...*

*Ko‘chatlar o‘tqazilgach, goh suv quyib, goh atrofini yumshatib, yaxshi parvarish qilganimiz uchun ular tezda yuqoriga bo‘y cho‘zib, baquvvat hamda sershox bo‘lib ketishdi...**(matnni davom ettiring).***

Matndagi bog‘lovchilarni muqobillari bilan almashtirib aytish **(va, ham, hamda, bilan),** ular ishtirokida gaplar tuzish:

Zulxumor *bilan* Gulchehra.

Zulxumor *va* Gulchehra mevalarni terishdi.
Zulxumor *hamda* Gulchehra.

– *biriktiruv bog'lovchilari* (*va, ham, bilan*) gap bo'laklarini va gaplarni bog'laydi: Ishda g'ayrat *va* chidam kishiga yo'ldosh bo'lsin;

– *zidlov* (*lekin, biroq, ammo*) bog'lovchilari keyingi gapga qarama-qarshi ma'noda beriladi: Yomg'ir tingan, *ammo* ko'cha shamol va sovuq edi.

– *ayiruv bog'lovchilari (yo, yoki, goh, dam, ba'zan)* voqea-hodisalarning biri yo galma-gal bo'lishi izohlab beriladi: *Goh* bo'ron ko'tariladi, *goh* kuchli jala quyadi.

YUKLAMA

Yuklamalar mustaqil so'z va gaplarga yoki uning biror bo'lagiga qo'shimcha ma'no beradigan yordamchi so'zlardir. Ular tuzilishiga ko'ra ikki xil bo'ladi:

1. So'z yuklamalar: *faqat, ham, axir, hatto...*

2. Qo'shimcha ko'rinishidagi yuklamalar: *-ku, -a, -oq, -ya, -mi, -gina...*

Yuklamaning gap yoki uning biror bo'lagiga qo'shimcha ma'no berishi haqida talabalar bilimini mustahkamlash maqsadida qiyoslash usulidan foydalanish yaxshi samara beradi:

1. Siz biznikiga kelasiz.	1. Siz biznikiga kelasiz**mi**?
2. Tog'larda yoz oylarida ham yomg'ir yog'adi.	2. Tog'larda **hatto** yoz oylarida yomg'ir yog'adi.
3. Sen kelishing bilan biz yo'lga tushamiz.	3. Sen kelishing bilan**oq** biz yo'lga tushamiz.

1-topshiriq. Ikkala ustundagi sodda darak va so'roq gaplarni qiyoslab o'qing. Ularning mazmun jihatidan turini aniqlang. So'z yuklamalar va qo'shimcha ko'rinishidagi yuklamalarni ajratib ko'rsating.

2-topshiriq. **-mi** yuklamasi gapga qanday qo'shimcha ma'no berayotganini ayting. O'quvchilar birinchi darak gapga **-mi** yuklamasi qo'shilib, qo'shimcha so'roq ma'nosini hosil

qilayotganligi, ikkinchi gapdagi **hatto** yuklamasi kuchaytiruv ma'nosini berishi, uchinchi gapdagi **-oq** yuklamasi ta'kidlash kabi qo'shimcha ma'no anglatayotganligi haqida tushuncha hosil qiladilar.

Yuklamalarning ma'no turlari

Hozirgi o'zbek adabiy tilida yuklamalar anglatayotgan ma'nosiga ko'ra to'rt turga bo'linadi:

1. So'roq va taajjub yuklamalari: *-mi, -chi, -a, (-ya), nahot, nahotki...*

Tezroq o'qisang-**chi**. Juda go'zal ekan-**a? Nahotki**, shunday degan bo'lsa-**ya**...

2. Kuchaytiruv va ta'kid yuklamalari: *-da, -u (-yu), -oq (-yoq), -ku, axir, hatto, hoziroq...*

Senga gap tegmasa deyman-**da**. Bu ona-**ku**, bu zo'r inson-**ku**! (U.) U yoshligidan**oq** kitobga mehr qo'ydi. Axir sizlar do'stsiz-**ku** (O. Yo.)

3. Ayiruv va chegaralov yuklamalari: *-gina (kina, -qina), faqat, ham...*

Faqat sen**gina** tadbirga qatnasha olmading. Bir onasi**gina** qizidan ko'z uzolmasdi. Sen **ham** qalbingdagini ochib gapirgin-da.

4. Aniqlov, gumon, inkor yuklamalari: *xuddi, -dir, -naq, na... na...* **Xuddi** otasining o'zginasi. Omon kim**dir**, bormi Vatani... (H.O.). **Naq** mo'ljalga urdi. **Na** ufq o'ramay yoqut, zar, n**a** bulut silkitmay oltin par (U.)

Yuklamalarning imlosini o'rganishda talabalar yuqorida berilgan misollar hamda "Imlo lug'ati"dan kelib chiqib, yuklamalarning *ajratib, qo'shib yoki chiziqcha* orqali yozilishini aniqlaydilar.

Yuqorida berilgan yuklamalarning ma'nosi, gapdagi vazifalarini aniqlash, ularni nutqda qiyinchiliksiz qo'llash ko'nikmalarini egallash uchun o'quvchilarga MYaBT-4 moduli asosida so'z birikmalari, gaplar tuzish va matn yaratish kabi ijodiy ishlar topshiriladi.

Yordamchi so'zlarni o'rganish avvalgi bilimlarga asoslangan holda olib borilishi, o'tilganlarni takrorlash, mustahkamlash va

umumlashtirish uchun quyidagi savollardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

1. Yordamchi so‘z turkumlari qanday guruhlarga ajratiladi?
2. Yordamchi so‘z turkumlariga ta’rif bering.
3. Yordamchi so‘zlar mustaqil so‘z turkumlaridan qanday farqlanadi?
4. Yordamchi so‘z turkumlariga kiruvchi so‘z guruhlarining farqli va o‘xshash tomonlarini ayting.

Yuqoridagi savollarga javob izlash jarayonida o‘quvchilar ko‘makchi, bog‘lovchi, yuklamalarning o‘zi bog‘langan so‘z bilan birgalikda anglatgan ma’nolari ustida ishlaydilar, ularning har biriga xos xususiyatlari bilan tanishadilar, gap qurish, matn yaratish ko‘nikma va malakalarini egallaydilar.

Yordamchi so‘zlar mavzuini o‘rganishda egallangan ko‘nikma va malakalarni mustahkamlash, ularni amaliyotga tatbiq qilish borasidagi bilimlarni nazorat qilish va baholash uchun izohli yoki saylanma diktantlar o‘tkazish, shu jarayonda biriktiruv, ayiruv, zidlov bog‘lovchilarining vazifasi va ma’nosini izohlash, yuklamalar, ularning ma’no turlari, imlosini amaliyotda qo‘llashga yo‘naltirilgan o‘quv topshiriqlari ustida ishlash nihoyatda foydali bo‘lib, bunda yordamchi so‘zlardan og‘zaki nutqda to‘g‘ri va o‘rinli foydalanish malakalari shakllantiriladi, rivojlantiriladi.

ALOHIDA SO‘Z TURKUMLARI

So‘zlovchining o‘z fikriga bo‘lgan munosabatini, his-hayajon, haydash-chaqirishni, tovushga va holatga taqlidni bildirgan so‘zlar alohida so‘z turkumlaridir. Ular **modal, undov, taqlid** so‘zlar deyiladi. Mazkur so‘z turkumlari alohida lug‘aviy ma’no bildirmaydi, ammo ba’zan gap bo‘lagi vazifasini bajarishlari mumkin.

MODAL SO‘ZLAR

Modallik har bir gapning muhim konstruktiv belgilaridan biri. Ayrim ot, ravish, fe’l mayllari orqali xohish, istak, buyruq,

zaruriyat; yuklamalar orqali ta'kid, gumon, taxmin, faraz kabi modal ma'nolar ifodalanadi.

Modal so'zlar lotincha "modus" – usul, o'lchov ma'nolarini bildirib, gapda anglatilgan fikrga, voqea-hodisalarga mualliflarning munosabatini, fikrning aniqligi-yu noaniqligini, aytilayotgan xabarning so'zlovchi tomonidan qanday baholanishini bildiradi.

Modal so'zlar gap bo'laklari bilan grammatik aloqaga kirishmaydi, shu sababdan ular gap bo'lagi olmaydi; so'zlovchi tomonidan aytilayotgan fikrga bildirilgan munosabatni ko'rsatadi:

Haqiqatan ham, *yuragining gursillab urayotgani sezilib turardi. Zokir ota,* ***shubhasiz,*** *qo'li gul odam. Ishimiz ma'qul bo'ldi,* ***shekilli,*** *boshliq mayin kulimsirab qo'ydi.* ***Ajabo,*** *shu gapni Shohida aytdimi?!* ***Demak,*** *rasm sizga yoqdi!*

Matn ustida ishlash. Berilgan gaplarni o'qing. Har bir gapdagi modal so'zlarni aniqlang. Ot, sifat, fe'l, yordamchi so'zlardan o'tgan modal so'zlar ishtirokida gaplar tuzing.

Modal so'zlar ma'no jihatidan quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Ishonch: albatta, shubhasiz, so'zsiz, tabiiy, to'g'ri, haqiqatdan, rostdan...

2. Gumon: ehtimol, shekilli, meningcha, aftidan, ajabmas, har holda, balki...

3. Xulosa: xullasi kalom, demak, nihoyat...

4. Afsus: attang, essiz, afsuski, nahotki...

5. Faraz: o'ylashimcha, sezishimcha, fikrimcha...

6. Zaruriyat: kerak, lozim, shart, zarur, darkor...

Bulardan tashqari **bor, yo'q, binobarin, zero, birinchidan, avvalam bor** kabi modal so'zlar o'zbek tilida mavjud bo'lib, ular asosan so'zlashuv, ilmiy-badiiy nutqda ishlatiladi.

Modal so'zlarning ko'pi mustaqil so'zlardan o'sib chiqqanligi ko'rinib turadi: *aftidan, haqiqatan, ehtimol* – ot so'z turkumidan; *so'zsiz, shubhasiz, tabiiy* – sifatdan; *birinchidan, ikkilamchi* – sondan; *balki, holbuki* – yordamchi so'zdan o'tganligi sezilib turibdi.

Modal so‘zlar ham boshqa so‘z guruhlari kabi morfologik, sintaktik va semantik belgilarga ega. Ularning o‘zgarmasligi morfologik belgisi sanalsa, kirish so‘z vazifasida kelishi sintaktik vazifasidir. Modal so‘zlarning semantik belgisi aniqlik, taxmin kabi modal ma’nolarni anglatishidir.

Modal so‘zlar quyidagicha sintaktik vazifalarni bajaradi:

– dialoglarda aytilgan fikrga munosabatni bildiradi:

– yaxshi she’r yozish og‘ir ish, shundaymi?

– **Albatta;**

– kirish so‘z vazifasida keladi:

Talaba jim o‘tirar, **aftidan,** imtihonga tayyor emasdi.

Kirish so‘z vazifasida kelgan modal so‘zlar og‘zaki nutqda ohang bilan, yozuvda alohida tinish belgilari bilan ajratiladi: Taklifim dugonamga ma’qul bo‘ldi, **shekilli**, jilmayib tasdiqladi.

Kirish so‘z vazifasida qo‘llanadigan modal so‘zlar qanday so‘z turkumiga oid bo‘lsa, o‘sha so‘z turkumiga xos ma’no va grammatik belgilarni saqlaydi.

Modal so‘zlar, ularning individual nutqni shakllantirishdagi ahamiyati yuzasidan egallangan bilimlarni mustahkamlash va takrorlash maqsadida badiiy adabiyotlardan modal so‘zlar ishtirok etgan gaplarni ajratib yozish, ularning ma’no turlari va sintaktik vazifalarini aniqlash, tinish belgilarining qo‘yilishi haqidagi o‘quv topshiriqlarini bajarish, modallarning kontekstdagi ma’nosini izohlash va sharhlash talab etiladi.

Amaliy ish sifatida ot, sifat, fe’l, ravish, son kabi so‘z turkumlaridan o‘tgan modal so‘zlar ishtirokida gap tuzish, matn yaratish hamda tinish belgilarining qo‘yilishini izohlash mashqlari talabalarning o‘z fikrlarini to‘g‘ri, ravon, tushunarli ifodalash ko‘nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishida muhim o‘rin tutadi.

UNDOV SO‘ZLAR

Nutqimizda tuyg‘u, his-hayajon, ma’qullash, maqtash, haydash-chaqirishni bevosita ifodalaydigan, mustaqil leksik ma’noga ega bo‘lmagan so‘zlar undovlardir. Undovlar ma’lum bir ohang

bilan aytilmasa, u his-tuyg'uni ifodalay olmaydi. Ohangning turlicha bo'lishiga ko'ra undovlar turli his-tuyg'ularni bildiradi.

Undovlar yakka hamda juft holda va takrorlanib qo'llanadi: ***a, ah, eh, oh-ho, oh-voh, balli, dod-voy, bay-bay, hay-hay...***

Juft va takrorlangan undovlar chiziqcha bilan yoziladi. Ma'nosiga ko'ra undovlar ikki turli bo'ladi.

1. **His-hayajon undovlari**: *o, oh, voy, ura, xayr, obbo, hayf, a, ah, i, ie... Masalan: O*, quyosh parchasi, berib xushxabar,
Hayot rubobini yangratuvchisan (A. Umariy).

Eh! Shahrimiz naqadar go'zal. **Obbo**, juda oshirib yubording. **Bay-bay**, tiling juda achchiq. **Be**, shunga ham xafa bo'ldingmi?..

Undovlar mavzusi yuzasidan egallangan bilim, ko'nikma va malakalarni mustahkamlash, umumlashtirish, takrorlash uchun talabalar quyidagi savollarga javob berishlari maqsadga muvofiq bo'ladi.

1. His-hayajon undovlari qanday tinish belgilari bilan ajratiladi?
2. His-hayajon undovlari gap bo'lagi vazifasida qo'llanadimi?
3. mustaqil so'zlardan undovlarga ko'chgan so'zlarga misollar keltiring.

Marhamat, yuqoriga o'ting. **Rahmat,** sizdan minnatdormiz.

Bu gaplardagi **marhamat, rahmat** so'zlari ot emas, undov bo'lib, gapdan vergul bilan ajraladi. Agar his-hayajon kuchli bo'lsa, undov belgisi qo'yiladi.

2. Haydash-chaqirish undovlari ham o'quvchilarning yozma va og'zaki nutqini boyitishda o'ziga xos o'rin tutadi.

Mazkur undovlar kishilarning diqqatini tortish, qushlar, hayvonlar va boshqa jonivorlarni biror ishni bajarishga undash uchun ishlatiladi: *hoy, allo, ey, ma, jim, marsh; kisht, chuh, chu, tu-tu, cho'k, tek, beh-beh, mah-mah.* Masalan: Otliqlar gaplashmas, har zamon-har zamon otga bir qamchi bosib, **chu** deb qo'yilardi. Atrofdan **beh-beh, tu-tu** degan tovushlar eshtilardi.

Bunday undovlar nutqda ko'proq **deb, degan** so'zlari bilan qo'llanadi va gapda aniqlovchi, hol vazifasida keladi.

Undov so‘zlarni to‘g‘ri va ifodali o‘qishda tinish belgilarining o‘rni katta. Og‘zaki va yozma nutqni o‘stirishda ham undov so‘zlar o‘ziga xos o‘rin tutadi. Undov so‘zlarning uslubiy roli, undov so‘zli gap ohangi, gapni qiroat bilan o‘qishga o‘rganish bo‘yicha quyidagi amaliy ishlarni bajarish foydali:

– undov so‘zlar ishtirokida gap tuzish va undagi undov so‘zlarni izohlash;

– undov so‘zlarning boshqa so‘z turkumiga ko‘chishi (bemorlarning **oh-vohlari),** mustaqil so‘zlarning undov so‘z o‘rnida ishlatilishi **(kel,** bir gaplashaylik)ga misollar tanlash, matnni ifodali o‘qish, undov so‘zli gaplardagi tinish belgilarini izohlash dars samaradorligini oshiradi.

Taqlid so‘zlarni o‘rganish

Alohida so‘z turkumlariga kiruvchi taqlid so‘zlar tovushga va holatga taqlidni bildirib, ma’no jihatidan ikki turga bo‘linadi:

1. **Tovushga taqlid**: gumbur-gumbur, duk-duk , qiy-chuv, qult-qult, uv, vov, va-a, me-e , qah-qah, pit-pildiq, taraq-turuq...

Ko‘chadan gumbur-gumbur ovoz eshitildi. Ba’zan bedazordan bedanalarning pit-pildig‘i quloqqa chalinadi.

2. Holatga taqlid: yarq-yurq, g‘uj-g‘uj, mo‘lt-mo‘lt, lak-lak, g‘ivir-g‘ivir, g‘ir-g‘ir, milt-milt, hang-mang...

*Egatlardagi g‘o‘zalarda **g‘uj-g‘uj** hosil. Shohida qo‘rqqanidan **dir-dir** titrardi. Uzoqdan **milt-milt** chiroqlar ko‘rindi. Shabada **g‘ir-g‘ir** esmoqda.*

Egallangan bilimlarni takrorlash, mustahkamlash, umumlashtirish maqsadida quyidagi topshiriqlar berilishi mumkin:

1-topshiriq. Taqlidiy so‘zlarning undovlardan farqli va o‘xshash tomonlarini aniqlang.

2-topshiriq. Taqlidiy so‘zlaridan ot, fe’l va boshqa turkum so‘zlari yasang (qarsak, qo‘ng‘iroq, taqa, qah-qah (ot); pichirla, chiqilla, jarangla, gurkira, yarqira (fe’l); shildirama, yaltiroq, mildiroq(sifat)...

3-topshiriq. Taqlidiy so‘zlardan “taqlidiy so‘z + fe’l” qoli pli so‘z birikmalari hosil qiling.

Namuna: g‘ovur-g‘uvur eshitildi, dag‘-dag‘ titradi, piq-piq yig‘ladi, mo‘lt-mo‘lt qaradi, milt-milt oqdi.

mustaqil ish: Mazkur so‘z qoliplari ishtirokidagap tuzing va matn yarating. Juft va takror holda qo‘llangan taqlid so‘zlar orasiga chiziqcha qo‘yishni unutmang.

4-topshiriq. Matndan taqlid so‘zlarni ajratib, guruhlang.

SINTAKSIS VA PUNKTUASIYA O‘QITISH METODIKASI

Grammatika – morfologiya va sintaksis bo‘limlaridan tashkil topadi. Til fanining katta bir qismi bo‘lgan **sintaksis** – ***so‘z, so‘z birikmasi va gaplarning o‘zaro aloqasini, so‘z birikmasi va gaplarni tashkil etgan bo‘laklarning xususiyatlarini o‘rganadi***. Sintaksis shu jihatdan morfologiyadan farqlanadi.

Morfologiya so‘zlarning grammatik xususiyatlarini: tuzilishi, yasalishi, turlanishi, tuslanishini tekshiradi. Bu shakliy tekshirish albatta lug‘aviy ma’no asosida bo‘ladi. Sintaksis ana shu so‘z shakllar dinamikasini, o‘zaro bog‘lanishini ularning gapdagi vazifasini, ma’lum fikrni ifodalashdagi o‘rnini o‘rganadi.

Punktuasiya – tinish belgilari haqidagi fan. U matndagi gaplarning urg‘usini topishga, so‘zlarni gap mazmuniga mos ohangda, to‘g‘ri va aniq talaffuz qilishga yordam beradi. Shu bois, punktuasion qoidalar sintaksisga bog‘lab o‘rganiladi.

Punktuasiya (lotincha punktum – nuqta)ning ma’nosi nuqtalar ilmi demakdir, ushbu termin uch ma’noda qo‘llanadi: a) tinish belgilari tuzumi va qo‘llanish qonun-qoidalarini o‘rganuvchi bo‘lim; b) punktuasion qonun-qoidalar – me’yorlar yig‘indisi, to‘plami; v) tinish belgilari.

So‘z birikmasi va gap

Til jamiyatning eng muhim aloqa vositasi sifatida fikrni shakllantiradi, ifodalaydi, bayon qiladi. Fikr – gap orqali yuzaga chiqadi.

Gap haqida egallangan bilimlarni mustahkamlash, kengaytirishda **so‘z birikmasi**ning ahamiyati beqiyos. So‘z birikmasi – gapda aniq bir yo‘nalishga ega bo‘lish, maqsadli fikrlash, qolaversa, gapning badiiy bo‘yog‘ini quyuqlashtirish, uni qiziqarli

hamda mukammal holatga keltirish vazifasini bajaradigan hodisa. Shuning uchun so‘z birikmasidan gapning qurilish materiali sifatida foydalanish maqsadga muvofiqdir. Bu esa, o‘z navbatida, talabaning fikrlash qobiliyatini faollashtiradi, fikr ifodasini tezlashtiradi. Buni aniq bir misol yordamida kuzatish mumkin.

Quyida sizga “So‘z birikmalari hosil qilish va ular yordamida gap tuzish” o‘quv topshirig‘ining an’anaviy “*berilgan so‘zlar ishtirokida gap tuzish*” topshirig‘idan ijobiy farq: leksik-semantik maydonning kengayishi, badiiy bo‘yoqdorlik darajasining ortib borishi, **saralash va tanlash imkoniyatlari**ning ko‘pligi, talabaga “*kashfiyotchilik huquqining*” berib qo‘yilganligi, bu DTSning asosiy talablaridan biri bo‘lgan “ijodiy tafakkur sohibini”, nutqiy barkamol shaxsni tarbiyalab, voyaga yetkazdirishdek muhim va dolzarb masalaning lisoniy yechimi ekanini aniq ko‘rsatib beradigan o‘quv jadvali tavsiya etildi. Bunday usulning ona tili metodikasida yangilik sifatida qabul qilinib, uzluksiz ta’lim jarayoniga tatbiq etilishi foydadan xoli emas deb o‘ylaymiz.

So‘z birikmalari	**Gap**
ertalabki quyosh, ko‘m-ko‘k barglar, nafis barglar, mayin shabbodada hilpirayotgan yam-yashil barglar, quyosh nurida, to‘lin oy nurida, ming bir rangda tovlanadi, jilvalanadi	1. Barglar jilvalanadi 2. Bahorning mayin shabbodasida raqs tushayotgan ko‘m-ko‘k barglar quyosh nurida jilvalanadi. 3. Bahorning mayin shabbodasida raqs tushayotgan ko‘m-ko‘k barglar ertalabki quyosh nurida erkalanib, ming bir rangda tovlanadi, jilvalanadi...

Jadval bo‘yicha dastlab so‘z birikmalarining qanday hosil qilinishini izohlash talab etiladi. So‘z birikmasi — bosh va ergash so‘zlardan iborat bo‘lib predmet, belgi, ish-harakatni yanada

aniqroq tasavvur qilishga, gapni aniq bir yo‘nalishda maqsadli rivojlantirishga xizmat etiladi. Sistemali tilshunoslik fani til o‘qitish metodikasi uchun tavsiya qlayotgan, talaba (o‘quvchi) lug‘at zaxirasini boyitishga ko‘maklashadigan “Leksikologiyada uyadoshlik hodisalari”, so‘z birikmasining gap mazmunini ochib berishdagi ahamiyati kabi ko‘rsatmalari o‘zbek tili metodikasi rivoji uchun nihoyatda qimmatlidir.

Jadvalda “Barglar jilvalanadi” yig‘iq gapi bilan “Ko‘m-ko‘k barglar quyosh nurida jilvalanadi” yoyiq gapini taqqoslash imkoniyati mavjud:

Birinchi gapdagi nisbiy mavhumlik (qanday barg? nimaning bargi? nimada jilvalanadi?) ikkinchi gapda bartaraf etilgandek, gapning mazmuniy tugalligi, jozibasi oshgandek tuyuladi. Ammo bu narsa ham nisbiylik nazariyasiga asoslangan bo‘lib, ikkinchi gap birinchisiga nisbatan so‘z birikmalarini o‘rinli ishlatish hisobiga ancha mukammallashgan. Chunonchi uchinchi gapdagi badiiy bo‘yoqdorlik, nafislik, jozibadorlik darajasi birinchi gapga, qolaversa, ikkinchi gapga nisbatan ham anchagina yuqori. Demak, uzluksiz ta’limda so‘z birikmalari hosil qilish ustida ishlash, o‘quvchini tez fikrlash, ravon va bo‘yoqdor fikr ifodalashga yo‘naltiradi. O‘rinli, nutqiy vaziyatga mos holda tanlangan so‘z birikmasi gap mazmunini ochib, balqitib yuboradi. So‘z birikmasi ifodalanayotgan umumiy fikrni xususiylashtirishga, dalillarni aniqlashtirishga, gap qurilishini jadallashtirishga xizmat qiladi.

2. “Gap bo‘laklari yuzasidan tahlil o‘tkazilganda, o‘quvchilar so‘zlarning o‘z ma’nosida va ko‘chma ma’noda ishlatilganligini fahmlay oladilar”. So‘zlarning o‘z ma’nosi va ko‘chma ma’noda ishlatilganligi so‘z birikmasida aniqlanadi. U ham so‘z kabi predmet, ish-harakat va ularning belgisini ifodalash uchun xizmat qiladi ham shu xildagi boshqa narsa, buyum, shaxs, belgi, ish-harakatlardan ajratib, fikrni so‘zga nisbatan aniqroq ifodalaydi:

nimani o‘qimoq?	xatni she’rni hikoyani	
qaerda o‘qimoq?	uyda maktabda kutubxonada	o‘qimoq
qanday o‘qimoq?	astoydil ifodali to‘g‘ri shoshilib sekin	o‘qimoq

O‘quvchilarning so‘zning o‘z va ko‘chma ma’nolari haqidagi tasavvurlarini boyitish uchun ayrim ijodiy-o‘quv topshiriqlaridan foydalanish mumkin:

1-topshiriq. Berilgan so‘z birikmalaridan otli, sifatli, ravishli, ravishdoshli birikmalarni ajrating.

2-topshiriq. Yuqoridagi so‘z birikmalari ishtirok etgan gaplar tuzing. So‘z birikmalarining gapdan farqiga diqqat qiling.

3-topshiriq. SBlarni kelishikli birikmalar, ko‘makchili birikmalar qo‘shimchasiz birikmalarga ajratish. Quyida so‘z birikmalari mavzusini takrorlash, egallangan bilim, ko‘nikma va malakalarni mustahkamlash, talabada og‘zaki nutq mahoratini rivojlantirishga yo‘naltiruvchi savol va topshiriqlardan namunalar berildi:

Savol va topshiriqlar

– So‘z birikmalari(SB)ning nutqdagi o‘rni va bajaradigan vazifasini tushuntiring.

– SB bilan so‘zning o‘xshash tomonlarini ayting.

– SB bilan so‘z o‘rtasidagi farqni tushuntiring.

– SB nimalardan tashkil topadi?

– SBlaridagi so‘zlarning o‘zaro bog‘lanishini ta’riflang.

– SBlarda grammatik aloqa nima orqali ifodalanadi?

– SBlarda mazmuniy aloqa qaerda ko‘rinadi?...

O‘qituvchining qat’iy, atroflicha o‘ylab va o‘quvchi bilim saviyasiga moslab tuzgan savollari, o‘quvchining faol va ongli faoliyat yuritishiga, javobni mustaqil, ilmiy uslubda tashkil qilishiga sabab bo‘ladi.

Gap. Gapning asosiy belgilari

Gap axborot, xabar, so‘roq, buyruq va his-tuyg‘uni ifodalash uchun xizmat qiladigan sintaktik birlikdir.

Tilning ifoda vositalarini (so‘z, so‘z birikmasi va gap) o‘zaro qiyoslash asosida gapning asosiy belgilaridan biri tugallangan fikr ifodasini bildirishini talabalar uqib oladilar va xulosalaydilar.

“Gap grammatik, intonasion va fikriy jihatdan bir butunlikka, nisbiy tugallikka ega bo‘ladi”.

1. Gapning tugallangan ohang ifodalashi haqidagi bilimni mustahkamlashda quyidagi matndan foydalanish mumkin:

Ro‘zaning hazm qilish sistemasiga ta’siri haqida to‘xtalaylik: hazm qilish sistemasining eng og‘ir vazifalaridan biri – jigar faoliyati bilan bog‘liq, bunda jigar o‘n olti xil vazifani ado etadi...

Gaplarni qiroat bilan o‘qing. Ularning chegarasini aniqlang. Zarur tinish belgilarini qo‘yib ko‘chiring... kabi topshiriqlarni to‘g‘ri bajarish orqali o‘quvchilar narsa va hodisalarni, ularning belgilari, ular orasidagi o‘zaro bog‘lanishni tasavvur qiladilar, nisbiy tugallangan fikr nimaligini anglab yetadilar.

2. Gap nisbiy tugallangan fikr ifodalashini asoslash uchun gapning so‘z birikmasidan farqini ko‘rsatib o‘tish foydali.

So‘z birikmasi	**Gap**
Yoqimli musiqa	Musiqa yoqimli
Yozuvchi Oybek	Oybek – yozuvchi
Ko‘p kitob	Kitob ko‘p

Birinchi ustundagi so‘z birikmalarida ohang ham, fikr ham mantiqan davom ettirilishi talab qilinadi.

Masalan: **Yoqimli musiqa** (dillarga halovat baxsh etardi). **Yozuvchi Oybek** (o‘zining butun umrini xalq xizmatiga bag‘ishladi). **Ko‘p kitob** (o‘qish foydali).

Ikkinchi ustundagi gaplar – **musiqa yoqimli. Oybek – yozuvchi. Kitob ko‘p** – mantiqan tugallangan fikr bo‘lib, so‘zlovchining musiqa, Oybek, kitob haqidagi xulosasi aytilgan. Fikrni davom ettirishga hojat yo‘qligi aniq ko‘rinib turibdi.

3. Gapning grammatik jihatdan shakllangan bo‘lishini bilishda so‘z birikmasidan so‘zlarning va gap bo‘laklarining o‘zaro bog‘lanishini – gapdagi so‘zlar qo‘shilmasini tushunish muhim o‘rin egallaydi. Talabalarning so‘z birikmasiga oid bilimlarni puxta egallab olishlari gap, gap bo‘laklariga oid ma’lumotlarni mustahkam o‘zlashtirishlariga, mazkur bilim va ko‘nikmalarni o‘z nutqda to‘g‘ri va o‘rinli qo‘llash malakasini hosil qilishlariga zamin bo‘ladi.

4. “Gap – fikr bayon qilishning eng sodda shakli. Nutqdagi bundan keyingi bo‘linishlar undagi tugallangan ohang va tugal fikr ifodalash, aniqlik va xususiylikning yo‘qolishiga olib keladi”.

Yuqoridagi fikrlar va ilmiy tahlilga asoslanib, quyidagi xulosaga kelinadi:

Gap – aloqa, aralashuvning muhim vositasi; u nisbiy tugallangan fikrni bildiradi; grammatik jihatdan shakllangan bo‘ladi; tugallangan ohang bilan aytiladi. Ammo bu xulosa tayyor holida berilmasdan, uni o‘quvchilarning o‘zi misollar tahlili orqali “kashf qilishsa”, maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Gapning ifoda maqsadiga ko‘ra turlari

Mazkur mavzuni o‘rganish jarayonida darak, so‘roq, buyruq, his-hayajon gaplar haqidagi bilimlar takrorlanadi, mustahkamlanadi; ularni gaplar oxiriga qo‘yiladigan tinish belgilariga asoslanib, ifodali o‘qish mashq qilinadi, “qiroat san’ati” haqida ma’lum tushunchalar beriladi.

Har bir gap o‘ziga xos va mos ohang bilan aytiladi, yozuvda bunday gaplar oxiriga qo‘yiladigan tinish belgilari orqali farqlanadi.

Gapda so‘zlarni bir-biri bilan bog‘lashga xizmat qiladigan vositalar

ustida ishlash uchun quyidagi gaplardan foydalanish mumkin:

1. Badiiy asar o‘qish (bilan) hordiq chiqaramiz. 2. Topshiriq o‘z vaqti(da) bajarildi. 3. Shahnoza shahar(ning) qurilishi(ni), u(ning) havosi (ni) maqtadi.

Tahlil uchun topshiriq

1. So‘zlarning bir-biri bilan qanday bog‘langanini aniqlang.

a) birinchi gapdagi yordamchi so‘z bilan – ko‘makchisi;

b) ikkinchi gap chiqish kelishigi qo‘shimchasi yordamida bog‘langan;

v) uchinchi gap esa, qaratqich va tushum kelishigi qo‘shimchalari vositasida bog‘langanligi aytiladi.

Bu xildagi mashqlar o‘quvchini gap tuzishda kelishik, egalik qo‘shimchalari va yordamchi so‘zlarning rolini anglab olishga, so‘z birikmalari mohiyatini to‘g‘ri tushunishga, SBni so‘z qo‘shilmalari va gaplardan ajratishga o‘rgatadi.

Gaplar orqali xabar, biror ishni bajarishga undash, iltimos, fikrni aytishga da’vat kabi ma’nolarni anglab olishda ohangning roli katta. Nutqning fonetik jihatdan shakllantiradigan, tashkil qiladigan melodika, urg‘u, pauza kabi ohang vositalari alohida sintaktik vazifani bajaradi. Ma’lumki, darak gap, so‘roq gap, buyruq gap va his-hayajon gapni hosil qilishda ularning mazmunigina emas, balki aytilish ohangi ham muhim rol o‘ynaydi.

“Darak gaplar tinch, gap oxiriga tomon pasayib boruvchi ohang bilan aytiladi, talaffuz, tezlik o‘rtacha bo‘ladi”.

Birinchi sentyabr. Mustaqillik bayramiga yig‘ilgan xalq, qiziqish va hayajon bilan tadbir boshlanishini kutmoqda. Mana, nihoyat, bayram namoyishi boshlandi: turli viloyat vakillari o‘z san’atlari bilan bayram qatnashchilarini xushnud qildilar.

Matn yuzasidan topshiriqlar:

1-topshiriq. Gaplarning ifoda maqsadi va tuzilishiga ko‘ra turini ayting. Ularning o‘qilish ohangiga diqqat qling.

2-topshiriq. Yoyiq darak gaplardagi ega va kesim guruhlari orasida sintagma (qisqa to‘xtalish)ning o‘rnida tinish belgisi qo‘yilmasligi sababini ayting.

Darak gaplar matnda ko‘p qo‘llaniladi. U bosiq ohang bilan o‘qilib, bosh qismida biroz ko‘tariladi, keyingi qismida pasayadi. Yoyiq darak gaplarda ega guruhi va kesim guruhi orasida qisqa pauza (to‘xtalish) bo‘lib, tovush pasayadi, ammo tinish belgisi qo‘yilmaydi.

So‘roqning mazmuni va ma’no tashish xarakteriga ko‘ra **sof so‘roq gaplar, ritorik so‘roq gaplar** va **so‘roq-buyruq gaplar** farqlanadi.

Sof so‘roq gaplar so‘roq bilan bir qatorda taajjub, gumon, shubha bildiradi. Shu bilan bir qatorda tinglovchidan ma’lum javobni talab qiladi. Ritorik so‘roq gaplar javob talab qilmaydigan gaplardir. Gap ichida uning javobi ham anglashilib turadi: Xalq orzusini to‘la amalga oshirishda nimalarga ko‘proq ahamiyat berish kerak? Xalq orzusini amalga oshirishdan katta baxt bormi? (O.)... So‘roq-buyruq gaplar buyruq ma’nosini ham o‘z ichiga oladi: *Bu kitobni, albatta, o‘qib chiqish kerakdir-a?* -a taajjub, so‘roq yuklamasi yordamida ifodalanadi. O‘quvchilar so‘roq gaplarning so‘roq olmoshlari, so‘roq yuklamalari, so‘roq ohangi yordamida hosil bo‘lishini, ular ko‘proq dialogik nutqda qo‘llanishini tushunib olishlari zarur.

Mustaqil ish jarayonida sof so‘roq gaplar, ritorik so‘roq gaplar, so‘roq-buyruq gaplarni tuzish, ularni ifodali o‘qish, so‘roq gaplarni o‘zaro qiyoslash va farqlash, ular ishtirokida matn yaratish kabi ijodiy-amaliy ishlarni bajarish o‘quvchilarni darak va so‘roq gaplarni o‘z o‘quvchi nutqlarida to‘g‘ri va o‘rinli qo‘llay olish malakasini hosil qilishlarida samarali natija beradi.

Buyruq gaplar *buyruq, maslahat, iltimos, ogohlantirish, chaqiriq, taklif, ruxsat etish, yalinish* kabi ma’nolarga ega bo‘lib, ularning ohangi darak gap ohangiga yaqin bo‘ladi, qo‘yiladigan tinish belgisi ham bir xil. Ayrim buyruq gaplar sof buyruq ma’nosini anglatmay, buyruq-iltimos, buyruq-yalinish, buyruq-istak, buyruq-maslahat, buyruq-nasihat, buyruq-ogohlantirish, buyruq-da’vat (undash), buyruq-ruxsat (yoki taklif kabi emosional ma’nolarni ifodalaydi). Buyruq gapning kesimi asosan II shaxs buyruq maylidagi fe’l bilan ifodalanadi: *O‘tinni yor, kitobingni o‘qigin...* kabi.

Rasmiy nutqlarda buyruq gaplar majhullik nisbatidagi fe'l bilan ifodalanadi: *Farmon bajarilsin.*

Boshqa vositalar bo'lmaganda, buyruq gaplar faqat buyruq ohangi yordamida hosil bo'ladi, buyruq mazmuni II shaxsga qaratiladi: "...darsingni tayyorla!"...

His-hayajon gaplar shodlik, quvonch, sevinch, qo'rquv, tantana, taajjub, qayg'u, afsuslanish kabi his-tuyg'ularni ifodalaydi, ko'tarinki ohangda aytiladi, ayni shu xislati bilan u gapning maqsadga ko'ra boshqa turlaridan farq qiladi: 1. Eh, havo qanday musaffo! 2. Shahrimiz naqadar go'zal... 3. Milliy bog' – go'zal oromgoh!...

Darak va so'roq gaplarni his-hayajon bilan aytish orqali ham his-hayajon gap hosil qilinishi mumkin*: G'oliblar keldi. G'oliblar keldi? G'oliblar keldi!* Ushbu gaplarda xabar, so'roq, his-hayajon, sevinch mazmuni, ohang yordamida o'zgaradi va bu o'zgarish yozuvda tinish belgilari vositasida ko'rsatiladi.

O'quvchilar amaliy ish jarayonida gapning maqsadga ko'ra turlari yuzasidan ijodiy-amaliy mashqlar, rivojlantiruvchi topshiriqlar bo'yicha mustaqil ishlar bajaradilar. Shu tariqa, gaplardagi ma'no nozikliklarini to'g'ri anglash, talaffuz va yozuvda to'g'ri ifodalash borasida ko'nikma, malakalar hosil qiladilar.

Gap turlarini o'rganish jarayonida "Kesim gapning markazi" mavzusidan foydalanish yaxshi natija beradi. Gapning markazi(kesim)-zamon, shaxs-son tasdiq-inkor ma'nolari bilan birikib kelgan so'z birikmasi ekanligi, sodda gap bir markazli va qo'shma gap ikki va undan ortiq markazli gaplarga kiritilishini o'quvchilarga tushuntirish lozim bo'ladi. Mazkur mavzuni o'rganishda quyidagi bilim, ko'nikma va malakalarni hosil qilishga alohida ahamiyat beriladi.

1. Zaruriy bilimlar:

– kesim gap markazi ekanligi;

– ega va qolgan bo'laklarning kesim atrofida birlashishi;

– faqat kesimdan iborat gaplarning ixcham gap ekanligi.

2. Zaruriy ko'nikma va malakalar:

– gapning kesimi – markazini topish;

– kesimning gap qurilishidagi ahamiyati haqida xulosa chiqarish;

– ixcham (faqat kesimdan iborat) gaplarning egasini tiklash;

– sodda yig‘iq gaplarni (men keldim) sodda yoyiq gaplarga (men bugun uyga keldim) aylantirish;

– kesimdan so‘roq berib gapni kengaytirish;

– sodda yoyiq gaplardan iborat kichik matn tuzish...

Gap turlarini o‘rganishda berilgan ixcham gaplardan sodda yig‘iq gap, sodda yoyiq gap, boshlanish qismi berilgan gaplarni davom ettirish, ularni teng va ergashtiruvchi bog‘lovchilar yordamida qo‘shma gaplarga aylantirish, qo‘shma gaplarni sodda gaplarga aylantirish, qo‘shma gapli matnni sodda gapli matnga aylantirish kabi ijodiy-amaliy topshiriqlardan foydalanish yaxshi samara beradi.

Kesimning qaysi so‘z turkumiga mansubligi, uning tarkibidagi zamon, tasdiq-inkor, shaxs-son ma’nolarini ifodalovchi vositalar mavjudligini aniqlash kesim haqidagi bilim-ko‘nikmalarni mustahkamlaydi va shakllantiradi.

Gap bo‘laklari

Ega mavzusini o‘rganishda kesimning gapda markaziy bo‘lak bo‘lib kelishi izohlanadi. Bu borada qator mashqlarni bajarish mumkin. Xususan:

– bajarilgan harakatning egasi (bajaruvchisi, belgi sohibi)ni tiklash: Keldim, men keldim);

– uning qaysi so‘z turkumiga mansubligini aniqlash; (men – olmosh);

– berilgan gaplarda gapning kesimi va egasini topish: **Bolalar** maktab hovlisida **o‘ynaydilar.** Mazkur gapda ega ot so‘z turkumi orqali ifodalangan bo‘lib, turdosh, aniq, III shaxs ko‘plik, bosh kelishikda kelgan.

Bundan tashqari, eganing so‘z birikmasi, kengaytirilgan birikmalar orqali ham ifodalanishi misollar vositasida ko‘rsatilishi zarur: **Oq oltin** o‘z vaqtida yig‘ib-terib olindi. **Yosh bolali ayollar, keksalar** ham paxta terimiga chiqdilar. Bu gaplardagi “oq oltin” –

(paxta ma'nosida) so'z birikmasi "Yosh bolali ayol" – kengaytirilgan birikma holida ega vazifasida keladi.

Kesim mavzusini o'rganish jarayonida o'quvchilar egallagan bilim, ko'nikma va malakalar mustahkamlanadi, takrorlanadi; quyidagi mashq va ijodiy topshiriqlar bilan rivojlantiriladi:

– kesimning fe'l, sifat, otdan tashqari son, olmosh, ravish, ibora, ajralmas birikma bilan ifodalanishi: Qosh qo'yaman deb **ko'z chiqarma;**

– fe'l-kesim, sodda va murakkab ot-kesim va ularning ifodalanishi: *Dadam bizdan g'oyatda xursand bo'ldilar;*

– murakkab ot-kesim tarkibida bog'lamaning qo'llanishi: *Bu mening Vatanimdir;*

– nutqda kesimning turlaridan o'z o'rnida foydalana olish (egallangan bilimlarni mustahkamlash maqsadida berilgan misollar qiyoslanadi).

Kesim mavzusini o'rganishda sodda fe'l-kesim bilan murakkab fe'l-kesimni qiyosiy tasnif qilish, shakli va mazmunini farqlash, o'quvchilar kommunikativ savodxonlik darajasining oshishiga, chiroyli, ravon so'zlash va matn yaratish mahoratining yuksalishiga sabab bo'ladi.

Quyida sodda hamda murakkab kesimlarni ajratish va tasnif etish yuzasidan misollar berildi:

1. Inson ilmi va odobi bilan **sharaflanadi.**
2. Inson ilmi va odobi bilan **sharaflanishi darkor.**

Birinchi gapdagi kesim **sharaflanadi** – sodda kesim hisoblanadi; ikkinchi gapdagi **sharaflanishi darkor** – ikki mustaqil komponentdan iborat. Demak sodda va murakkab kesimlarni so'zlar miqdoriga qarab osongina aniqlash mumkin. Fe'l-kesimning tuzilishini bayon qilishda sodda fe'l-kesimni yetakchi va ko'makchi fe'l bilan ifodalanishiga e'tibor qaratilishi mumkin.

Murakkab ot-kesim: murakkab ot-kesimning qanday so'z bilan ifodalanishi, uning tarkibida bog'lamaning qo'llanishi; bunday ifodadagi bog'lama tushirilganda, ega va kesim orasida tirening ishlatilishiga urg'u berish maqsadga muvofiqdir. Bu borada qator

ijodiy-amaliy topshiriqlarni amalga oshirish mumkin:

1. Sabr tagi — **sariq oltin**. 2. Muzaffar **va'dasiga vafo qildi**. 3. Dildora **eshikni ochib kirdi**. 4. Poyonsiz dalalar **oq libos kiydi.** 5. Samimiy aytilgan so'z **yurakka borib yetadi.**

Ushbu gaplardan kesimlar aniqlanib, ularning sodda va murakkabligi **(ochib kirdi, vafo qildi, sariq oltin)**; **ibora** orqali **(oq libos kiydi, yurakka borib yetadi)** ifodalanishi haqida xulosa chiqariladi. Shu bilan birga, kesim ot bilan ifodalanganda, bog'lama yo kesimlik qo'shimchasi bo'lmasa, yozuvda egadan so'ng tire (—) qo'yilishi, kishilik olmoshi bilan ifodalangan egani alohida ta'kidlab ko'rsatish, kerak bo'lsa, egadan keyin tire (—) qo'yilishi **(Sen — yetim emassan!)** ta'kidlanadi.

Murakkab kesim tarkibida bog'lamaning qo'llanishi va uning tushirilishiga doir mustaqil ijodiy-amaliy mashg'ulotlar o'tkazish ham sintaksis va punktuasiyaga oid bilimlarni mustahkamlash bilan birga nutqiy malakani shakllantirish va rivojlantirishga yordam beradi.

Hozirgi o'zbek adabiy tili ta'limi — o'quvchilarning nutqiy faoliyatini rivojlantirish, erkin va ijodiy fikrlash darajasini yuksaltirishni bosh maqsad qilib qo'ygan ekan, bu murakkab ishni **gap sinonimiyasi** ustida ishlamay turib, amalga oshirib bo'lmaydi. Shu sababli sodda va qo'shma gaplarning ma'nodosh qatorini tuzish, uning tarkibidagi bog'lovchi vositalarni muqobillari bilan almashtirish kabi ijodiy-amaliy topshiriqlarni bajarish juda foydali.

Gap bo'laklari mavzusini o'rganishda ega va kesim munosabatlari ustida alohida to'xtalish maqsadga muvofiqdir.

Bunday ijodiy-amaliy topshiriqlarni bajarish jarayonida talabalarning ega va kesim haqidagi bilimlari mustahkamlanadi, kengayadi, fikrlash faoliyati rivojlanadi, nutq shakllanadi.

Ikkinchi darajali bo'laklarni o'rganish

Ikkinchi darajali bo'laklarni o'rganish talabalarning muayyan grammatik bilimga ega bo'lishlarini talab qiladi. Ikkinchi darajali bo'laklarga oid mavzular talabalarning so'z birikmasi, tobe so'zlarning bosh so'zga bog'lanishi haqidagi bilimlarini takrorlash va mustahkamlash bilan boshlanishi mumkin. So'ng to'ldiruvchi,

aniqlovchi, hol haqidagi bilimlar sistemasisga o‘tiladi. **To‘ldiruvchi** mavzusi yuzasidan quyidagi ishlar bajarilishi maqsadga muvofiq:

– berilgan gaplardan to‘ldiruvchilarni ajratish;

– to‘ldiruvchi va uning ifodalanishini izohlash, uning so‘roqlari ustida ishlash; so‘z, so‘z birikmasi, kengaytirilgan birikma va gap bilan ifodalanishi ustida amaliy ishlar;

– so‘z birikmasi bilan ifodalangan to‘ldiruvchili gaplarda yordamchi so‘zlar, ularda tinish belgilarining ishlatilishi, ularni kengaytirilgan birikmalar bilan almashtirish ustida ishlash.

To‘ldiruvchi o‘zi tobe bo‘lgan gap bo‘lagiga boshqaruv yo‘li bilan bog‘lanadi. To‘ldiruvchi haqidagi bilimlar, fe’l-kesimga bog‘langan to‘ldiruvchili va to‘ldiruvchisiz gaplarni o‘zaro qiyoslash orqali qulayroq izohlanishi mumkin.

1. Lisey direktori tabrikladi.
2. Lisey atrofi tozalandi.
3. Daraxt taglari yumshatildi.
1. Lisey direktori *o‘quvchilarni* tabrikladi.
2. Lisey atroflari *chiqindilardan* tozalandi.
3. Daraxt taglari *bel va ketmonlar bilan* yumshatildi.

Chap va o‘ng tomondagi gaplar qiyoslangach, talabalar fikrni to‘laroq ifodalash uchun yordam berayotgan *o‘quvchilarni, chiqindilardan, bel va ketmonlar bilan* so‘zlari fe’l-kesimga bog‘lanib, *kimlarni? nimalardan? nimalar bilan?* so‘roqlariga javob berayotganini aniqlaydilar: *Qarorni yozish Gulchehraga topshirildi.*

Demak, to‘ldiruvchi – kesim, hol va boshqa gap bo‘laklariga boshqaruv usuli bilan bog‘lanib, uni to‘ldirib keluvchi bo‘lakdir, deb xulosa chiqariladi.To‘ldiruvchilar harakat bilan predmet orasidagi munosabat xarakteriga ko‘ra ikki turli bo‘ladi: **vositali va vositasiz to‘ldiruvchi**.

Gaplarni tahlil qilish orqali harakat bevosita o‘ziga o‘tgan predmetni bildirib, o‘timli fe’l bilan bog‘lanadigan, tushum kelishigidagi so‘z bilan ifodalangan gap bo‘lagi vositasiz to‘ldiruvchi sanaladi. Vositasiz to‘ldiruvchilar *kimni? nimani? qayerni?* so‘roqlariga javob beradi: *To‘g‘ri so‘z toshni yoradi, egri*

so'z boshni yoradi. Ekinni erta ekkan, hosilni erta o'rar.

O'quvchilar mazkur gaplarda *toshni, boshni, ekinni, hosilni* so'zlari o'timli fe'llar bilan bog'langani, *nimani?* so'rog'iga javob bo'lishini aniqlaydilar.

Vositasiz to'ldiruvchi so'zlovchi va tinglovchiga avvaldan ma'lum bo'lgan narsa-buyumni anglatganda, tushum kelishigidagi so'z belgisiz, umuman ifodalanganda, bosh kelishik shaklida qo'llanadi: 1. Elbek qiziqarli **kitob** o'qidi. 2. Shahzod ariq bo'yiga **charxpalak** o'rnatdi. 3. Otabek maktab hovlisiga **ko'chatlar** o'tqazdi.

Tinglamasa o'zgalar agar,
O'z-o'zimga ***she'r*** *o'qyman men.*
(A.Oripov)

Mazkur gaplardagi *kitob, charxpalak, ko'chatlar, she'r* so'zlari tushum kelishigi qo'shimchasisiz, bosh kelishik shaklida qo'llangan. Tushum kelishigi qo'shimchasi ba'zan she'riyatda **-n** shaklida uchrashi mumkinligi quyidagi satrlar bilan eslatiladi:

Kapalakning uchishi**n** uzoq
Kuzatdim ham yurdim ortidan.

To'rtlikda to'ldiruvchi "uchishi**n**" holatida berilib, **-ni** qo'shimchasi **-n** shaklida yozilgan. Bu o'zgarish she'riyat-bo'g'inlar sonining oshib ketmasligi talabi bilan bo'lgan.

Harakat o'ziga o'tgan predmetni emas, balki harakatga boshqa biror yo'l bilan bog'langan predmetni bildirib, jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishigidagi so'z yoki ko'makchili birikma bilan ifodalaydigan bo'lak vositali to'ldiruvchi ekanini, *kimga? nimaga? kimdan? nimadan? kimda? nimada? kim bilan? nima bilan?* so'roqlari vositali to'ldiruvchiga tegishli bo'lishini aniqlash o'quvchilar uchun qiyin bo'lmaydi.

Darsni mustahkamlash uchun beriladigan ijodiy-amaliy ishlar bilan bir qatorda o'quvchilarga bayon yoki o'qilgan kitobga taqriz, ilmiy-ijodiy matnlar yaratishni tavsiya qilish yaxshi natija beradi.

Aniqlovchi haqida avvaldan o'rganilgan bilimlarni xotirlash,

takrorlash va mustahkamlash maqsadida quyidagi so‘roqlarga javob olinadi:

– Aniqlovchi deb nimaga aytamiz?

– Aniqlovchi necha turga bo‘linadi?

– Aniqlovchi qanday so‘roqlarga javob bo‘ladi?

1. Gapdagi biror bo‘lakning belgisini yoki bir narsa-buyumning boshqasiga qarashli ekanligini bildirgan ikkinchi darajali bo‘laklardan biri aniqlovchidir.

Masalan: 1. *Halol* ish–*lazzatli* emish. 2. *Odamning* husni – mehnatda.

Mazkur misollarda **halol, lazzatli, odamning** aniqlovchi vazifasida kelib, *ish, emish, husni* so‘zlariga tobelanish yo‘li bilan bog‘langani aniqlanadi. Birinchi gapdagi **halol, lazzatli** – sifatlovchi-aniqlovchi, keyingi gapdagi **odamning** qaratqich-aniqlovchi bo‘lib keladi.

“Aniqlovchi” mavzusini o‘rganishda quyidagi amaliy-ijodiy topshiriqlar sistemasidan foydalanish maqsadga muvofiq:

1-topshiriq. So‘z birikmalarida tobe va hokim so‘zni aniqlash (“**halol** ish” –halol–tobe so‘z, ish–hokim so‘z), hokim so‘zdan tobe so‘zga so‘roq berish orqali aniqlovchili birikmalar hosil qilish, ularning qaysi so‘z turkumi bilan ifodalanayotganini aniqlash.

2-topshiriq. Gapdan qaratqichli va ifodalovchili birikmalarni ajratib, izohlang.

3-topshiriq. Sifatlovchi-aniqlovchining sifat, son, olmosh, ravish, sifatdosh, ot (narsa-buyum materialini bildiruvchi ot) bilan ifodalanishi yuzasidan amaliy-ijodiy mashg‘ulotlarni tashkil qiling va bajaring.

4-topshiriq. Aniqlovchining belgili va belgisiz kelishi holatlarini izohlang.

5-topshiriq. Aniqlovchining so‘z birikmasi, kengaytirilgan birikmalar bilan ifodalanishiga, ular tarkibidagi nisbiy so‘zlar va tinish belgilarining ishlatilishiga e’tiborni qarating.

6-topshiriq. Aniqlovchi vazifasida kelgan gaplarni kengaytirilgan birikmalar bilan almashtiring va hokazo.

Sifatlovchi-aniqlovchi. *Qanday? Qanaqa? Qaysi? Qancha? Nechanchi? Necha? Qayerdagi?* kabi so‘roqlarga javob bo‘lishi, sifatlovchi-sifatlanmishga bitishuv yo‘li bilan bog‘lanishi, ularning qaysi so‘z turkumlari orqali ifodalanishini aniqlash topshiriladi.

Qaratqch-aniqlovchi. *Kimning? Nimaning? Qayerning?* so‘roqlariga javob bo‘lib, qaratqich-qaralmish moslashuvida birikadi: *Alisher Navoiy(ning) haykali. O‘zbekiston(ning) bahori* kabi. Mazkur birikmalarda qaratqichdan qaralmish alohida turganida **-ning** qo‘shimchasining tushib qolishi aniqlanadi: *Bu tovushlar rasadxona tolibi ilmlarining sharpasiz odimlariga o‘xshamas, sipohlarning betakalluf qadamlarini eslatardi. (O.Yo.)*

Ko‘ngildagi muhabbatning uchqunin,
Xayolimning bir burchida berkitdim.
Ul uchqunning kuchligidan siynamda
Hech tuzalmas, og‘ir yara bor etdim. (Ch)

Gaplarni mustaqil tahlil qilish, qaratqich va qaralmishni o‘rganish jarayonida talabalar shunday xulosaga kelishlari lozim:

– qaratqich va qaralmish orasida boshqa gap bo‘laklari bo‘lganda, qaratqich qo‘shimchasi (-ning) saqlanadi;

– shaxs, narsa-buyum umumiylikni bildirganda, qaratqich qo‘shimchasi tushirib qoldiriladi;

– qaratqich qator kelganda, ularning ba’zisi tushirib qoldiriladi: Akademik lisey*(ning)* uchinchi kurs*(ining)* talabalarining ota-onalar*(ining)* yig‘ilishi bo‘ladi. Diyorimiz*(ning)* bahorining fayzi o‘zgacha kabi.

Izohlovchi

Izohlovchi-aniqlovchining alohida ko‘rinishi. Unda aniq ma’noni bildiruvchi turdosh ot – izohlovchi, umumiy ma’noni bildiruvchi ot izohlanmish bo‘ladi. Izohlovchilar unvon, kasb, laqab, qarindoshlik, o‘xshatish, taxallusni bildiradi: ular orasiga ko‘pincha chiziqcha qo‘yiladi: *injener-texnolog, ona-diyor, ijodkor-o‘qituvchi, yozuvchi-Oybek, shoir Shuhrat* kabi.

Gazeta, jurnal, korxona, muassasa kabilarning nomini bildirgan atoqli otlar ham izohlovchi bo‘lib, ular atoqli otlar bilan ifodalanmasa, qo‘shtirnoqqa olinadi: “Ma’rifat” gazetasi, “Sanam” jurnali, “Kamolot” tashkiloti kabi.

Xulosa qilib aytganda, aniqlovchi aniqlanmishning belgisini bildirishi, aniqlanmishdan oldin kelishi, izohlovchi esa izohlanmishdan oldin yoki keyin kelib, izohlanmishdan anglashilgan predmet ma’nosini aniqlanishini va izohlanishini bilib oladilar. Bunday ijodiy topshiriqlar ustida ishlash natijasida o‘quvchi so‘z boyligini oshiradi, so‘zni o‘z o‘rnida, chiroyli ifodalash ko‘nikmasini egallaydi.

Holni o‘rganish usullari

Holni o‘rganish u haqdagi bilimlarni hosil qilish, mustahkamlash, takrorlashdan boshlanadi. Holni aniqlashda matnda ajratilgan so‘zlarning qaysisi gap bo‘lagi bo‘lib kelganligini kesimdan so‘roq berib aniqlash, bu so‘zlarning harakatga nisbatan o‘rin, payt, miqdor, sabab va maqsadni o‘xshatish, chog‘ishtirish, harakatning bajarilishi tartibini ifodalovchi so‘zlar kabi guruhlarga ajratish, mazkur so‘zlarni ma’nodosh va uyadosh so‘zlar bilan almashtirish orqali hol ma’nosini o‘zgartirish va sharhlash.

Masalan: *Qo‘zg‘olonda butun xalq: o‘zbek, rus, qozoq, yahudiy qatnashadi.*

Oltin sirg‘alardek shoda uzumlar:
Husayni, sohibi, charos, so‘limlar
Quyoshda tovlanur sharbatga to‘lib...
(G‘. G‘ulom)
Tadbirga yoshlar, keksalar, ayollar—barcha qatnashdi.

Tinish belgilarining ishlatilishiga oid quyidagicha sxema asosida ishlash, chizgiga muvofiq gaplar tuzish, uyushiq bo‘laklar hamda umumlashtiruvchi so‘zlar haqida olingan bilimlarni mustahkamlash, tinish belgilarini to‘g‘ri va o‘z o‘rnida ishlatish malakalarini egallashga yaxshi yordam beradi.

Uyushiq bo‘laklarda tinish belgilari

1. Vergul qo‘yilmaydi. 2. Vergul qo‘yiladi:

_____	va _____	_____,	_____
_____	ham _____	_____,	ammo_____
_____	hamda _____	_____ ,	lekin_____
_____	bilan_____	_____ ,	biroq _____
_____	yo_____	_____emas,	_____
_____	yoki_____	_____-da,	_____
_____	-u(-yu)_____	yoki_____,	yoki_____
na_____	na_____	ba’zan_____,	ba’zan_____
	na _____ ,	na_____	
	goh_____,	goh_____	
	ham_____,	ham_____	
	bir_____,	bir _____	
	yo_____ ,	yo _____	

3. Umumlashtiruvchi so‘z uyushiq bo‘lak; uyushiq bo‘laklar – umumlashtiruvchi so‘z

O‘quvchilarning umumlashtiruvchi so‘z va uyushiq bo‘laklarga oid bilimlarini mustahkamlashda quyidagi o‘quv topshiriqlaridan foydalanish mumkin:

– umumlashtiruvchi so‘zning o‘rnini o‘zgartirib, gapni qayta tuzish;

– xususiy tushunchalarni anglatadigan so‘z topib, umumlashtiruvchi so‘zli gaplar tuzish;

– umumlashtiruvchi so‘zli uyushiq bo‘lakli gaplar ishtirokida matn yaratish...

Mazkur mavzuni o‘rganish o‘quvchilarda badiiy asarlarni o‘qishga qiziqish uyg‘otadi, yozuvchining tili, uslubiga tilshunos ko‘zi bilan qarashga o‘rgatadi, ularda til faktlarini ajrata olish ko‘nikma va malakalarini hosil qiladi.

AJRATILGAN BO‘LAKLI GAPLARNI O‘RGANISH

Ajratilgan bo‘laklar bir tushunchaning ikki xil nomidir. U o‘zidan oldingi bo‘lakni izohlaydi *(Akademik liseyda tajribali o‘qituvchilar, ya’ni o‘z kasbini e’zozlovchilar saboq beradi).* Uyushiq bo‘laklar bir necha shaxs yoki narsa-buyum, belgi, harakat – holatni ifodalaydi *(Nodira bilan Salima dars tayyorladilar).*

Ajratilgan to‘ldiruvchi o‘zidan oldingi to‘ldiruvchini izohlab keladi. To‘ldiruvchi **tashqari, boshqa, o‘rniga, bilan, birga** kabi so‘zli birikmalar bilan ifodalanganda ham ajratiladi: *Sinf rahbari sinfboshiga, **Dilbarga,** vazifani tushuntirdi. 2. Opam, **ishlash bilan birga,** magistraturada o‘qishni davom ettirmoqda. 3. Dono, **Barnoga qaraganda,** balandroq.* Birinchi gapdagi *(Dilbarga)* ajratilgan to‘ldiruvchi, *sinfboshiga* so‘zini izohlash uchun qo‘llangan, ikkinchi gapda harakatning qo‘shimcha ma’nosini (*ishlash bilan birga*). Anglatish, uchinchi gapda ajratilgan to‘ldiruvchi (*Barnoga qaraganda*) chegaralash, ajratish ma’nosini anglatadi.

Bunday to‘ldiruvchilar og‘zaki nutqda ohang, yozuvda vergul bilan ajratiladi.

Ajratilgan aniqlovchi ajratilgan qaratqich-aniqlovchi, sifatlovchi-aniqlovchi, ajratilgan izohlovchi turlariga bo‘linadi.

Sifatlovchi-aniqlovchi gapdagi biror bo‘lakning belgisini bo‘rttirib, ma’no ahamiyatini kuchaytirib ko‘rsatish uchun ajratiladi. Bunda sifatlovchi bilan sifatlanish tartibi o‘zgaradi: *Alisher Navoiy, **buyuk alloma,** o‘zining butun umrini xalq farovonligi, mamlakat obodonchiligiga sarfladi.*

Ajratilgan qaratqich-aniqlovchi o‘zidan oldin kelgan qaratqich-aniqlovchini izohlash, uning ma’nosini aniqlashtirish uchun qo‘llanadi: *Nigoraning, **ajoyib raqqosaning,** raqslarini tomoshabinlar qizg‘in olqishladilar.* Ajratilgan izohlovchilar izohlanmishdan keyin kelib, uning ma’nosini aniqlash, biror xarakterli tomonini ko‘rsatishga xizmat qiladi: *O‘tsimon o‘simlik, yalpiz, ko‘proq ariq bo‘yida o‘sadi.*

Xulosa qilib aytganda, ajratilgan aniqlovchi aniqlanmishning belgisini aniqlash, bo‘rttirish uchun ishlatiladi.

Talabalarning bilimlarini mustahkamlashda ifodali o‘qish, tinish belgilarining qo‘llanilishini tushuntirish, sintaktik va punktuasion topshiriqli ijodiy-amaliy ishlarni bajarish, ular anglatgan ma’no nozikliklarini sharhlash kabi usullardan foydalanish yaxshi natija beradi.

Undalmani o‘rganish

Undalma so‘zlovchining nutq qaratilgan shaxsni bildirishini o‘quvchilarga eslatish, tegishli gaplar asosida izohlash maqsadga muvofiq bo‘ladi: Masalan: **Iroda,** darsingni tezroq tayyorlagin. **Quyosh**, nuringni ayamay sochaver! **Ey mehribon padar,** nasihatlaringizni unutmayman.

Mana, oppoq bo‘lib gulladi o‘rik,
Hamid Olimjonning armonlari u.
Murod Shams! Mehringiz qumsaydi yoshlik,
Ayub G‘ulom ruhi qalblarda mangu.

O‘quvchilar berilgan gaplar va to‘rtlikni o‘qib, tahlil qilish orqali quyidagicha xulosaga keladilar:

– undalma aytilayotgan fikr qaratilgan shaxsni bildirib, tinglovchi diqqatini tortish uchun ishlatiladi.

– undalma, asosan, shaxs otlaridan, badiiy asarlarda esa (ko‘proq she’riyatda, xalq og‘zaki ijodida) jonli va jonsiz predmet nomlari ham undalma vazifasida keladi va badiiy tasvir, jonlantirish, tinglovchi ruhiyatiga ta’sirni kuchaytirishga xizmat qiladi:

Shamol! Qudrating-la bulutlarni quv. Yoshlar, sizlarni ulug‘ ishlar kutadi.

Undalma gap o‘rtasida kelganda, ma’no urg‘usi olmaydi, u tez va pastroq tovushda aytiladi, to‘xtalish qisqaroq bo‘ladi:

Sizlarni, yoshlar, ulug‘ ishlar kutadi.

Undalma gap oxirida kelganda, birinchidan, kuchli, hayajonli fikr bilan bog‘liqligini, ikkinchidan, fikrning tartibi, nihoyat tasdiq va inkorni bildiradi.

Berilgan gaplarda undalmalar *ishonch va tasdiq* (albatta), *gumon* (taxminimcha), *shodlik va achinishning* (baxtimizga, afsuski), fikrning

biror kimsaga *qarashliligi* (aytishlaricha), oldingi fikr bilan bog‘liqligi (umuman olganda), *fikr tartibi* (avvalo, birinchidan, nihoyat), *tasdiq yoki inkor* (ha, yo‘q, mayli) kabi ma’nolarni bildirib, asosan, modal so‘zlar bilan ifodalanishi haqida ma’lumot beriladi.

Kirish so‘z yo birikma gap boshida, o‘rtasida oxirida kelishi, ular vergul bilan ajratilishini ham aytiladi.

Kirish gap: so‘zlovchining o‘z fikriga bildirgan munosabatini anglatib, asosiy fikrni to‘ldirish, izohlash uchun ishlatiladi. Ular vergul, qavs, tire bilan ajratilishi o‘qituvchi tomonidan o‘quvchilar yodiga solinadi va quyidagi gaplarni o‘qib, tahlil qilinadi:

Ona bolalarini maqtamasa-da (maqtanish unga yot edi), ular bilan ich-ichidan faxrlanardi. Kuzning ba’zi belgilariga ko‘ra (Ernazar akaning aytishicha), bu yil chilla qattiq kelarmish.

Kirish bo‘laklar haqidagi bilimlarni mustahkamlash maqsadida amaliy-ijodiy mashqlar bajarish, ular ishtirokida gaplar qurish, gap tarkibidagi so‘zlarning o‘rnini almashtirib ko‘rish, o‘quvchini nasriy va nazmiy uslublar, inversiya hodisasi bilan yaqindan tanishtiradi, yozma nutq malakasini shakllantiradi.

QO‘SHMA GAPLARNI O‘RGANISH

Qo‘shma gap sintaksisini o‘rganish talabalarning nutqiy taraqqiyotiga ijobiy ta’sir ko‘rsatish bilan bir qatorda, fikrni nutq sharoitiga mos ravishda og‘zaki va yozma shakllarda to‘g‘ri, ravon ifodalash ko‘nikmalarini, madaniy nutq malakalarini shakllantiradi va rivojlantiradi.

Darsliklarimizda qo‘shma gaplar talqini anchayin murakkab. U ikki va undan ortiq sodda gapning mazmun, grammatik shakl va ohang asosida birikuvidan tuziladi. Uning tarkibidagi sodda gaplar bir-biri bilan bog‘lovchilar, yuklamalar, ko‘makchilar, nisbiy so‘zlar fe’l shakllari va ohang orqali bog‘lanadi.

Ona tili o‘qitish metodikasida qo‘shma gaplarni o‘rganish yuzasidan an’anaviy darslikdagi mashqlar, savol va topshiriqlar 1950-yillarda shakllantirilgan va hozirgi kunga qadar amalda qo‘llanilayotgan dastur va darsliklar talablari doirasida qolib ketgan edi.

Mazkur o‘quv qo‘llanmada o‘zbek tilshunosligining so‘nggi yillarda qo‘lga kiritgan yutuqlariga tayangan holda qo‘shma gaplarni:

1. Faqat ohang vositasida bog‘langan qo‘shma gaplar.
2. Yuklama vositasida bog‘langan qo‘shma gaplar.
3. Teng bog‘lovchilar vositasida bog‘langan qo‘shma gaplar.
4. Ergashtiruvchi bog‘lovchilar vositasida bog‘langan qo‘shma gaplar.
5. Nisbiy so‘zlar vositasida bog‘langan qo‘shma gaplar kabi yangi tasniflarga asoslanib o‘rganish tavsiya etilmoqda.

“Kesim-gap markazi” degan talqinni o‘quvchilar ongiga singdirmay turib, qo‘shma gaplar tasnifini puxta o‘rganib bo‘lmaydi.

Bunda kesimdan so‘roq berish orqali gapni kengaytirish usullari (faqat kesimdan iborat gaplar “ixcham gap” sanalishi); sodda yoyiq gaplardan uyushiq bo‘lakli gaplar hosil qilish; sodda gap juftlaridan teng va ergashtiruvchi bog‘lovchilar yordamida qo‘shma gaplar qurish; ulardan foydalanib, turli mavzularda kichik matnlar yaratish kabi ijodiy-amaliy topshiriqlardan unumli foydalanish orqali o‘quvchi ongiga qo‘shma gaplar tuzish yuzasidan zaruriy ko‘nikma va malakalarni singdirish lozim. Quyida kesimdan savol berib gaplarni kengaytirish usuli bilan ishlashga yo‘naltiruvchi mustaqil ishlardan namunalar beramiz:

Namuna: **O‘qidi.**(Kim o‘qidi?) Oybek o‘qidi. Oybek kutubxonadan olgan kitobni qiziqib o‘qidi(qaysi kitobni o‘qidi?). U hikoya o‘qishni yaxshi ko‘radi (nimani yaxshi ko‘radi?). Oybek kitobni qiziqib o‘qidi, chunki u hikoyalar o‘qishni yaxshi ko‘radi (Nima uchun kitobni qiziqib o‘qidi?).

BOG‘LOVCHISIZ QO‘SHMA GAPLAR

Faqat ohang vositasida bog‘langan qo‘shma gaplar – qo‘shma gapning bog‘lovchisiz yoki grammatik vositalarsiz tarkib topishidir.

Masalan: *Qorlar eridi, havo yurishib ketdi. Yaxshi o‘qil yedirar, yomon o‘qil pand berar (maqol). Barvaqt qilingan harakat, hosilga berar barakat (maqol).*

Bog‘lovchisiz qo‘shma gaplar o‘z tarkibidagi sodda gaplarning mazmun munosabatiga ko‘ra ikki guruhga bo‘linadi:

1. *Qizlar olma terishdi, yigitlar olma joylangan yashiklarni mashinaga joyladilar. Qo'ng'iroq chalindi, dars boshlandi.* Bunday ko'rinishli sodda gaplar mazmunidan harakat, voqea-hodisaning bir paytda yoki ketma-ket yuz berishi anglashiladi.

2. *Davlat tugar, bilim tugamas (maqol). Gapni oz so'zla, ishni ko'p ko'zla (maqol).* Maqolda to'plangan molu dunyo sarf qilinganda tugab qolishi, egallangan bilimlar esa tugamasligi, umrning oxirigacha o'z sohibiga xizmat qilishi; oz so'zlab, ko'proq ishlash dono kishiga xos fazilat ekani ta'kidlanadi.

Hozirgi ona tili ta'limi yoshlarning nutqiy faoliyatini shakllantirish va rivojlantirishni bosh omil deb hisoblar ekan, qo'shma gap sinonimiyasi ustida doimiy ravishda amaliy-ijodiy ishlash talab etiladi.

Bog'lovchisiz qo'shma gaplarda tinish belgilarining ishlatilishini o'rganish, bunday gaplarni og'zaki va yozma nutqda o'rinli qo'llash malakalarini mustahkamlaydi.

1. Voqea-hodisalarning bir paytda, ketma-ket yuz berishini ifodalagan bog'lovchisiz qo'shma gap qismlari zidlanish yoki qiyoslash mazmunida ifodalansa, ular orasiga tire (—) qo'yiladi:

Masalan: *Yaxshidan bog' qoladi, yomondan dog'* (maqol). *Yaxshidan ot qoladi, yomondan isnod* (maqol). 2. *Qo'shning tinch—sen tinch* gapi shart ma'nosini anglatsa, *...barcha savollarga javob berdim, o'qituvchi yuqori bal qo'ydi* gapi — natija mazmunini bildirib keladi. *Barchamiz ter to'kib ishlagan edik, hosil mo'l bo'ldi* gapi esa nima uchun hosil mo'l bo'lganligi sababini tushuntirib, ta'kidlab kelgan.

O'quvchilar mazkur gaplar ustida ishlash jarayonida qo'shma gaplarning ikkinchi qismi shart, sabab, natija, to'siqsizlik mazmunini anglatishi mumkinligini bilib oladilar: *Onaning yuragi shuv etib ketdi: eshik taqillayotgan edi.* Ikkinchi gap birinchi gapdagi biror bo'lak ma'nosini izohlasa ham birinchi gapdan keyin ikki nuqta qo'yiladi: *To'g'risi shu: Bog'dagi mevalarni tezroq yig'ib olish kerak.*

Bog‘lovchisiz qo‘shma gap qismlari qiyoslanish, zidlanish ma’nolarini bildirganda, bog‘langan qo‘shma gap shart, sabab, natija bildirganda, ergashgan qo‘shma gaplarga sinonim bo‘lib keladi: *Qo‘shning tinch bo‘lsa, sen tinch bo‘lasan. To‘g‘risi shuki, bog‘dagi mevalarni tezroq yig‘ib olish kerak.*

Bog‘lovchisiz qo‘shma gaplar sinonimiyasi va uslubiyati ustida ijodiy-amaliy topshiriqlar bajarish jarayonida ikki nuqta yoki tirening ishlatilish sabablarini aniqlash; ohang bilan bog‘langan gaplardan foydalanib, ijodiy matnlar yaratish, mavzu yuzasidan egallangan BKMlarni mustahkamlash, ularni amaliyotda qo‘llab ko‘rish yaxshi natija beradi.

YUKLAMA VOSITASIDA BOG‘LANGAN QO‘SHMA GAPLAR

Ushbu mavzuni o‘rganishda, “Yuklama” mavzusi yuzasidan egallangan BKMlar qisqa takrorlanadi. Buning uchun:

1. *Biz Vatanimizni sevamiz. Uning tarixini yaxshi bilmog‘imiz lozim.*
2. *Qo‘ng‘iroq chalindi. Mashg‘ulotlar boshlandi.*
3. *Soy yoqalab biroz yurdik. Yo‘l o‘ngga burildi, gap juftlari beriladi.*

Mustaqil ish sifatida berilgan sodda gaplardan **-mi, -da, -u(-yu), -ku** kabi yuklamalar vositasida qo‘shma gaplar tuzish vazifasi topshiriladi: 1. Biz Vatanimizni sevamiz- **mi**, uning tarixini ham bilmog‘imiz kerak. 2. Qo‘ng‘iroq chalindi-**yu** mashg‘ulotlar boshlandi. 3.Soy yoqalab biroz yurdik-**da,** yo‘l bo‘ylab o‘ngga burildik.

O‘quvchilar berilgan matnlardan faqat ohang vositasida bog‘langan qo‘shma gaplarni ajratish, shu gaplarni yuklamalar vositasida bog‘lab ko‘rish, ma’noda yuz bergan o‘zgarishlarni sharhlash kabi ijodiy-amaliy ishlarni bajarish orqali qo‘shma gap haqida egallangan bilim, ko‘nikma va malakalarning mustahkamlanishiga erishadilar.

Mazkur mavzuni o‘rganishda ham asosiy e’tibor o‘quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantirish, ikki sodda gapni

bir necha yuklama vositasida bog‘lab, qo‘shma gap hosil qilish, vergulni o‘rinli qo‘llash, yuklamalarni imlo qoidalariga muvofiq yozish, o‘qilish ohangiga e’tibor berish talab qilinadi.

TENG BOG‘LOVCHILAR VOSITASIDA BOG‘LANGAN QO‘SHMA GAP

Mavzuni o‘rganishda o‘quvchilarga badiiy matnlardan teng bog‘lovchilar vositasida bog‘langan qo‘shma gaplarni topish, izohlash, teng bog‘lovchilar vositasida bog‘langan qo‘shma gaplar tuzish, ularni ma’nodoshi bilan almashtirish, teng bog‘lovchilar vositasida bog‘langan qo‘shma gaplar yordamida matn tuzish singari ijodiy-amaliy topshiriqlarni bajarish havola qilinadi. Namuna:

Qissadan hissa *donolarning aytishicha, uch guruh kishilar bilan do‘stlik yo‘lini tutish maqsadga muvofiqdir.*

Birinchisi — ilm ahli bo‘lib, ular o‘z hayotlarini ilmu odob bilan o‘tkazgan va hayotning barcha achchiq-chuchugini totgan bo‘ladilar.

Ikkinchisi — baxtiyor tabiatli, saodatmand kishilar bo‘lib, ular o‘z do‘stlarining ayblarini odamlardan yashiradilar va hech qachon oshkor qilmaydilar. Xilvatda do‘stdan sodir bo‘lgan xatolarni yuzlariga aytib beradilar va ulardan hech bir nasihatlarini ayamaydilar.

Uchinchisi — beg‘araz va beta’ma kishilar bo‘lib, ularning do‘stliklari haqiqiy bo‘ladi, biror foyda topish evaziga qurilmagan bo‘ladi. Xursandchilikda birga bo‘lgandek, qayg‘u-kulfat chog‘larida ham hamisha yoningda bo‘ladi. Ularga doimo suyanish, orqa qilish mumkin.

(Abdulbarakot Qodiriy)

Ko‘m-ko‘k osmonni qora bulutlar qoplaydi, beozorgina tog‘ shamoli borgan sari zo‘rayadi, qurigan ravoch barglari bir-biriga uriladi. Talabalar baxshi kuylayotgan qadimiy afsonalarni zavq bilan tinglaydilar ***hamda*** *unga “Ovesto” tarixiga doir savollar beradilar. Shohida dugonasining gaplarini sabr-qanoat bilan eshitdi,* ***ammo*** *yupatuvchi bir so‘z demadi.*

ERGASHTIRUVCHI BOG‘LOVCHILAR VOSITASIDA BOG‘LANGAN QO‘SHMA OTLAR

Mavzuni o‘zlashtirish jarayonida o‘quvchilar e’tiboriga sodda gap juftlari beriladi. Ulardan ergashtiruvchi bog‘lovchilar vositasida qo‘shma gaplar tuzish so‘raladi:

1. Bahor keldi. Qushlar issiq o‘lkalardan qaytib kela boshladi.

2. Gulchehra chet tillarini o‘rganishni yaxshi ko‘radi. U rus va ingliz tillarida yaxshi gapiradi.

Namuna: *Bahor keldi,* ***shuning uchun*** *qushlar issiq o‘lkalardan qaytib kela boshladilar...*

Mavzuni o‘rganishda bog‘lovchi vositalarni ma’nodoshi bilan almashtirish, ergashtiruvchi bog‘lovchilar vositasida bog‘langan qo‘shma gaplardagi ma’noviy munosabatni aniqlash, ulardan o‘rinli foydalanish kabi ijodiy-amaliy topshiriqlar beriladi.

Ergashtiruvchi bog‘lovchilar vositasida bog‘langan qo‘shma gaplar sodda gaplarning mazmuni jihatidan birining boshqasiga ergashishidan tuziladi:

“Siz tilagingizga yetasiz, chunki orzuyingiz yuksak, qalbingiz toza” gapida ikki sodda gap biri ikkinchisining mazmunini izohlaydi. Bu gapning mazmunini yanada tiniqlashtirish uchun uning sinonimini misol tariqasida keltirish mumkin: *Orzuyingiz yuksak, qalbingiz toza bo‘lgani uchun ham siz tilagingizga yetasiz.*

Qo‘shma gaplarni o‘rganishda gap sinonimiyasi ustida ishlash uning mazmunini to‘liq tushunishga, nutqni ravon, rang-barang hamda jozibador qilishga yordam beradi. Badiiy matnlarni lisoniy tahlil etish undagi qo‘shma gaplarning qanday yo‘l bilan tuzilganini sharhlash, ijodiy tafakkurni rivojlantirish bilan birga, nutqiy mahoratning risoladagidek shakllanishiga yordam beradi.

NISBIY SO‘ZLAR VOSITASIDA BOG‘LANGAN QO‘SHMA GAPLAR

Mavzuini o‘rganishda ham o‘qituvchi tomonidan tanlab berilgan yoki o‘quvchilar tomonidan tuzilgan sodda yig‘iq va sodda yoyiq gap juftlaridan nisbiy so‘zlar vositasida bog‘langan qo‘shma gaplar tuziladi.

1. Mashinalar qatnovi yaxshilandi. Ko‘chalar kengaytirildi– *Mashinalar qatnovi yaxshilansin deb, ko‘chalar kengaytirildi.*

2. **Qayerda** intizom yaxshi bo‘lsa, **u yerda** obodonchilik ham bo‘ladi.

3. **Kim** ko‘p mehnat qilsa, **u** hurmatga sazovor bo‘ladi.

O‘quvchilar gaplarni tahlil qilish orqali nisbiy so‘zlar **(qaysi, shu, kim, o‘sha, qayerda, shu yerda, deb** kabi) bog‘langan qo‘shma gaplarni hosil qilishda muhim rol o‘ynashini bilib oladilar. Bunda nisbiy so‘zlar fikrni, mazmun va maqsadni aniq ifodalash imkonini berayotganini anglab yetadilar.

Nisbiy so‘zli qo‘shma gaplarni ma’nodoshi yoki zid ma’nosi bilan almashtirish, nisbiy so‘zli maqol va hikmatli so‘zlar ustida ishlash, ulardagi so‘zlarning o‘rnini va o‘zini (ma’nodoshiga) almashtirib ko‘rish, hosil etilgan gaplar, hikmatlar ishtirokida matn yaratish kabi ijodiy-amaliy ishlar bajariladi: *Shunday inson haqida xabar keltirdimki, uning har bir so‘zi bebaho gavhardir. (Oybek)*

Men shunday komil (fozil, donishmand, valene’mat, solih, fasih, oliynasab, shaxs) inson birla tanishmoq baxtiga musharraf bo‘ldimki, ul zotning har bir kalomi olmosdek keskir, yoqutdek bebahodir.

Murakkab sintaktik butunlik

Qo‘shma gapning bu turi asosan ilmiy va badiiy adabiyotlarda qo‘llaniladi, ko‘proq taqriz, bayonnoma, tavsifnoma, annotasiya, kirish, muallif so‘zi, xulosa, ilova qismlarida uchraydi. U uch va undan ortiq sodda gaplarning o‘zaro birikuvidan tarkib topadi:

Unga ayting, men aslo o‘lganim yo‘q,
Yov qo‘liga taslim ham bo‘lganim yo‘q,
Men elimning yuragida yashayman,
Erk deganing tilagida yashayman.

(H. Olimjon)

Murakkab sintaktik butunlik tarkibidagi sodda gaplar ergashish, bog‘lanish, aralash holatlarda qo‘llaniladi:

Qo‘ng‘iroq chalindi, zalga tomoshabinlar yig‘ildi, biroq tadbir kechroq boshlandi. Mana bu kanal bitsa, yangi yerlar ochiladi,

bog'-rog'lar barpo etilgach, mevalar ham ko'p bo'ladi.

Berilgan gaplar ohang, (ketma-ketlik) grammatik vositalar yordamida bog'langan.

Mustaqil sintaktik butunliklar qatnashgan badiiy matnlarni tahlil qilish, qanday usullar yordamida tuzilganini sharhlash, shunga o'xshash gaplar tuzish, matnlar yaratish kabi ijodiy-amaliy topshiriqlarni bajarish o'quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantiradi, nutqiy salohiyatini shakllantirishga yordam beradi.

O'ZGALAR NUTQNI IFODALASH USULLARI

Muallif nutqda ko'chirma va o'zlashtirma gap, dialog va ko'chirma shaklidagi boshqalar fikridan yozma va og'zaki foydalanish holatlari ham ko'plab uchraydi. Mazkur holatlar tilshunoslikda "Ko'chirma va o'zlashtirma gap" mavzusi ostida o'rganiladi.

Ko'chirma gapda o'zgalarning gapi hech qanday o'zgarishsiz beriladi. Ko'chirma gap tarkibi ko'chirilgan va muallif gaplaridan iborat bo'lib, *dedi, aytdi, deb so'radi, deb javob berdi, gapirdi, so'zladi* kabi fe'llar bilan muallif gapining kesimi ifodalanadi.

Ko'chirma gapda ko'chirilgan gapning muallif gapiga nisbatan o'rniga ko'ra, tinish belgilarining ishlatilishi quyidagicha bo'lishi mumkin:

1. Ko'chirilgan gap muallif gapidan oldin kelsa, undan keyin vergul va tire qo'yiladi. Agar ular so'roq va undov ma'nolarini bildirsa, so'roq, undov belgilari qo'shtirnoq yopilmasdan qo'yiladi. "Biz hasharda astoydil mehnat qildik" – dedi Nodir.

"K. gap.", —m. "K. gap?", —m.

2. Ko'chirma gap muallif gapidan keyin kelsa, ikki nuqta qo'yiladi. Ko'chirma gapning mazmuniga ko'ra nuqta, so'roq yoki undov belgisi qo'yilib, qo'shtirnoq yopiladi.

M: "K. gap".

3. Muallif gapi ko'chirilgan gap ichida kelsa, tinish belgilarining ishlatilishi quyidagicha bo'ladi:

1. Muallif gapi o'rtada kelganda, ikki tomondan vergul va tire (,—) bilan ajratiladi: "Yosh avlodga, – dedi o'qituvchimiz, – kitob xuddi maktab kabi zarur".

“K. gap,—m. g, —k. g.”

2. Ko‘chirilgan gapning uzilib qolgan qismida nuqta qo‘yilgan bo‘lsa– tire, muallif gapidan so‘ng vergul va tire, ko‘chirma gap so‘ngida nuqta qo‘yilib, qo‘shtirnoq yopiladi. “Men konsert tugashi bilan chiqib, kiyimlarni olaman, – dedi Alisher, – momaqaldiroq gumburlab, chaqmoq chaqdi, jala quyadiganga o‘xshaydi”.

“K. g, —m. g, —k. g.”.

3. Ko‘chirilgan gapning uzilib qolgan qismi so‘roq yoki hishayajon gap bo‘lsa, muallif gapidan avval so‘roq yoki undov belgisi, tire (?, !, —), muallif gapidan keyin nuqta va tire qo‘yilib, ko‘chirma gap davomi bosh harf bilan boshlanadi: “Tevarak-atrofda hech kim yo‘qmi? – so‘radi qiz. –Soy tomonda bo‘lishsa kerak”.

“K. gap? – m. g. – k. g.”.

4. Ko‘chirilgan gap o‘rtada kelganda muallif gapidan so‘ng ikki nuqta (:) qo‘yilib, qo‘shtirnoq ochiladi, ko‘chirma gap (so‘roq yoki undov gap bo‘lsa, tegishli belgi qo‘shtirnoq ichida)dan keyin vergul va tire qo‘yilib, muallif gapining davomi yoziladi: Ustoz: “Sen qaysi badiiy kitoblarni o‘qib chiqding?” – deb so‘radilar.

M: “K. g?” – m.

5. Ko‘chirma gaplar dialog tarzida ifodalanganda, gap oldidan tire qo‘yiladi. Bunda muallif gapi ishlatilmaydi:

– Yotoqxonada turasizmi?

– Ha.

– Yolg‘izmi?

– Yo‘q, uch kishimiz.

O‘zlashtirma gap qo‘shma gapning shakli o‘zgartirilib, mazmuni saqlangan holda muallif gapiga singdirib berilgan holati bo‘lib, **so‘roq, buyruq, istak mazmuni, darak gap** shaklida beriladi. O‘zlashtirma gap, ko‘chirma gapga **-ligimni, -ligini**(aytdi...) kabi qo‘shimchalarni qo‘shish orqali hosil qilinadi.

Odatda, ko‘chirma gap muallif gapi bilan qo‘llangan fikrni asoslash, tasdiqlash yoki inkor etish uchun keltiriladi. Bunday ko‘chirmalar e’tirof tarzida qo‘llanilib, qo‘shtirnoqqa olinmaydi.

She'riy qatorlar ham ko'chirma shaklida qo'shtirnoqqa olinmaydi.

Mazkur mavzuni mustahkamlashda dialog, monolog kabi parchalarni yod olish, rollarga bo'lib o'qish, ularni qatnashtirib matnlar tuzish yaxshi natija beradi, tinish belgilarini o'z o'rnida qo'llash ko'nikma va malakalari shakllantiriladi.

ILOVALAR

ONA TILI DARSLARINI TAHLIL QILISHNING NAMUNAVIY REJASI

Dars tahlilida birinchi navbatda uning maqsadiga alohida e'tibor berish lozim. Darsda qanday maqsadlar qo'yiladi?

1. Dars og'zaki yoki yozma nutqqa oid ko'nikma va malakalarni shakllantirish, rivojlantirish va takomillashtirishga yo'naltirilgan bo'lishi;

2. Dars turli til sathlarini (fonetika, tilning lug'at tarkibi, morfologiya, sintaksis) o'rganishni mo'ljallashi;

3. Dars ta'limiy va tarbiyaviy maqsadlarni qamrab olishi mumkin.

Ayni dars boshqa darslar bilan aloqadorlik darajasiga ko'ra ham farq qiladi. Bu jihatdan uning mavzuni ochib berishga yoki davom ettirishga, yakunlashga qaratilganligi ajratiladi.

Tahlil jarayonida darsning tegishli fan dasturiga muvofiq yoki muvofiq emasligi ham ko'rsatilishi kerak.

Shundan keyin darsning tuzilishiga e'tibor qaratish o'rinli bo'ladi. Darsning boshlanishi alohida e'tiborga molik qismdir. Bunda:

– o'qituvchining dars rejasini, mavzusini bayon qilgan-qilmaganligi;

– darsdan oldin fikriy mashg'ulot o'tkazgan-o'tkazmaganligi;

– darsni o'tish uchun ijodiy, ishchi muhitini yaratib olgan-olmaganligi;

– o'quvchilari bilan umumiy til muhitini yaratib ulgurgani-ulgurmaganligi kuzatiladi, baholanadi.

O'qituvchining uy vazifalariga munosabati ham tahlilning muhim bandini tashkil etadi. Bunda o'qituvchining:

– o‘quvchilardan guruh bo‘yicha so‘rashni amalga oshirganligi;
– o‘quvchilar bilan alohida ishlashni uddalay olganlik darajasi;
– o‘quvchilar tomonidan yo‘l qo‘yilgan xato va kamchiliklarga munosabati, ularni tasnif va tahlil qilish darajasi e’tiborda bo‘ladi;
– uyga berilgan vazifa va topshiriqlarning bajarilishini baholash-baholanmasligi tahlil etiladi.

Shundan keyin yangi mavzuning bayoni tahlil qilinadi. Bunda:

O‘qituvchining yangi mavzuni o‘zaro muloqotda, hamkorlikdagi ishlash tarzi, matnlar, dialoglar, ijodiy topshiriqlardan foydalana olish mahorati;
– til birliklarining ma’nolarini yoritishda ularning amaliyotdagi qo‘llanishiga e’tiborning mavjud yoki mavjud emasligi;
– yangi mavzuni bayon etish jarayonida texnik, audio va video vositalardan, doskadan, darslik va boshqa qo‘shimcha material va ko‘rgazmali qurollardan foydalanish darajasi ko‘rsatiladi.

Darsni mustahkamlash jarayoniga oid qismda esa o‘qituvchining an’anaviy va yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanish darajasi, matn bilan ishlash, darslik bilan ishlash, ko‘rgazmali qurollar va boshqa materiallar bilan ishlashning samaradorlik darajasi, matn mazmunining o‘quvchilar qiziqishiga ta’sir ko‘rsatgan-ko‘rsatmaganligi, ularning bahs va munozaralarga omil bo‘lgan-bo‘lmaganligi, o‘quvchilarning o‘rganilgan materiallardan o‘z nutqlarida foydalana olish darajasi tahlil qilinadi.

DARSNING YAKUNIY QISMI

Bunda o‘qituvchining darsga yakun yasagani yoki xulosa qilmaganligi, uning bundan keyingi dars jarayonini tashkil etishga omil bo‘lgan-bo‘lmagani, o‘quvchilarni rag‘batlantirishning tafovutlashgan shakllaridan foydalanish darajasi, bunda har bir o‘quvchining o‘ziga xos jihatlarini e’tiborda tuta olish salohiyati ko‘rsatib o‘tiladi.

Ona tili darslarini tahlil qilishda dars jarayonidagi ish shakllariga ham e’tibor berish kerak bo‘ladi. Bunda frontal – ommaviy,

guruhli, juftliklar bilan ishlash, zanjirli sistemadagi hamda individual ishlash nazarga olinadi.

O‘qituvchi–o‘quvchi, o‘quvchi–o‘qituvchi–o‘quvchi, o‘quvchi–o‘quvchi, o‘quvchi–darslik, o‘quvchi–doska, o‘quvchi–rasm va topshiriqlar, o‘quvchi–texnik vositalar, o‘quvchi–kompyuter sistemasining amal qilish jarayoni kuzatiladi.

Dars tahlilida darsga ajratilgan vaqt taqsimotining samaraliligiga ham e’tibor qaratish kerak. Bunda:

– dars qismlariga (tashkiliy qism – uy vazifasini tekshirish – yangi materialni bayon qilish – mustahkamlash – tashxislash – faollashtirish – nazorat – yakun);

– o‘qituvchi va o‘qituvchilar nutqiga ajratilgan qismlarga;

– vaqtdan samarali foydalanish darajasiga urg‘u beriladi.

Dars tahlilida o‘qituvchining alohida xususiyat va fazilatlari ham e’tiborda bo‘lishi kerak. Xususan:

– sinfda ijodiy, ishchi muhitini yarata olishi;

– sinf bilan bevosita muloqot darajasi;

– o‘z o‘quvchilarini yaqindan bilishi;

– dars bayonida o‘quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini nazarda tutishi;

– nutqning namunali va ta’sirchanligi;

– nutqda xayrixohlik, yoqimlilik ohanglarining mavjudligi;

– o‘quvchilarning bilish faoliyatini boshqara olishi;

– o‘qituvchida yumor hissining mavjudligi, o‘quvchilarni hurmat qilishi va boshqalar.

Tahlil davomida o‘quvchilarning faollik darajasi, darsga qiziqishlari, mustaqil va ijodiy fikrlashga moyilliklari, o‘qituvchining nuqtai nazariga hurmat va e’tiborlari ko‘rsatiladi.

Albatta, har bir darsda qo‘yilgan maqsadga erishilgan-erishilmaganligini ko‘rsatish mazkur darsga berilgan yakuniy baho bo‘lishi kerak.

Taniqli pedagog N.P.Kapustin to‘g‘ri ta’kidlaganidek:

“Dars samaradorligi deganda biz uning har bir bolaning intellektual ravnaq uchun foydaliligini tushunamiz”. Ayni shu

muallif dars samaradorligining mezonlari sifatida bir qator ko‘rsatkichlarni tavsiya etadi. Ular:

1. Butun dars davomida har bir o‘quvchining faol fikrlash faoliyati.
2. O‘quvchining o‘zi va boshqalar faoliyatiga emosional aloqadorligining ta’minlanganligi.
3. O‘quvchining darsdagi bilish faoliyatining motivasiyasi.
4. Butun dars davomidagi faoliyati jarayonida o‘quvchining munosabati va o‘z-o‘zini nazorat qila olishi.
5. Darsda mustaqil ish va ijodiy topshiriqlarning mavjud bo‘lishi.
6. Bilimlarning to‘la o‘zlashtirilganligi bahosi.
7. Dars maqsadlariga erishish.

O‘ylaymizki, tahlil jarayonida bu ko‘rsatkichlarga e’tibor berish tahlilning xolis va atroflicha bo‘lishini ta’minlaydi.

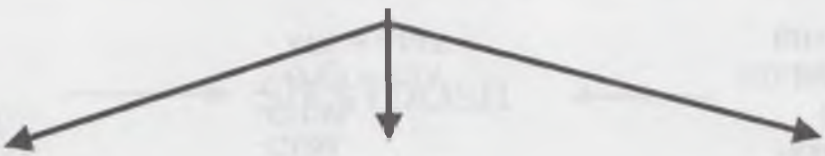
FE'LLARNING TUZILISHI

FE'L

SODDA FE'L	QO'SHMA FE'L	JUFT FE'L	TAKRORIY FE'L
tuzla, yoz, os, gapir, tashla, o'yna, suhbatlash	ish oldi, paydo bo'ldi, olib keldi, hal qildi, pishirib oldi	kuldi-qo'ydi, bildi-qo'ydi, yozmadi-qo'ydi, yig'ladi-siqtadi	bordi-bordi, kuldi-kuldi, chizdi-chizdi, gapirdi-gapirdi

FE'L MAYLLARI

ANIQLIK MAYLI

jo'naymiz,
kutib olamiz,
ketdik,
tugadi,
yakunlandi

Bahor nafasi
dillarni zehrlaydi.

BUYRUQ-ISTAK MAYLI

o'tir +*ing*,
qarab tur+ *ing*,
kut +*gil*,
ko'rsat+*ing*.

Meni kutgil va
men qaytarman.
Keling, onajon,
o'tiring, bizni duo
qiling.

SHART MAYLI

bo'l +*sa*,
ko'r+*sa*,
tashkil qil+*sak*,
ber+*san*giz.

Bahor kelsa,
kunlar isisa,
sayohatga
chiqamiz.

FE'L SHAKLLARI

HARAKAT NOMI

-MOQ, -UV,
-SH, -ISH,
YASHA +MOQ
UCHRASH + UV
CHIQ + ISH

SIFATDOSH

-GAN, -KAN, -QAN,
-DIGAN,
-YOTGAN,
-R, -AR, -AJAK,
-GUSI,
-G'USI,
O'QI + GAN
KEL + AJAK

RAVISHDOSH

-b, -ib, -a, -ay,
-ma,
-gani, -gash,
-guncha,
-kach, -qach:
bor+ib,
ko'r+gach,
bil+guncha...

SIFATDOSHNING YASALISHI

FE'L ⟶ **SIFATDOSH** ⟵ **SIFAT**

NIMA QILGAN?
NIMA QILAYOTGAN?

Sifatdosh – sifat kabi shaxs yoki narsa-buyumning belgisini hamda fe'l singari ish-harakatini zamon, nisbat,bo'lishi-bo'lishsizligini bildiradi.

O'TGAN ZAMON

-di, - gan edi,
- (i)b ,
moqchi edi,
-(a)r edi
kelar edi,
o'qigandi...

HOZIRGI ZAMON

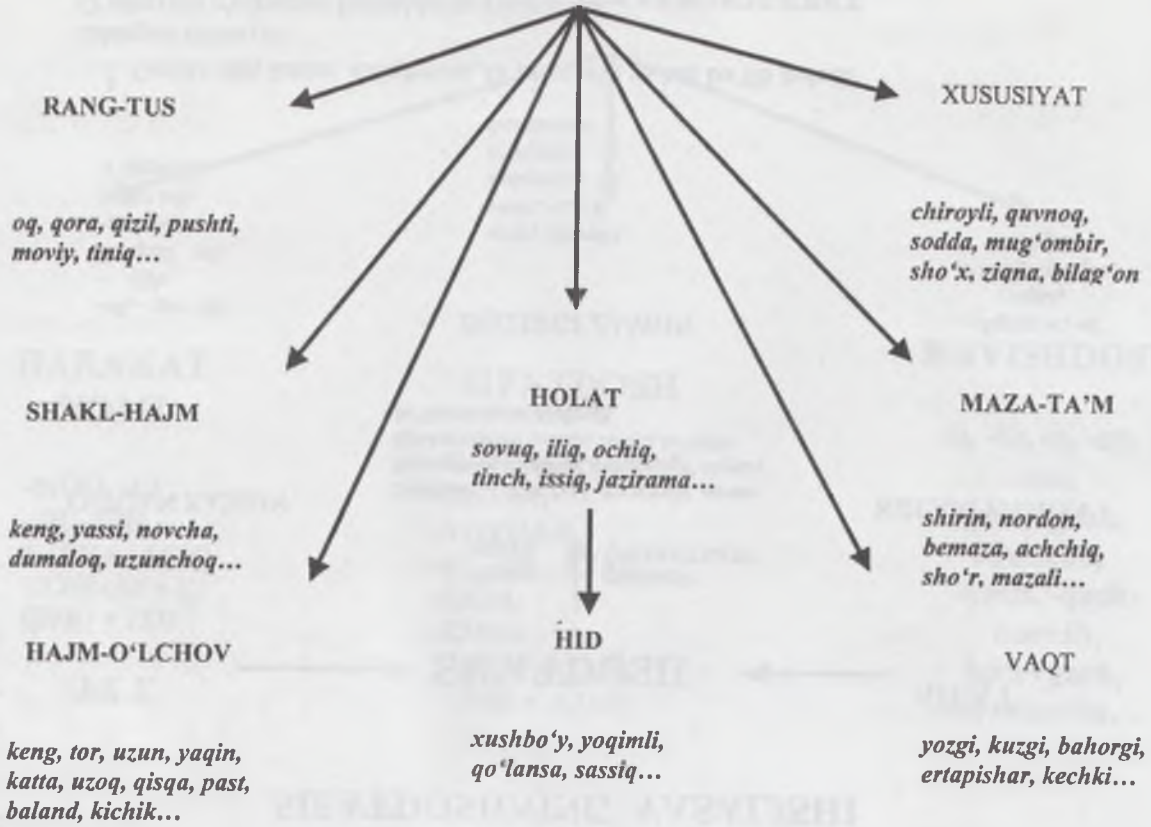
-yap, -moqda,
-yotir, -a, - y
kelayapti,
o'qiyotir
bormoqda

KELASI ZAMON

-digan, -r, -ar
-ajak,
keladigan, oqar,
bo'lajak

! **Gapda ega, kesim, aniqlovchi, to'ldiruvchi va hol bo'lib keladi:**
Ishlagan **tishlaydi.**
O'qituvchi ***o'qiyotgan*** **bolani bizga tanishtirdi.**
Ko'rganni eshitgan **yengibdi.**

SIFATNING MA'NO GURUHLARI

RAVISHLARNING YASALISHI

MORFOLOGIK USUL

1.Ravish yasovchi qo'shimchalar bilan:

♦ *Sodda ravishlar yasalishi*:

-cha:	*o'zgacha, yangicha*
-larcha:	*do'stlarcha, otalarcha*
-chasiga:	*yigitchasiga, dehqonchasiga*
-siga:	*yalpisiga, birontasiga*
-ona, -vor:	*mardona, ustuvor*
-ligicha:	*yangiligicha, soddaligicha*
-lab:	*o'nlab, ko'plab,tahminan,*
-an:	*rasman, umuman*
-lay(in):	*tiriklay, butunlay*
-siz, -be:	*to'xtovsiz, beixtyor*
-chang:	*sarpoychang, ko'ylakchang*
-incha:	*aksincha, o'g'rincha*

! Sodda ravishlar boshqa so'z turkumlaridan ravish yasovchi qo'shimchalar yordamida yasaladi.

SINTAKTIK USUL

2. So'zlarni qo'shib ravish yasash

♦ *Qo'shma ravish:*

olmosh + ravish	u yoqqa, bu yerga, shu yerda...
belgilash va bo'lishsizlik olmoshi, son+ravish	har vaqt, hamma, birday, hech vaqt, bir necha, bir talay v.h.
Gumon olmoshi+ravish	allavaqt, allaqaysi, birmuncha v. h.

♦ *Juft ravish*:

tub ravishlar	asta-sekin, bugun-erta, qishin-yozin
	oyda-yilda, unda-bunda
ot va olmoshning ko'chishi	
	eson-omon, ochiq-oydin, to'la-to'kis
yaqin ma'noli so'zlardan	
	erta-kech, ochin-to'qin, kecha-kunduz
Zid manoli so'zlardan	

! Juft va takroriy ravishlar chiziqcha bilan yoziladi: asta-sekin, nari-beri.

ravishni takrorlash — *sekin-sekin, bot-bot, tez-tez, kula-kula*

FE'L HAQIDA MA'LUMOT

FE'L

Bo'lishli va bo'lishsiz fe'llar

1.Bo'lishli: keldi, kelyapti, keladi.
2.Bo'lishsiz: -ma, -emas, yo'q, na so'zlari orqali ifodalanadi: kelmadi, kelmayapti, kelmaydi: yozmoqchi emas...

O'timli va o'timsiz fe'llar

1. O'timli: tushum kelishigidagi so'zga bog'lanadi: o'qidi(kitobni), ko'rdi(Karimni)
2. O'timsiz: tushum kelishigidagi so'zni bog'lay olmaydi

Tuslanish (shaxs va sonda)

1.Keldim, keldik
2.Kelding, keldingiz
3.Keldi, keldilar

Fe'l

O'tgan zamon fe'llari
Nima qildi? Nima qilgan edi? Yozgan edi.Keldi. O'qib chiqdi, ko'rib qoldi, kulib yubordi, Nima qilyapti? Nima qilmoqda? Nima qilayotir? Yozayotirman. Kezmoqdaman

Hozirgi zamon fe'llari

Kelasi zamon fe'llari
Nima qilmoqchi? Nima qilasan? Bormoqchiman. Borasan.Borursiz yot, tur,qo'y,qil. o't, qo'sh...v.

Fe'l mayllari

1.Xabar mayli: uch zamonda bo'ladi: bordi, boryapti, boradi.
2.Buyruq-istak mayli: -ay,-gin, -sin, -aylik, -ingiz,-sinlar go'shimchalari yordamida yasaladi: bilay, sezsin, o'qiylik, kelsinlar
3.Shart mayli: -sa kelsa, o'qisa, yog'sa.
4.Maqsad mayli: -moqchi, kelmoqchi boldim, yozmoqchi bo'lyapman, bormoqchiman.

Fe'l nisbatlari

1. Aniqlik nisbat: o'qiydi,yozdi.
2. O'zlik nisbat: *-n,-l,-in,-il*: sevindi, faxrlandi, o'ylandi
3. Majhul nisbat: to'kildi, to'plandi, ochildi, olindi.
4. Birgalik nisbat: *-sh, -ish*, yozishdi, terishdi, to'plashdi.
5.Orttirma nisbat: *-t, -tir, -ir, -ar, -iz, -giz, -qiz, -sat, -dir,...* ovut, oldir, oshir, keltir, qaytar, yurg'iz, o'tkaz, ko'rsat... yegiz-yedir, bitkaz- bitkazdir... v. h.

OTLARNING YASALISHI

MORFOLOGIK USUL

Shaxs otini yasovchi
Ot + -chi, -xon, -dosh, -soz, -don, -dor, -kash, -kor, -shunos... → bog'bon, kitobxon, sinfdosh, tilshunos, suratkash

O'rin-joy otini yasovchi
-zor -loq, -iston -goh, -xona -obod → paxtazor, Guliston, choyxona, mirzaobod

Mavhum ot yasovchi
-ch, -lik, -liq → quvonch, yaxshilik, otaliq

Buyum-narsa otini yasovchi
Fe'l + -chak, -gich, -g'ich, -qich, -q, -oq → belanchak, purkagich, syzg'ich, ochqich..

SINTAKTIK USUL

Qo'shma otlar

ot+ot: toshbaqa, tog'olcha, qo'lqop

sifat+ot: oqqush, oqsoqol, O'rta Chirchiq, ko'ksulton

ot+ fe'l: o'rinbosar, molboqar, beshiktervatar

son+ot: uchburchak, qirqquloq, mingbuloq

Juft otlar

fe'l+fe'l: yer-ko'k, kecha-kunduz, yor-do'st, iskabtopar, toblabotar

Olinma so'zlar: avtoyol, avia-bo'linma

Qisqartma otlar: BMT, RTM, GulDU, O'zMU, Teleradio kompaniya

SIFATLARNING YASALISHI

MORFOLOGIK USUL

SODDA SIFATLAR

OT + -chil, -aki, -li, -al, -ho'r, -iy, -viy, -chan,-simon, -dosh,-scr, -ba, -don,

Epchil, qalbaki Aqlli, choyxo'r oilaviy odamsimon, ko'ylakchan, gapdon

FE'L + -gin, -kin, -chak, -choq, -ovich, -qir, -g'on, -qoq, -uk,

Horg'in, toshqin, kuyunchak, erinchoq, hurkovich, topqir, bilag'on, tirishqoq, yetuk

SINTAKTIK USUL

QO'SHMA SIFATLAR

SIFAT +SIFAT

OLA + CHIPOR + QORAQIZIL

SIFAT+OT

OCH+KO'Z, QORAQOSH,

OT+ OT

SHER+YURAK, TOSHPO'LAT

RAVISH+FE'L

TEZOTAR, TOBLABOTAR

TAKRORIY SIFATLAT

shirin–shirin, do'mboq-do'mboq, qisqa-qisqa, tolim-tolim...

JUFT SIFATLAR

Katta – kichik, yosh – qari Qing'ir-qiyshiq, yakka-

SON HAQIDA MA'LUMOT

Son

Sanoq sonlar

Tartib sonlar

Taqsim son

-TADAN BESH*TADAN* YUZ*TADAN*,

Kasr son

-BESHDAN UCH -IKKIDAN BIR

Chama son

-TACHA O'N*TACHA*, YUZ*TACHA*

-nchi (unli tovushdan so'ng)
-inchi (undosh tovushdan so'ng)

besh*inchi* yigirma*nchi*

O'ttizinchi. Uchinchi. Ikkinchi. Oltinci...v.h.

DONA SON

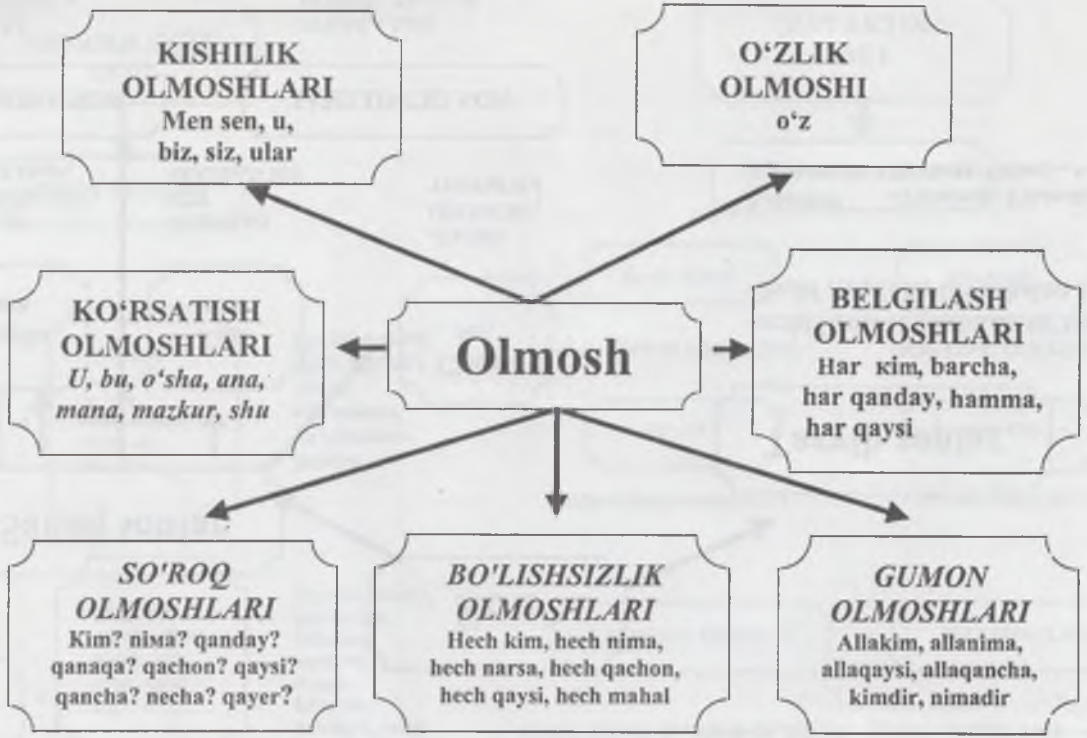
-TA
BESHTA
YUZTA

JAMLOVCHI SON

-OV,ALA,LAB
BESHOV, YUZLAB,
BESHALA, MINGLAB

M. BIZNING *UCHTA* QIZIMIZ *BESHINCHI* QAVATDA TURADI.

OLMOSH HAQIDA MA'LUMOT

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

Karimov I.A. O‘zbekiston XXI asr bo‘sag‘asida. – T.: 1997.

Karimov I.A. Barkamol avlod – O‘zbekiston taraqqiyotining poydevori. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi sessiyasida so‘zlangan nutq. – T.: 1997.

Karimov I.A. Milliy mafkura – kelajak poydevori. – T.: 2000.

Asqarova M. va boshq. “Ona tili” (5-sinf uchun darslik). – T.: 1996.

Abdurahmonov H. Punktuasiya o‘qitish metodikasi. – T.: 1968.

Абдураҳмонов Ғ.Хўжаева Д. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Академик лицейлар учун дарслик. Иккинчи нашри, «Ўқитувчи», 2005.

Bobokalonov R., Ne’matova G. Ona tili o‘qitishning yangi texnologiyasi haqida. – T.: 1998.

“Ta’lim to‘g‘risida” Qonun. “Ma’rifat”, 1997 yil, 30 avgust.

Ziyodova T.U. Hozirgi o‘zbek adabiy tilini o‘rganishda kommunikativ jadvallardan foydalanish. O‘quv-metodik qo‘llanma. Akademik liseylar uchun. – T.: 2002.

Ziyodova T.U. Ona tilidan rangli proeksion slaydlar komplekti, 1–2-qismlar. – Samarqand, 2002.

Ziyodova T.U. O‘qituvchi kitobi. Ona tili o‘qituvchilari uchun metodik qo‘llanma. – T.: 2002.

Ziyodova T.U. 5-sinflar uchun elektron-didaktik slaydlar to‘plami. – Guliston–Toshkent, 2006.

Ziyodova T. O‘quvchilarni mustaqil fikrlashga o‘rgatish. – T.: “O‘qituvchi”, 2000.

Неъматов Ҳ. Бозоров О. Тил ва нутқ. Т.: «Ўқитувчи». 1993.

Неъматов Ҳ. ва бошқалар «Ижодий мати устида ишлаш» Т.: 1997.

Нурмонов А., Собиров А.В, Юсупова Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Академик лицейларнинг 2-босқич талабалари учун дарслик. Тошкент, Шарқ, 2002.

Nurmonov A., Mahmudov N., Sobirov A., Yusupova Sh. Xozirgi o“zbek adabiy tili, AL ning 2-bosqich talabalari uchun darslik. Toshkent, 2003.

Nazarova S. O‘zbek tili o‘qitish metodikasi (O‘zbekiston Xalq

ta'limi vazirligi talabalar uchun qo'llanma sifatida tavsiya etgan). "O'qituvchi", 1992.

Муҳиддин А.Ғ. Ўқув жараёнида нутқ фаоллиги. «Ўқитувчи», 1998.

Мукаррамов М. ва бошқалар «Имло қоидалари юзасидан машқлар тўплами» Т.: 1996

Миртожиев М., Маҳмудов Н. «Тил ва маданият» Т.: 1992.

Mahmudov N., Nurmonov A., Ahmedov A., Solixo'jaeva. O'zbek tilining mazmuniy sintaksisi. – T.: "Fan", 1992.

Mahmudov N., Nurmonov A. O'zbek tilining nazariy grammatikasi – T.: "O'qituvchi", 1995.

Mahmudov N., Nurmonov A. va boshq. Ona tili 5–7-sinflar, 9-sinf. – T.: "Ma'naviyat", 2004–2006.

Mahmudov N., To'xliev B. O'zbek tilini o'rganamiz, rasmli lug'at. –T:. Ўқитувчи, 1991.

Rahmatullaev Sh. va boshq. O'zbek tilining imlo lug'ati. – T.: "O'qituvchi", 1995.

Shamsieva M. O'rta maktablarda uyushiq bo'lakli gaplarni o'rgatish. Qo'llanma. – T.: 1991.

Shamsieva M. So'z turkumlarini sintaksis asosida o'rganish. Ilmiy-metodik to'plam. – T.: 1993.

Shamsieva M. Ajratilgan II darajali bo'lakli gaplarni o'rgatish. Ilmiy - metodik to'plam. – T.: 1993.

Rahmatullaev Sh. "O'zbek tilining yangi alifbosi va imlosi" – T.: "Universitet", 1999.

O'zbekiston Respublikasining Davlat tili haqidagi qonuniga sharhlar. – T.: "O'zbekiston", 1999.

Қурбонов М. ва бошқалар Тил таълимида миллий истиқлол ғояси. Т.: 2003.

Ғуломов А.Қ. Она тили ўқитиш принциплари ва методлари. Т.: «Ўқитувчи». 1992.

Ғуломов А. Неъматов Ҳ. Она тили таълимининг мазмуни. Т.: «Ўқитувчи». 1995.

Ғуломов А. Қодиров М., Она тили ўқитиш методикаси. Т.: «Университет». 2001. 221-бет.

MUNDARIJA

KIRISH 3

BIRINCHI QISM

O‘zbek tili o‘qitish mazmuni 11
O‘zbek tili o‘qitish metodikasining asosiy maqsad va vazifalari .. 14
O‘zbek tili metodikasi fanining ilmiy– tadqiqot usullari 17
O‘zbek tili metodikasining qisqacha tarixi 19
O‘zbek tili o‘qitish prinsiplari 24
O‘zbek tili o‘qitishning o‘ziga xos prinsiplari 40
O‘zbek tili o‘qitish metodlari 42
Ona tili ta’limida zamonaviy texnologiyalardan foydalanish...45
Zamonaviy dars turlari va shakllari 46
Til mashg‘ulotlarini rejalashtirishda o‘quvchi – ta’lim – o‘qituvchi sistemasiga asoslanish 48
Ona tili o‘qituvchisiga qo‘yiladigan talablar 51
Kashfiyot ta’lim sistemasi 53
Ona tili dasturi va darsliklari haqida 54
Ona tili o‘qitish metodikasida til yaxlitligi va fanlararo aloqa .. 57

IKKINCHI QISM

Ona tilining izchil kursini o‘rganish 60
Fonetikani o‘rganish metodikasi 60
Leksikologiyani o‘rganish metodikasi 67
So‘zlarning shakl va ma’no munosabatlariga ko‘ra turlari 70
Shakldosh so‘zlar ustida ishlash 77
Paronim so‘zlar ustida ishlash 79
Kam ishlatiladigan so‘zlar 80
Olinma so‘zlar ustida ishlash..... 81
Ibora va tasviriy ifodalar ustida ishlash 82

Grammatikani o‘rganish usullari 85
Morfologiyani o‘rganish metodikasi 86
Morfologiyani o‘rganishda uyadoshlik hodisasi va uning ahamiyati...87
Lug‘at ustida ishlash 88
Lug‘at diktanti 91
So‘z turkumlarini o‘rganish 92
Ot so‘z turkumini o‘rganish 92
Morfologik tahlil namunasi 93
Aniq va mavhum otlarni o‘rganish 94
Atoqli va turdosh otlar 95
Turdosh otlar va ularning imlosi 96
Otlarda son 97
Otlarda egalik qo‘shimchasi 98
Otlarning tuzilishi va imlosi ustida ishlash 101
Juft otlar va ularning imlosi 102
Takror otlar ustida ishlash 103
Qisqartma otlarning yasalish usuli va imlosi 104
Izohli diktant 104
Sifat darajalarini o‘rganish 108
Sifatlarning yasalishini o‘rganish 109
Son so‘z turkumini o‘rganish (ilovaga qarang) 110
Ravish so‘z turkumini o‘rganish (ilovaga qarang) 111
Fe’l so‘z turkumini o‘rganish (ilovaga qarang) 115
Fe’llarda grammatik belgilarning qiyosiy izohi 116
Fe’llarning ma’noviy guruhlarini o‘rganish 116
Fe’l zamonlarini o‘rganish 119
O‘tgan zamon fe’larini o‘rganish 119
Fe’l mayllarini o‘rganish 120
Amaliy topshiriqlar 121
Fe’llarning tuslanishi 122
Fe’l nisbatlarini o‘rganish 123

Sifatdoshni o‘rganish....126
Fe’llarning yasalishi....127
Olmosh so‘z turkumini o‘rganish (ilovaga qarang)....129
Yordamchi so‘z turkumlarini o‘rganish xususiyatlari 132
Ko‘makchi.... 133
Bog‘lovchi 134
Yuklama 136
Alohida so‘z turkumlari 138
Modal so‘zlar 138
Undov so‘zlar.... 140
Sintaksis va punktuasiya o‘qitish metodikasi....143
Ajratilgan bo‘lakli gaplarni o‘rganish....161
Qo‘shma gaplarni o‘rganish 163
Bog‘lovchisiz qo‘shma gaplar.... 164
Yuklama vositasida bog‘langan qo‘shma gaplar 166
Teng bog‘lovchilar vositasida bog‘langan qo‘shma gap 167
Ergashtiruvchi bog‘lovchilar vositasida bog‘langan qo‘shma otlar 168
Nisbiy so‘zlar vositasida bog‘langan qo‘shma gaplar 168
O‘zgalar nutqni ifodalash usullari 170
Ona tili darslarini tahlil qilishning namunaviy rejasi 172
Darsning yakuniy qismi 173

B. TO‘XLIYEV, M. SHAMSIYEVA,
T. ZIYODOVA

O‘ZBEK TILI O‘QITISH METODIKASI

O‘quv qo‘llanma

Nashr uchun mas‘ul:

O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi
Adabiyot jamg‘armasi direktori
Qurbonmurod Jumayev
Muharrir:
Mahmud Sa’diy
Musavvir va texnik muharrir:
Nodir Ortiqov
Dilshod Jumayev

Terishga berildi 04.07.2006 y. Bosishga ruxsat etildi 20.07.2006 y. Qog‘oz formati 60x84 $^{1}/_{16}$. Ofset bosma usulida bosildi. Hajmi 12.0 bosma toboq. Nusxasi 3000.
Buyurtma № 35

O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti, 700000, Toshkent, J-Neru ko‘chasi, 1-uy.

«AVTO-NASHR» sho‘ba korxonasi bosmaxonasida chop qilindi.
700005, Toshkent shahri, 8-mart ko‘chasi, 57-uy.